

Богдана КАРАБІН

**КРАЄЗНАВЕЦЬ
МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ
ПОНОМАРЕНКО**

(1920–2010)

**ПРОФЕСІЙНА, НАУКОВА ТА
ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Глухівський національний педагогічний університет імені
Олександра Довженка
Національна спілка краєзнавців України

Богдана КАРАБІН

**КРАЄЗНАВЕЦЬ МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ
ПОНОМАРЕНКО (1920–2010):
ПРОФЕСІЙНА, НАУКОВА ТА
ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Монографія

Глухів:
Глухівський НПУ ім. О. Довженка 2026

УДК 908-051Пон(477.46):069.8]195/...”(045)
К 21

Рекомендовано до друку рішенням президії Національної спілки краєзнавців України (протокол №3 від 12 липня 2025 р.).

Рекомендовано до друку та розповсюдження вченою радою Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка (протокол №5 від 25 листопада 2025 р.).

Науковий редактор:

Крижанівський В. М., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Рецензенти:

Гриценко А. П., доктор педагогічних наук, доцент, директор навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка;

Лазуренко В. М., доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, проректор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету;

Прокопчук В. С., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Карабін Б. В.

К 21 Краєзнавець Михайло Федорович Пономаренко (1920–2010): професійна, наукова та просвітницька діяльність : монографія / наук. ред. В. М. Крижанівський. Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2026. 236 с. : фотоіл.
ISBN 978-966-376-212-8

Монографія є комплексним науковим історичним дослідженням, у якому на основі аналізу репрезентативних джерел і застосування сучасних методологічних засад вивчено інтелектуальну спадщину відомого українського краєзнавця та педагога Михайла Федоровича Пономаренка (1920–2010). Реконструйовано його життєвий шлях, педагогічну, просвітницьку, наукову, організаційно-краєзнавчу, музейну, археологічну, пам'яткоохоронну, громадсько-політичну діяльність та висвітлено внесок у розвиток краєзнавчого руху на Черкащині в другій половині ХХ ст. Акцентовано увагу на внесок М. Пономаренка у дослідження з актуальних питань біографічного, бібліографічного, літературознавчого та мистецтвознавчого напрямків шевченкознавства Черкащини в 1950-х–1990-х рр., а також питань топоніміки Золотоніщини та Черкаської області загалом. Визначено зміст та простежено еволюцію теоретико-методологічних засад наукових студій М. Пономаренка в контексті ідеологічних маркерів епохи. У книзі подано найбільш повний список праць краєзнавця, що становить 994 позиції. Використані у роботі світлини надруковано та представлено для широкого загалу вперше.

Дане дослідження розраховане на істориків, краєзнавців, викладачів, студентів та всіх, кого цікавить історія.

УДК 908-051Пон(477.46):069.8]195/...”(045)

ISBN 978-966-376-212-8

**МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ
ПОНОМАРЕНКО**

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

ВІНОК ШАНИ І ПАМ'ЯТІ ПОДВИЖНИКУ КРАЄЗНАВСТВА І ПАТРІОТУ
УКРАЇНИ МИХАЙЛУ ПОНОМАРЕНКУ (В.М. Лазуренко) 5

ВСТУП..... 8

**РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА
ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ** 11

1.1. Стан наукового опрацювання проблеми 11

1.2. Джерельна база..... 24

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження..... 30

**РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПЕДАГОГІЧНА, КРАЄЗНАВЧА
ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ПОНОМАРЕНКА** 38

2.1. М. Пономаренко: становлення особистості педагога
та громадського діяча..... 38

2.2. Організаційно-краєзнавча робота М. Пономаренка
на Черкащині в другій половині 1940–1990-х рр..... 52

2.3. Музейна, археологічна та пам'яткоохоронна діяльність
М. Пономаренка на теренах Черкащини у 1950–1990-х рр. 63

**РОЗДІЛ 3. НАУКОВА СПАДЩИНА М. ПОНОМАРЕНКА
З АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА ТА ТОПОНІМІКИ**..... 76

3.1. Теоретико-методологічні засади наукових студій М. Пономаренка 76

3.2. Дослідження М. Пономаренка з актуальних питань
шевченкознавства Черкащини в 1960–1990-х рр. 87

3.3. Дослідження М. Пономаренком топонімії Черкаської області..... 100

**Розділ 4. НАУКОВІ СТУДІЇ М. ПОНОМАРЕНКА З НАРІЖНИХ
ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ ЗОЛОТОНОШІ ТА ЗОЛОТОНІЩИНИ** 124

4.1. Історія м. Золотоноші в науковій спадщині М. Пономаренка 124

4.2. Історія сіл Золотоніщини в науковій спадщині М. Пономаренка 137

ВИСНОВКИ..... 157

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ..... 164

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 192

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК..... 196

ДОДАТКИ..... 201

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ..... 235

ПЕРЕДМОВА

ВІНОК ШАНИ І ПАМ'ЯТІ ПОДВИЖНИКУ КРАЄЗНАВСТВА І ПАТРІОТУ УКРАЇНИ МИХАЙЛУ ПОНОМАРЕНКУ

У персоналістичному вимірі історії нашої держави, поряд із потужними особистостями – провідниками національно-патріотичного духу українства, вагоме місце займають краєзнавці. Це ті люди-подвижники, які самовіддано люблять свій народ, вивчають його історію й культуру, популяризують в народних масах унікальність і неповторність своєї рідної землі, зберігають для нащадків неповторність та унікальність культурно-ментального обличчя нації і її духовність.

Однією з таких яскравих особистостей краєзнавчого руху нашої держави є постать патріарха краєзнавства України Михайло Федорович Пономаренко (1920–2010). Це людина, яку за життя називали «народний академік»: заслужений вчитель Української РСР, почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців, перший лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича.

Ця книга, яку Ви, шановний читачу, тримаєте в руках, написана надзвичайно фахово, чітко, без надмірної емоційності, і що приємно, з дотриманням наукового академізму.

Надзвичайно позитивним у виданні є те, що особистість і діяльність М. Пономаренка, який зробив вагомий внесок у культурно-освітній розвиток нашої держави, а особливо глибинно – на Черкащині, пропущена крізь призму двох епох – радянської та доби відродження незалежності України. Авторці книги, а це докторка філософії, краєзнавиця Богдана Вікторівна Карабін, за допомогою історико-генетичного методу вдалось проаналізувати й виокремити періоди в історіографії досліджуваної проблеми та простежити еволюцію теоретико-методичних засад наукової спадщини М. Пономаренка на ідеологічному тлі цих двох епох.

Зазначимо, що світоглядні проукраїнські засади особистості М. Пономаренка формувались під впливом його родини, особливо батька Федора, який був представником краєзнавчого руху доби його становлення у 20-х роках ХХ ст., вивчав правдиву історію українського народу на творчому доробку Михайла

Грушевського, Дмитра Яворницького, Миколи Аркаса, книги яких були в їхній сімейній бібліотеці. М. Пономаренко товаришував із такими відомими українцями, як Семен Скляренко, В'ячеслав Чорновіл, Петро Тронько та ін.

Заслуговує на увагу те, що у виданні вперше предметом системного і структурного аналізу на основі як опублікованих, так і вперше введених у науковий обіг матеріалів та документів, на монографічному рівні став аналіз основних результатів досліджень М. Пономаренка з актуальних питань біографічного, бібліографічного, літературознавчого та мистецтвознавчого напрямів шевченкознавства Черкащини другої половини ХХ ст.

Заслуговує на особливу увагу розкриття авторкою книги таких аспектів у біографії М. Пономаренка, як його музейна, археологічна та пам'яткоохоронна діяльність на теренах Черкащини у 1950–1990-х рр.

Дослідниця переконаливо констатує, що саме завдяки власним дослідженням і неабияким організаторським зусиллям М. Пономаренка в Золотоніському районі й на Черкащині в цілому у період хрущовської «відлиги» велась плідна робота з формування краєзнавчих осередків, що займалися охороною пам'яток історії та культури, налагодженням мережі громадських музеїв. Як організатор, М. Пономаренко значну увагу приділяв бібліографічним студіям як основі музейної роботи. Саме під його керівництвом було створено унікальний бібліографічний покажчик «Лівобережна Черкащина», який нараховував понад 10 тис. назв книжок, журналів, газет, окремих статей та архівних документів і охоплював основні джерела від ІХ ст. до ХХ ст. І що цікаве, М. Пономаренко надав і рекомендації, як використовувати покажчик саме в музейній роботі.

Авторка компетентно констатує, що М. Пономаренка можна з упевненістю назвати істориком-нонконформістом, який намагався в умовах жорстких методологічних, тематичних обмежень зберегти індивідуальність як на теоретико-методологічному, так і на конкретно-історичному рівнях. Теоретико-методологічна база наукових студій М. Пономаренка поєднувала дві історіографічні традиції: народницьку та радянську 1930–1980-х рр.

Позитивним у цьому виданні є те, що Б. Карабін на основі опрацювання великого масиву публікацій М. Пономаренка фахово провела аналіз трактування і світоглядної еволюції поглядів знаного краєзнавця з таких заідеологізованих та запо-

літизованих у радянські часи історичних тем, як «Переяславська рада – возз'єднання двох братніх народів», «Українська революція 1917–1921 рр. як протистояння українських буржуазних націоналістів, яких підтримували інтервенти-капіталісти, та українських трударів, яким допомагав “великий російський народ робітників та селян”», «Історія Комуністичної партії та відомих її діячів та революціонерів загальносоюзного та регіонального рівня», «Історія Другої світової війни», «Багатовікова дружба українського й російського народів та визначальний вплив «старшого брата» на культурний, політичний та економічний розвиток України».

Вагомим є внесок М. Пономаренка в топоніміку Черкаської області. Авторка книги доводить, що саме М. Пономаренко є одним із перших, хто на Черкащині глибинно і фахово досліджував топонімі рідного краю. З цього приводу зроблено обґрунтований висновок: «топоніміка стала системним науковим напрямом у краєзнавчій діяльності М. Пономаренка, оскільки він, як дипломований філолог, був ознайомлений з науковим інструментарієм цієї лінгвістично-історичної дисципліни».

У другій половині 1980-х рр. М. Пономаренко активно долучається до громадсько-політичної діяльності, де його організаторські здібності, лідерські якості та ініціативність допомагали, попри поважний вік, відстоювати ідеї демократичного осередку Народного Руху України за перебудову на Золотоніщині, пропагувати ідею незалежності України та відстоювати її демократичне майбутнє в 1990-х рр.

Книга написана на науковому рівні та є вагомим внеском у літопис краєзнавчого руху Черкащини і України. Робота органічно вписується у вінок пам'яті і шани подвижнику краєзнавства та патріоту України Михайлові Федоровичу Пономаренку.

Представляючи читачам книгу Богдани Вікторівни Карабін, бажаю, щоб вона сповна слугувала справі виховання, передусім у представників нинішнього молодого покоління жителів Черкащини, гордості за свою малу батьківщину, за свій черкаський край, за свою державу – Україну!

Валентин ЛАЗУРЕНКО,

*голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
академік Національної академії наук
вищої освіти України*

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасну епоху минуле осмислюється, оцінюється, порівнюється з теперішнім крізь призму життя і діяльності неординарних постатей, які завдяки своїм інтелектуальним та творчим доробкам стали символами окремих переломних історичних періодів. За останні роки зросла увага до вивчення ролі окремих персоналій в історії. Підтвердженням цього є посилення наукових студій з актуальних теоретичних та конкретно-історичних питань інтелектуальної біографістики у 1990–2010-х рр. в українській історичній науці.

Зрозуміло, що інтелектуальне обличчя української історичної спільноти XIX–XX ст. буде неповним без детального вивчення життєпису та наукової спадщини провінційних істориків України, чий внесок у розроблення малодосліджених питань регіональної історії нашої держави вагомий. Особливе місце в когорті непересічних істориків-краєзнавців Черкащини та України загалом посідає постать золотоніського педагога Михайла Федоровича Пономаренка (1920–2010).

На сьогодні в українській історичній науці це перша узагальнювальна праця про життя, археологічну, пам'яткоохоронну, організаційно-краєзнавчу діяльність та творчу й наукову спадщину золотоніського історика М. Пономаренка. Досліднику в 1950–1990-х рр. вдалося відтворити історію Золотоноші та Золотоніщини від античної доби до радянського сьогодення. Як авторитетний дослідник, М. Пономаренко належав до авторського колективу академічного видання «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область», за що його було удостоєно звання заслуженого вчителя УРСР. Михайло Федорович був активним учасником музейного будівництва на Золотоніщині, ініціювавши відкриття краєзнавчого музею в Золотоноші – одного з перших на Черкащині повоєнного періоду. Як голова секції археології Черкаського обласного осередку та член президії Золотоніського районного осередку Українського товариства охорони пам'яток історії та культури працював над програмою з питань виявлення, паспортизації та охорони пам'яток археології Черкащини. М. Пономаренко вів активну громадсько-політичну діяльність. У період 1989–1997 рр. був

головою Золотоніського осередку Народного Руху України, засновником блоку «Демократична Золотоніщина», у 1990–1991 рр. редагував рухівську газету «Воля». У зв'язку із цим виникла потреба комплексного дослідження професійної, наукової та просвітницької біографії М. Пономаренка.

Мета даної роботи полягає в здійсненні комплексного дослідження життєвого шляху та наукового доробку золотоніського історика М. Пономаренка.

Для реалізації зазначеної мети визначено такі завдання:

1. проаналізувати стан вивчення проблеми у вітчизняній історіографії, з'ясувати інформаційний потенціал, структуру джерельної бази та схарактеризувати теоретико-методологічні засади дослідження;
2. визначити головні віхи професійної та просвітницької біографії М. Пономаренка та охарактеризувати чинники, які впливали на становлення й трансформацію його особистості як дослідника, педагога та громадського діяча;
3. реконструювати напрями та найважливіші здобутки організаційно-краєзнавчої, музейної, археологічної й пам'яткоохоронної діяльності М. Пономаренка на Черкащині в другій половині 1940 – 1990-х рр.;
4. визначити зміст та простежити еволюцію теоретико-методологічних основ наукових студій золотоніського історика М. Пономаренка;
5. розкрити основні результати досліджень М. Пономаренка з актуальних питань біографічного, бібліографічного, літературознавчого та мистецтвознавчого напрямів шевченкознавства Черкащини в 1950–1990-х рр.;
6. систематизувати та охарактеризувати науковий доробок й авторське бачення розв'язання актуальних питань топоніміки Золотоніщини та Черкаської області загалом;
7. проаналізувати основні результати наукових студій М. Пономаренка із суспільно-політичної, соціально-економічної, культурної історії Золотоноші та сіл Золотоніського району від доби античності до останньої третини XX ст.

Об'єктом монографічного дослідження є краєзнавчий рух на Черкащині другої половини XX – початку XXI ст.

Предметом – професійна, наукова та просвітницька біографія краєзнавця М. Пономаренка (1920–2010).

Хронологічні межі дослідження – 1920–2010 рр. – роки життя М. Пономаренка.

Територіальні межі визначено з огляду на біографічний характер праці та охоплено територію Черкаської області, з якою були пов'язані основні етапи життя та діяльності М. Пономаренка. З урахуванням адміністративних змін 1920–2010 рр. окреслено також регіони України та окремі міста Польщі, Литви та Росії, з якими пов'язані наукові контакти дослідника.

Методологічну основу становлять принципи історизму, об'єктивності та всебічності, реалізовані шляхом застосування загальнонаукових і спеціально-історичних методів: аналізу, синтезу, індукції, дедукції, систематизації, узагальнення, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного, історико-генетичного та джерелознавчого аналізу. Методологічні засади дослідження викладено в окремому підрозділі першого розділу. Наукова новизна полягає у виявленні та введенні до наукового обігу неопублікованих архівних матеріалів, комплексному реконструюванні біографії та наукової діяльності М. Пономаренка, визначенні еволюції його методологічних підходів, систематизації та осмисленні його внеску в розвиток історичного краєзнавства, шевченкознавства та топоніміки Черкащини.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання зібраного фактичного й аналітичного матеріалу у працях з історії України, історіографії, краєзнавства, археології, джерелознавства; у розробці освітніх програм, біографічних довідників, енциклопедій, екскурсійних маршрутів, музейних експозицій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

*Все життя наше – битва невпинна.
Тож себе ти мечем хоч озброй.
Лиш сміливець – то справжня людина.
Тільки воїн – то справжній герой.*

М. Пономаренко, «Гідність», 1992 р.

1.1. Стан наукового опрацювання проблеми

У вітчизняному науково-популярному та науковому дискурсах склалася традиція осмислення життєвого, наукового та літературного шляху Михайла Федоровича Пономаренка. Дослідження біографії дослідника та його участі в краєзнавчому русі другої половини ХХ ст. знайшло відображення в довідковій, краєзнавчій та науково-популярній літературі, численних газетних та журнальних публікаціях. Проте на сьогодні ми не маємо узагальнювальних праць з наукової біографії М. Пономаренка, де б висвітлювалися результати проведеної ним археологічної, організаційно-краєзнавчої, пам'яткоохоронної та просвітницької діяльності, де було б усебічно проаналізовано його дослідницький доробок з вивчення історії Золотоніщини, наукову спадщину з актуальних напрямів шевченкознавства та топоніміки Черкаської області.

Образ М. Пономаренка та його інтелектуального спадку в історіографічному дискурсі радянської та пострадянської доби зазнав істотної еволюції, тому в історіографії проблеми доцільно виокремити три періоди. Представлена нами періодизація в загальних рисах збігається з розробленими схемами еволюції «історіографічного образу» («протографічний», «меморіальний», концептуалізований (науковий), редуційний) [591, с. 109]:

1-й – 1952–1987 рр. У науково-популярному дискурсі цього періоду М. Пономаренко зображується не тільки як дослідник-сучасник, який зробив вагомий внесок у культурно-освітній розвиток краю (учитель, засновник та директор народного

музею, керівник літературного товариства «Супій», археолог-аматор), але й планує поглиблювати наявні напрацювання. У 1978 р. краєзнавець іде з посади директора Золотоніського краєзнавчого музею та припиняє свою педагогічну діяльність. У зв'язку із цим фактично «випадає» з газетного інформаційного поля до 1987 р. До цього часу його ім'я згадується лише в монографії П. Тронька «Летопись дружбы и братства: Из опыта создания "Истории городов и сел Украинской ССР" в 26 т.» (1981) [623, с. 72 – 73].

2-й – 1987 – 1 січня 2010 рр. З початком Перебудови відбувається й «повернення» краєзнавця на шпальти газет. Утім змінюється й газетний образ дослідника. Тепер він маститий краєзнавець, своєрідний орієнтир для молодого наукового покоління, моральне обличчя інтелігенції Золотоніщини. У зв'язку із цим з 1990-х рр., а особливо з початком 2000-х рр., можна говорити про перші прояви глорифікації постаті Михайла Федоровича. На жаль, вузькість джерельної бази більшості газетних публікацій про дослідника привела до системного повторення загальновідомих віх життя краєзнавця. Утім глорифікація 2000-х рр. була тісно пов'язана з процесом вивчення постаті дослідника, перетворення його життєвого шляху на історичну проблему.

3-й період – 2 січня 2010 р. – сьогоднішній день. У цей період не тільки продовжується традиція глорифікації постаті М. Пономаренка, але й поглиблюється проблема вивчення життєвого та наукового шляху краєзнавця. Саме після 2010 р. з'являються перші праці з окремих проблем життєвого та наукового шляху Михайла Федоровича: а) біографічні дослідження постаті М. Пономаренка; б) археологічні дослідження М. Пономаренка; в) шевченкознавчі студії; г) краєзнавча та пам'яткоохоронна діяльність. У зв'язку із цим спостерігається розширення джерельної бази проблеми, намагання емоційно дистанціюватися від дослідника й на основі наукової методології реконструювати його внесок у розроблення актуальних проблем минулого Золотоніщини та Черкащини.

Важливою ознакою перших газетних заміток про Михайла Федоровича, які з'являються 1952 р., є те, що в них насамперед подавалися відомості про здобутки М. Пономаренка на «поетичному фронті». У свою чергу, краєзнавча робота дослідника

була на маргінесі інформаційного висвітлення. Так, у публікаціях «Літературний гурток» (1952) та «Нарада початківців» (1957) М. Пономаренко репрезентується як літературний діяч, а вже потім – засновник краєзнавчого музею та популяризатор творчості Т. Шевченка [61, арк. 1, 2].

Ситуація змінюється в першій половині 1960-х рр., коли М. Пономаренко активно долучається до краєзнавчого руху на Черкащині. Тепер автори заміток П. Жук «Люди скажуть їм спасибі» (1961) та В. Маренич «Неспокій» (1962) акцентують увагу на археологічних розвідках Михайла Федоровича, його біографічних нарисах про земляків та роботу з організації музею на громадських засадах [490; 553]. Однак такі автори, як С. Дубина та Н. Шараявська, продовжили традицію висвітлення літературної діяльності М. Пономаренка у своїх статтях «Горіть – не згорать» (1961) та «Вечір, присвячений маякам» (1961) [61, арк. 3, 4]. Детально висвітлив внесок М. Пономаренка у створення альманаху «Супій» як голови редакційної колегії й автора краєзнавчих статей, рецензій на книги та біобібліографічних покажчиків В. Лутковський («Бібліографічна робота Золотоніського краєзнавчого музею») [544, с. 53–54]. Ця тема порушена й у публікаціях Б. Лугинця «Альманах «Супій»» (1965), В. Зорі «Супій» (1966) [491; 543].

Автор А. Гербер у статті «Моє місто – мій дім» (1964) ділилася враженнями від спілкування з М. Пономаренком. Вона приділила увагу висвітленню музейної діяльності краєзнавця й записала його думки стосовно хаотичної забудови м. Золотоноші у 1960-х рр., радянської пропаганди та патріотизму [462]. Аналогічно викладено й інтерв'ю з М. Пономаренком спеціального кореспондента республіканського молодіжного видання «Комсомольское знамя» І. Бурау в публікації «Золотые россыпи» (1970). У ній автор ділиться враженнями про вдале поєднання М. Пономаренком педагогічної й краєзнавчої роботи, а також зазначає життєве кредо краєзнавця: *«Внешний в одному: життя тільки для себе – бліде. Працюватиму і далі над тим, щоб усі знали історію Батьківщини»* [451]. Ця ж тема порушується у публікації А. Новицького «Якщо це покликання» (1974) [572].

У 1975 р. в газеті «Прапор Леніна» було опубліковано біографічний нарис «Син рідного краю» [610]. Це була перша

спроба узагальнити основні здобутки М. Пономаренка як краєзнавця, наприклад, видання книги «Золотоноша» (1974), та висвітлити його педагогічний шлях. Водночас автор статті зазначає й головні досягнення краєзнавця того періоду – участь у підготовці видання «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972). Про участь М. Пономаренка у створенні тому «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» йдеться в публікаціях В. Озерана «Історія нашого краю» (1972), Б. Нартовського «Сто тисяч авторів» (1975) та «Коллективне фундаментальне дослідження» (1975), проте без поглибленого аналізу його внеску [21, арк. 31; 514; 575]. А от у статті П. Гончарука та В. Солонинко «Важливий здобуток історичної науки» (1976) наголошено на участі М. Пономаренка в обговоренні доповідей на засіданні головної редакційної колегії видання «Історії міст і сіл Української РСР», вченої ради Інституту історії Академії наук УРСР, наукової ради головної редакції Української радянської енциклопедії та колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР стосовно завершення видання «Історія міст і сіл Української РСР» [474, с. 16–24].

У низці публікацій («Пишіть нам, друзі!» (1960), «До наших читачів і робсількорів» (1961), «Чекаємо нових листів» (1962), «Наша редакційна пошта», «Читачам і робсількорам наші поздоровлення», «День преси», «Редакційна пошта за третій квартал», «Школа робсількора», «До читачів “Черкаської правди”», що висвітлювали діяльність редакції газет «Черкаська правда» (Черкаси) та «Прапор Леніна» (Золотоноша)) визначено внесок М. Пономаренка як активного дописувача цих видань [21, арк. 5–7, 12, 16, 20 – 23; 482].

Окремо діяльність М. Пономаренка як позаштатного кореспондента видання «Прапор Леніна» висвітлена в статті А. Маренича «Друг газети» (1970), у якій зазначається, що найбільшою популярністю на той час користувалися його публікації на тему встановлення радянської влади на Золотонощині [547]. У статті «Ювілей газети» (1989), що висвітлює святкування 70-ї річниці газети «Прапор Леніна», вказано, що в статусі її позаштатного кореспондента М. Пономаренко був упродовж 40 років [640].

Публікації другого періоду (1987–2010) дозволяють схарактеризувати роль М. Пономаренка як краєзнавця в контексті розвитку краєзнавства у 1980-х – на поч.1990-х рр. Так, історик-краєзнавець Ю. Мариновський у статті «Агов, молодий краєзнавцю!» (1987) відзначає плідну дослідницьку діяльність М. Пономаренка в контексті проблем, з якими, на думку дослідника, зіткнулися краєзнавці на Черкащині в окреслений період: це слабе керівництво з боку Товариства охорони пам'яток історії та культури, недостатня допомога з боку обласного краєзнавчого музею, відсутність наукового органу рецензування, що міг би кваліфіковано перевіряти краєзнавчі матеріали та представників молодого покоління серед краєзнавців [554].

Високу оцінку М. Пономаренка знаходимо і в статті «Краєзнавці» (1988), де також зазначено, що він є гідним продовжувачем справи іншого відомого українського краєзнавця-аматора – Костя Федоровича Кушніра-Марченка [523]. Натомість у публікації «Як стати лідером» зауважено, що, зібравши цікавий краєзнавчий матеріал, М. Пономаренко мав проблеми з його публікацією у зв'язку з кризовими явищами у видавничій сфері наприкінці 1980-х рр. [61, арк. 11].

Важливе місце в історіографії проблеми має замітка «Краєзнавче товариство» (1990). У ній йдеться про участь М. Пономаренка в обласній краєзнавчій конференції 9 грудня 1989 р., у ході якої відбулося утворення обласного краєзнавчого товариства у 1990 р. Ця подія окреслювала новий етап у краєзнавчому русі Черкащини, а на основі доповіді «Краєзнавство Черкащини» М. Пономаренка було визначено конкретні заходи щодо його активізації [524].

Публікації, що виходили в 1990–2000-х рр., були вже більше орієнтовані на висвітлення біографії М. Пономаренка з акцентом на його головних здобутках у краєзнавстві та громадсько-політичній діяльності.

Так, заступник голови Черкаської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПІК) В. Люленко в повідомленні «Перший лауреат» (1992) зазначив про запровадження премії імені В. Антоновича для активних діячів у сфері охорони, дослідження, вивчення та пропаганди пам'яток історії України. М. Пономаренко був першим її лауреатом [545].

У статті П. Соси та В. Страшевича «Мій край – моя історія жива» (1999) акцентовано, що завдяки організаторській діяльності М. Пономаренка як керівника Золотоніського районної організації краєзнавців уважалася однією з найрезультативніших [618].

Про М. Пономаренка як дослідника життєвого шляху та інтелектуальної спадщини М. Максимовича зазначено в статті Т. Москаленко «Нащадки Максимовича» (2001) [565]. А основні праці наукової спадщини та факти з біографії самого М. Пономаренка висвітлено в статтях співробітників Золотоніського краєзнавчого музею В. Ямборської й В. Кулик «Патріарх краєзнавства» (2000), «Вчитель, директор, краєзнавець, людина...» (2005) та В. Бурія «Патріарх краєзнавства Шевченкового краю – М. Ф. Пономаренко» (2002) [527; 529; 452]. У замітці В. Кулик «Вчитель, краєзнавець, “народний академік”» (2003) повідомляється про нагородження М. Пономаренка 2003 р. на III обласній звітно-виборчій конференції краєзнавців Черкащини грамотою обласної адміністрації за багаторічну подвижницьку працю, професіоналізм, значний особистий внесок у дослідження історії рідного краю, активну громадянську позицію [528]. Водночас у замітці В. Крамаренка «Черкаська літературна енциклопедія» (2001) згадано про проблеми краєзнавця із публікацією своїх робіт на початку 2000-х рр. [525].

Наприкінці 1990-х – поч. 2000-х рр., було опубліковано низку статей, у яких автори намагалися висвітлити й тему особистого життя М. Пономаренка. Так, у публікації «Штрихи до портрета Михайла Пономаренка» (1999) автор Н. Жук акцентувала увагу на буденних речах у житті краєзнавця, написала, з чого він черпав натхнення для творчості, окреслила його погляди на свій вік та бунтівні риси характеру. Також низка фактів про дитинство, батьківську родину, відомості про освіту, бойовий досвід, друзів та дружину М. Пономаренка знайшли відображення в статті Т. Сірокваші «Краєзнавець» (2002) [489; 611].

Аналіз публікацій цього періоду дозволяє зауважити тенденцію до повернення традиції характеризувати поетичну спадщину дослідника. Акцентував на творчості М. Пономаренка краєзнавець П. Соса в публікаціях «Поезія Михайла Пономаренка» (1993) та «І краєзнавець, і поет» (1993). У них

автор визначив, що в поезії краєзнавця простежується зв'язок з історією рідного краю, іменами видатних історичних персоналії [616; 617]. Цю особливість зауважили в рецензіях на поетичні збірки М. Пономаренка такі автори, як А. Маренич («Чорні брови, карії очі» (1993) і «Михайло Пономаренко. “Златокрай”» (1994)), Л. Кривошея («Мовою душі» (1993)) та Н. Коваленко («У літопис рідної землі» (1994)) [512; 526; 548; 551]. На думку цих авторів, поетична спадщина М. Пономаренка має пізнавальне значення. А про досвід застосування її на уроках ідеться у статті О. Рідько «Моя нерозгадана...» (1997) [603].

Слід зазначити, що А. Маренич активно висвітлював й інші аспекти діяльності М. Пономаренка. Так, у статті «Україна для нього – над усе» (1999) автор окреслив громадську й політичну позицію краєзнавця, участь у Народному Русі України за перебудову, взаємини з В. Чорноволом [552]. У наступних статтях автора «Патріарх українського краєзнавства» (1995) та «Феномен Михайла Федоровича» (2000) викладено основні віхи життя краєзнавця та головні наукові досягнення. Однак інформація, подана в них, певною мірою дублюється, що знижує їх історіографічну цінність для розкриття окресленої теми [549; 550].

Низка матеріалів, присвячених М. Пономаренку з нагоди його ювілеїв (статті І. Дробного «Будитель» (1995), «Із 75-річчям!» (1995), «Шановний Михайле Федоровичу» (1995), Н. Жук «Все життя – історія» (2000)), є фактами гідного пошанування його ще за життя – привітання від Міської ради народних депутатів м. Золотоноші, Золотоніської організації Народного руху України, від міського та районного відділів освіти, голів профкомів [485; 488; 493; 634].

У публікації Н. Власенко «Михайла Пономаренка вітали вдячні учні, влада і земляки» (2005), що засвідчує святкування 85-ї річниці краєзнавця, вказано імена учнів М. Пономаренка, які продовжили його справу й стали істориками [457]. А в біографічному нарисі І. Волошина «Народному академіку Михайлові Пономаренку виповнилося 85 років» (2005) було вміщено інтерв'ю з учнем та послідовником краєзнавця – Г. Голишем [458].

До 86-ї річниці було опубліковане привітання з коротким оглядом наукової біографії від директора Золотоніського

краєзнавчого музею В. Кулик «Жива легенда Златокраю» (2006). А замітка «Михайлова осінь» (2009) з нагоди 89-ї річниці М. Пономаренка є останньою прижиттєвою вітальною публікацією [530; 564].

Публікації третього періоду (січень 2010 – сьогодні) стосувалися таких актуальних питань:

а) вшанування пам'яті постаті М. Пономаренка;

б) науково-популярні та наукові видання, присвячені життєвому шляху та науковому доробку Михайла Федоровича.

На смерть М. Пономаренка було оприлюднено некролог від президії Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, у якому зазначається, що «на 90-му році пішов із життя відомий український краєзнавець, заслужений учитель України Михайло Федорович Пономаренко» (2010) [562]. За ним з'явилася низка публікацій помертвих відгуків сучасників: «Пам'яті непересічної особистості» (2010), «Пам'яті М. Ф. Пономаренка» (2010), «Пам'яті земляка» (2010) [578; 580; 581]. Важливим кроком у вшануванні пам'яті видатного краєзнавця є рішення присвоїти його ім'я Золотоніському краєзнавчому музею, про що зазначив В. Гавришкевич у повідомленні «Бо він цей музей створив» (2010) [460].

На роковини з дня смерті діяча працівниками Золотоніського краєзнавчого музею було опубліковано замітку «Пам'яті славетного краєзнавця» (2011), у якій зазначено ключові віхи його життя [582]. Навіть після смерті ім'я М. Пономаренка згадується в п'ятірці лідерів за результатами опитування жителів м. Золотоноші, що проводилося наприкінці 2011 р. та висвітлено в публікації А. Каплі «Топ-5 найвпливовіших людей міста» (2012) [502]. Із замітки В. Геращенко «І постав пам'ятник Михайлу Пономаренку...» (2012) стає відомо про відкриття надмогильних пам'ятників краєзнавцю та його дружині Надії Василівні в м. Золотоноша 26 квітня 2012 р. [461].

До 95-ї річниці з дня народження краєзнавця було проведено другу історико-краєзнавчу конференцію «Пізнай Україну, свій рідний край, свій народ, свій рід, себе», організовану обласною організацією Національної спілки краєзнавців України (далі – НСКУ) 28 жовтня 2015 р. Деталі цього заходу висвітлені в статтях «Його таланти будять небайдужих» (2015) та «Він кожен вік прощупував душею, він кожен спогад серцем розумів»

(2015) [500; 542]. У них вказано результати роботи наукових секцій, які відображають актуальність наукової та творчої спадщини М. Пономаренка; досвід використання ономастичних досліджень та поезії краєзнавця в освітньо-виховній роботі вчителями Золотоніського району. Акцентовано увагу на запровадженні традиції вшанування пам'яті М. Пономаренка – щорічним проведенням до 28 жовтня уроку рідного краю за науковою, краєзнавчою, публіцистичною та літературною спадщиною діяча.

У повідомленні А. Логінова «Відомий краєзнавець Златокраю» (2015) йдеться про проведення конкурсу читців і літературознавців серед школярів Золотоніщини «Він крізь роки ніс факел краєзнавців для України, для її майбутнього», який був присвячений поетичній творчості М. Пономаренка [541]. Відображає традиції вшанування М. Пономаренка в регіоні й оголошення «Конкурсу на районну краєзнавчу премію імені Михайла Пономаренка» (2017), у якому зазначаються умови участі та вимоги до потенційних лауреатів [517].

До 100-річчя М. Пономаренка була опублікована стаття директора Золотоніського краєзнавчого музею ім. М. Пономаренка В. Ямборської «Золотонісці вшановують пам'ять відомого земляка Михайла Пономаренка» та колеги-краєзнавця В. Скидана «Ім'я просвітителя і будителя належить історії, яку він так любив» (2020) [613; 643].

Невід'ємною частиною висвітлення життєпису та діяльності М. Пономаренка є його біограми в довідниках, словниках та журналах. Так, біографія краєзнавця була опублікована в працях П. Ротача «Матеріали до українського біографічного словника» (1968), книзі «Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії» (2009), статті «Пономаренко Михайло Федорович» на сайті «Енциклопедії Сучасної України»; статті П. Соси «Біобібліографічний словник краєзнавців України. Пономаренко М. Ф.» у журналі «Краєзнавство» (1994); книгах Т. Нераденко «Правобережна Черкащина: туристично-краєзнавчий потенціал» (2018) та В. Поліщука «Літературна енциклопедія Черкащини» (2021) [604, с. 109–110; 605, с. 250–251; 606; 615, с. 17–19; 570, с. 449–450; 588, с. 334–335].

Заслужують на значну увагу праці видатних українських краєзнавців, які ще за життя знали М. Пономаренка, брали з

ним участь у розбудові краєзнавчого руху та високо оцінюють його внесок у розвиток вітчизняної історичної науки. Так, відомий історик, голова НСКУ (1990–2011) П. Тронько у монографії «Летопись дружбы и братства: Из опыта создания “Истории городов и сел Украинской ССР”» (1981) підкреслив винятково важливу роль у дослідницько-пошуковій і науковій роботі з написання тому «Історії міст і сіл Української РСР. Черкаська область» краєзнавця із Золотоноші [623, с. 72–73]. А в першому томі довідника «Краєзнавці України: сучасні дослідники рідного краю» (2003) під редакцією П. Тронька серед 400 сподвижників краєзнавчого руху України представлений і М. Пономаренко [622, с. 176–177].

Важливою є праця українського історика, нинішнього голови НСКУ О. Реєнта «Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку» (2021), у якій відображено шанобливе ставлення всеукраїнської спільноти краєзнавців до постаті М. Пономаренка в контексті погодження пропозиції Черкаського осередку спілки про заснування районної премії ім. М. Пономаренка [602, с. 87].

Висвітленням різних аспектів біографії М. Пономаренка займався його учень та колега, український історик Г. Голиш. У нарисах «Він спокою в житті не знав» (2015) та «Просвітник і патріарх» (2020) автор зробив загальний огляд життєвого шляху, творчої, наукової та педагогічної діяльності краєзнавця [463; 468]. А в статтях «Історія Золотоніщини XVIII – поч. XX ст.: джерелознавчий аспект» (2008) та «Краєзнавство Золотоніщини на початку XXI ст.: здобутки і проблеми» (2020) Г. Голиш відобразив краєзнавчий доробок М. Пономаренка як дослідника Золотоніщини [465, с. 299–307; 464, с. 83–93].

Великий внесок в історіографію цього дослідження зробив багаторічний голова Черкаської обласної організації НСКУ В. Мельниченко. Василь Миколайович разом з директором ДАЧО Т. Клименко стали упорядниками збірника статей і матеріалів, присвячених біографії та діяльності М. Пономаренка «Неспокій серця» (2005) [557]. До нього ввійшли публікації В. Мельниченка («Неспокій серця»), Т. Клименко («Особовий фонд М. Пономаренка як джерельна база вивчення історії Черкащини») та М. Борща («Перший директор Золотоніського музею»), які висвітлюють головні досягнення М. Пономаренка

як історика-краєзнавця [557, с. 3–12; 509, 13–20; 449, с. 30–41]. Натомість статті Г. Голиша «Педагогічний феномен М. Ф. Пономаренка» та В. Страшевича «Його надихала Супійщина» відображають діяльність М. Пономаренка як освітянина [467, с. 42–59; 619, с. 60–69]. Важливою частиною цього збірника є «Історіографічний показчик літератури про життя і творчість М. Пономаренка» Л. Демченко, яку було також видано окремо під назвою «Подвижник краєзнавства: Михайло Пономаренко: бібліогр. показч.» (2005) [479, 69–104; 583]. У ньому подано перелік літератури про життя і творчість М. Пономаренка; перелік його праць за напрямками: «Історія Черкащини», «Історія міст і сіл Черкаської області», «Золотоніщина – рідний край», «Місто Золотоноша», «Археологія», «Топоніміка», «Видатні діячі Черкащини», «Поезія. Рідний край у поезії. Переклади» – загалом 474 позиції. Це була перша спроба на початку 2000-х рр. систематизувати наукові та творчі публікації краєзнавця.

В. Мельниченко у своїх працях не вдавався до аналізу, але системно окреслював здобутки М. Пономаренка як подвижника краєзнавчого руху, пам'яткоохоронної діяльності, музейництва, шевченкознавця, біографіста [555, с. 34, с. 38–39; 556, с. 14–25; 558, с. 20–29; 559, с. 11–66; 560, с. 36–38].

У 2020 р. В. Мельниченко став упорядником другого збірника, присвяченого М. Пономаренку, а саме «Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини» [563]. До нього ввійшли: статті В. Мельниченка «З любов'ю до Черкащини», Д. Куштана «Михайло Пономаренко – дослідник археології міста Черкаси» та Т. Москаленко «Максимович новітнього часу», у яких охарактеризовано напрями наукової діяльності краєзнавця, зокрема як археолога; стаття В. Поліщука «Поетичний світ народного академіка», у якій проаналізовано літературну спадщину М. Пономаренка; спогади Г. Голиша «Слово про вчителя від Бога», В. Почепцова «Йшов попереду часу», В. Скидана «Він живий у пам'яті людей», у яких окреслено особистісні якості краєзнавця [563, с. 3–13; 532, с. 32–40; 556, с. 63–68; 589, с. 51–62; 469, с. 14–31; 593, с. 47–50; 612, с. 41–46].

Важливу роль М. Пономаренка в краєзнавчому русі Черкащини описує й нинішній голова Черкаської обласної організації НСКУ В. Лазуренко у працях «Михайлом освячені. Лауреати Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Макси-

мовича» (2009), «Сучасний краєзнавчий рух на Черкащині» (2010) та «Історія суботівського історичного музею в епістолярній спадщині видатних краєзнавців Черкащини» (2024) [535; 536; 538].

У 2000–2010-х рр. постать М. Пономаренка дедалі частіше починає фігурувати в матеріалах краєзнавчих та наукових конференцій. Так, роль М. Пономаренка в розвитку музейної справи на Черкащині та Золотоніщини в другій половині ХХ ст. відображають дослідження Р. Дорош, О. Мельниченко та І. Удовиченко [484, с. 346–350; 562, с. 340–345; 625, с. 371–378]. Участь Михайла Федоровича у створенні краєзнавчого товариства в Черкасах та редагуванні часопису «Краєзнавець Черкащини» у 1990–1996 рр. окреслено в публікаціях Н. Бондаренко, А. Гук та А. Чиж [447, с. 127–129; 472, с. 130–134; 632, с. 126–129]. Доробок М. Пономаренка з археології Золотоніщини частково відображено в праці А. Николенко та А. Прітченко [571] Але автори не здійснювали поглиблений аналіз окреслених аспектів діяльності М. Пономаренка, лише систематизували загальновідомі факти.

Частковий аналіз доробку краєзнавця знаходимо в комплексних дослідженнях з історії Черкащини та її регіонів. Так, у монографії «Драбів і Драбівщина. Нариси з історії рідного краю» (2019) В. Козоріз зазначає, що, як учасник створення видання «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972), М. Пономаренко рецензував нарис про Драбівський район [513, с. 13]. Цей аспект окреслила і Т. Клименко в статті «Документи Державного архіву Черкаської області як джерельна база дослідження історії Черкащини» (2013) [511, с. 37].

Здобутки М. Пономаренка в дослідженнях шевченкіани на Черкащині було відзначено також у статті Т. Клименко «Шевченкознавчі матеріали у фондах Державного архіву Черкаської області» (2014) та О. Силки «Друкована книга в Золотоноші: історико-тематичний аспект» (2012) [510, с. 342; 609, с. 15].

Високу оцінку ролі М. Пономаренка в археологічних дослідженнях м. Черкас представлено в працях археолога Д. Куштана «Археологія та рання історія Черкас» (2016) та «Археологічні дослідження в Черкасах у контексті дискусій про час заснування міста» (2022) [534, с. 22–23; 533, с. 517–533]. Доробок М. Пономаренка як дослідника археології Золотоніщини та Наддніпрян-

щини висвітлено археологом О. Прядком у статті «Давньоруське городище Бубнів на переяславському лівобережжі Дніпра» (2016), монографії «Золотоноша: історична топографія та фортифікації» (2021) та істориком А. Чабаном у монографії «Історія Середньої Наддніпрянщини» [600; 601; 629].

Цінними для вивчення проблеми є науково-популярні публікації, присвячені особистості краєзнавця. Акцент у висвітленні навчання М. Пономаренка в Черкаському педінституті в 1946 р. було зроблено Ф. Непийводою в статті «Дорогу в життя їм дав Черкаський університет» [569, с. 70]. У біографічних нарисах В. Трохименка «Патріарх українського краєзнавства, народний академік М. Ф. Пономаренко» (2006) та В. Хоменка «Народний академік» (2016) автори описали свої враження про краєзнавця та їхнє спілкування [624, с. 365–373; 627, с. 14–18]. До 100-ї річниці з Дня народження М. Пономаренка була опублікована стаття Л. Дядик «Видатний краєзнавець і педагог» (2020), яка є черговою спробою узагальненого викладу основних віх його життя й діяльності [486, с. 65–66].

У першій половині 2010-х рр. було видано анотовані бібліографічні покажчики «Українська ономастика: бібліографічний покажчик» (2013), «Краєзнавство Черкащини» (2014), «Краєзнавство: науковий журнал. 1927–2017: сист. покажч. змісту» (2019), у яких систематизовано низку наукових праць М. Пономаренка з історії та ономастики Черкаського краю [454; 521; 522].

Першим комплексним дослідженням життєвого шляху та наукової спадщини історика з широким залученням архівних матеріалів є праця М. Деєва та Л. Чанцевої «Краєзнавча та просвітницька діяльність Михайла Федоровича Пономаренка» (2014) [480, с. 100–107]. Автори з'ясували, що, за винятком переважно газетних публікацій, краєзнавча діяльність М. Пономаренка не стала предметом окремого вивчення, недостатньо уваги приділено педагогічній та громадській роботі діяча. На основі опрацьованих публікацій про М. Пономаренка, його історико-краєзнавчих та літературних праць, а також спогадів людей, які його знали, автори дослідження охарактеризували основні віхи його біографії: здобуття освіти, участь у Другій світовій війні, педагогічну роботу, внесок у розвиток громадського краєзнавства і музейництва. Проте ця робота має переважно ознайомлювальний характер, а окреслені в ній питання

краєзнавчої та просвітницької біографії М. Пономаренка потребують більш поглибленого та фахового дослідження [480, с. 100–107].

Отже, на початок 2020-х рр. склалася достатньо представницька історіографічна спадщина з вивчення життєвого шляху М. Пономаренка. Переважна більшість досліджень ґрунтується на вузькій джерельній базі, у зв'язку із чим дослідникам, краєзнавцям-колегам вдавалося лише частково реконструювати життєвий шлях науковця, окремі аспекти його наукової діяльності.

1.2. Джерельна база

У монографії використано документи з фондів Державного архіву Черкаської області (Черкаси), Наукового архіву Інституту археології НАН України (Київ), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади (Київ), Золотоніського краєзнавчого музею імені М. Пономаренка (Золотоноша), Черкаської універсальної наукової бібліотеки ім. Т. Шевченка, Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (Черкаси) та Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Київ), які значною мірою розширили уявлення про формування наукових поглядів вченого, його приватне життя, педагогічну, пам'яткоохоронну діяльність та громадську активність.

Основу джерельної бази монографії становлять матеріали особового фонду М. Пономаренка Ф. Р. – 5428, що зберігається в Державному архіві Черкаської області (ДАЧО). Чільне місце у вивченні життєпису М. Пономаренка посідають особисті документи фонду краєзнавця:

1) автобіографія, характеристика, посвідчення, дипломи, фотознімки, членські квитки, заяви, довідки, повідомлення про навчання в закладах вищої освіти [34; 38];

2) почесні грамоти, якими був нагороджений М. Пономаренко, вітальні листівки та телеграми від виконавчих органів влади, громадських організацій, закладів освіти та культури [51];

3) вирізка з обласної газети із текстом його інтерв'ю до ювілею під назвою «Моя місія – це наука» (2000), записане відомою черкаською журналісткою Катериною Таран. У ній

висвітлено наукові інтереси та громадсько-політичну позицію М. Пономаренка [61, арк. 24].

Неабиякий дослідницький інтерес викликають матеріали епістолярної спадщини краєзнавця. Вони дозволяють реконструювати коло спілкування дослідника та поглибити аналіз його професійної біографії. В основному тексті монографії вперше було проаналізовано:

1) листи колег-краєзнавців до М. Пономаренка: І. Бойка (1982), П. Брика (1967), О. Вдовиченка (1981), І. Димарця (2003) та ін. [27]. Доцільно зазначити, що низку документів цієї категорії, а саме листи краєзнавців В. Арутіна, М. Іщенка та П. Ротача, було охарактеризовано науковцями В. Лазуренком, А. Гриценком, В. Прокопчуком та І. Петренком [538; 585; 599];

2) листи науковців до М. Пономаренка: а) 19 листів індолога П. Баранникова (сина сходознавця О. Баранникова) до М. Пономаренка за 1959 р. від 04.XI, 17.XII та один без дати; 1960 р. – від 20.II, 4.III, 21.IV, 26.IV, 10.VII, 19.XI, 24.XI, 6.XII; 1961 р. – від 08. VI, 06. VIII., 26.VIII; 1971 р. – від 17. I; 1978 р. – від 30. I; 1980 р. – від 09.V; 1984 р. – від 06. IX і один без дати. Окрім того, чернетки двох листів М. Пономаренка до індолога від 14.IX.1974 та 12.IX.1984. Також було опрацьовано листи брата О. Баранникова – Г. Баранникова від 11.VI, 20.VI 1961 р., племінниці О. Шелухіної від 25.X.1960, його учня академіка Й. Байкова від 28.II.1960 [44]. Це листування сприяло кращому аналізу наукової та громадської діяльності обох дослідників, характеру їх відносин та реконструкції кола спілкування краєзнавця [507]; б) епістолярна спадщина литовського професора С. Парвідаса, яка уможливила реконструкцію дослідницьких пошуків М. Пономаренка в питанні походження топоніма «Домантів» [29; 503]; в) 5 листів до М. Пономаренка від фізика П. Борзяка за 1967 р. – від 10.XII; 1968 р. – від 19. II, 11.V; 1972 р. – від 8.VIII та 1978 р. (дата відсутня). Їх аналіз дозволив розширити уявлення про масштаби досліджень біографій діячів краєзнавчого руху на Черкащині, проведених Михайлом Федоровичем [26]. Доречно відзначити, що означені матеріали з особового фонду М. Пономаренка були охарактеризовані А. Гриценком, В. Прокопчуком та О. Чумаченко [477, с. 124–133];

3) листи літературних діячів до М. Пономаренка: І. Дробного (1980–1991), А. Бондара (1960), дочки І. Вергая –

Н. Виргун (1974), П. Власюка (1967–1993), М. Острика (1971); І. Турчака (1985), А. Ярмільського (1984), Я. Ясинового (1976), брата Вітра Перелітного (В. Василенка) – К. Василенка (1970–1978), І. Маркотенка (1970), В. Ржезникова (1967–1983), дочки М. Семенка – І. Семенко (1975), С. Скляренка та членів його сім'ї (1960–1986) [22; 23; 25; 27; 28; 47; 53; 54; 55]. Їх аналіз дозволив оцінити внесок М. Пономаренка в розвиток літературного краєзнавства Черкащини. Варто зауважити, що 5 листів до М. Пономаренка від О. Скляренка – доньки письменника та 7 листів його подруги – поетеси Г. Альбрехт (Донченко) проаналізували науковці А. Гриценко, В. Прокопчук, О. Чумаченко, О. Курок [476; 598];

4) листування М. Пономаренка з науковими установами: Центральним державним історичним архівом УРСР, Інститутом літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, Інститутом литовської мови і літератури Литовської РСР, Інститутом мовознавства АН СРСР, Інститутом російської мови АН СРСР, державною бібліотекою СРСР ім. В. Леніна, товариством радянсько-індійських культурних зв'язків, українським товариством дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами, Союзом письменників України (1959–1981) [42]. Вивчення цих матеріалів сприяло розширенню уявлення про наукові пошуки дослідника;

5) листування М. Пономаренка з редакціями: республіканських газет та журналів (1957–1980); районних газет Черкаської області (1956–1981). Аналіз такої кореспонденції доповнив знання про наукову публікаційну активність краєзнавця [43].

Наступну групу матеріалів фонду, яка проаналізована в монографії, становлять *рукописи та машинописи* наукових праць М. Пономаренка:

1) історичні довідки, нариси з історії міст Чигирин, Золотоноші та населених пунктів Золотоніського району; редакційні висновки та рецензії М. Пономаренка на історичні нариси, довідки про населені пункти Драбівського, Золотоніського, Канівського та Чорнобаївського районів, що готувалися при укладанні «Історії міст і сіл Української РСР. Черкаська область» [39; 40; 41];

2) машинописний макет путівника «Золотоніщина» [49];

3) біографічні довідки про діячів краєзнавчого руху на Черкащині, які писалися для біобібліографічного словника «Краєзнавці Черкащини» (2003) [27];

4) статті про видатних діячів української культури та науки – М. Максимовича, П. Гулака-Артемівського, І. Котляревського, І. Сошенка для редакцій регіональних газет [57; 58; 59; 60; 63];

5) статті з вітчизняної історії та археології для наукових видань «Архіви України», «Український історичний журнал», «Археологія» та альманахів «Краєзнавець Черкащини», «Холодний яр» [50; 56; 64].

Опрацювання цих матеріалів уможливило комплексний аналіз наукових студій золотоніського історика.

Важливе значення для осмислення наукового внеску М. Пономаренка у вивчення актуальних питань регіоналістики, шевченкознавства та історичної біографістики становлять такі архівні матеріали:

1) документи про поета та краєзнавця І. Дробного: список основних публікацій станом на 14 грудня 1980 р.; копія рекомендації до Спілки письменників від 30 вересня 1976 р.; автобіографія поета від 11 вересня 1976 р.; запрошення на ювілейні літературні вечори І. Дробного; вирізки з регіональних газет та всеукраїнських журналів із віршами та статтями І. Дробного [23];

2) документи про діяльність фольклориста С. Нехорошева: «Автобіографія», «К моему автобиографии», «О моих записях о Т. Г. Шевченко и моем архиве»; довідки від наукових та архівних установ про передавання фольклорних матеріалів; спогади про зустрічі з М. Пономаренком та вітальні листівки; фотознімки С. Нехорошева; вирізки його публікацій з газет і журналу «Архіви України» [24];

3) особисті документи письменника С. Скляренка: статті, брошури, фотографії; автографи письменника та його дружини О. Скляренко; спогади М. Пономаренка про зустрічі зі С. Скляренком; публікації М. Пономаренка та інших авторів про життя та творчість письменника; документи про присвоєння імені С. Скляренка Золотоніській школі, вулиці, бібліотеці та теплоходу в м. Києві [20; 31; 35];

4) матеріали про життя та діяльність публіциста М. Кречмера – товариша Т. Шевченка: листи М. Кречмера та племінниці Шевченка Я. Ковтун; публікація «Воспоминания армейского офицера николаевских времен» (1897); особисті фотознімки; листи, замітки та статті М. Пономаренка про М. Кречмера [37; 45; 46; 52];

5) документи академіка-сходознавця О. Баранникова: похвальний лист, особисті фотографії та листи [33; 36];

6) машинописні та рукописні оригінали біографічних довідок про письменників, поетів, науковців – уродженців Черкаської області та тих, діяльність і життя яких пов'язані з Черкащиною [28].

З метою з'ясування відомостей про родинне середовище М. Пономаренка було опрацьовано метричні книги Покровської та Михайлівської церков (села Каленики та Підставки) фонду Ф. – 931 (ДАЧО) [64].

У роботі проаналізовано також документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (Ф.– 4633) та ДАЧО (Ф.Р. – 4178), які уможливили розкриття проблем, які мала вирішувати обласна редколегія з написання історії міст та сіл Черкаської області, склад та напрями роботи золотоніської редколегії з цього ж питання за 1961–1972 рр. Також вивчення цих фондів дозволило нам з'ясувати внесок М. Пономаренка в опрацювання археологічного матеріалу області, у редагування, написання історії населених пунктів Золотоніщини та Черкащини. Надзвичайно важлива інформація з актуальних питань організаційно-краєзнавчої роботи М. Пономаренка зберігається у фонді Ф.Р. – 4468 ДАЧО. Ці матеріали дозволяють простежити діяльність краєзнавця як члена президії та голови юнацької археологічної секції Золотоніської районної організації УТОПІК, (1966–1992) та голови секції пам'яток археології Черкаської обласної організації товариства (1972–1978).

Також у роботі проаналізовано листування М. Пономаренка з українськими науковцями Є. Кирилюком (Ф. – 184), Л. Махновцем (Ф. – 1198), В. Хоменком (Ф. – 1360), які зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) (Київ), що дозволило реконструювати коло спілкування та наукові зацікавлення М. Пономаренка [13; 14; 15; 16; 17].

У роботі використано матеріали звіту про розвідкові дослідження Змієвих валів на лівобережжі Черкащини в 1940–1970 рр. [19]; записи щоденників, нотаток про археологічні відкриття й знахідки на Черкащині за 1947–1964 рр., що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України (Київ) [18]. Вищеназвані матеріали дозволяють більш

повно охарактеризувати внесок М. Пономаренка в археологію Черкащини другої половини ХХ століття.

Основним джерелом з огляду на характер дослідження є наукові праці М. Пономаренка (*наукові та історико-літературні*). Повна бібліографія робіт Михайла Федоровича, укладена в ході дослідження, становить 994 праць (додаток 3).

До основних *наукових праць* М. Пономаренка належать його дослідження з актуальних питань минувшини Золотоніщини: монографія «Золотоноша» (1974), «Золотоніський краєзнавчий музей» (путівник, 1982), монографії «Золотоніщина» (1991) та «Золотоніщина в осадах» (2001) [83; 84; 86; 87]; топоніміки України та Черкащини: «Топонімія в Шевченкових “Гайдамаках”» (1994), «Топонімія в “Гайдамаках”» (1996), «Ономастичні відомості в “Історії міст і сіл Української РСР”» (1968), «Богу-слав чи Буслав?» (1971), «Про походження назви міста Канів» (1981), «Про назву міста Черкаси» (1988), «Черкаси: таємниця топоніма» (1991) [113; 117; 92; 95; 103; 105; 109]; археології Черкащини: «Знахідки з “Робленої могили”» (1960) [91]; історії Черкащини: стаття «Народним музеям – більше уваги» (1969), «Нацистський окупаційний режим на Черкащині» (1995), монографія «Т. Г. Шевченко і Черкащина» (1989), стаття «Холодно-ярська республіка» (2003) [93; 115; 85; 119]; біографістики та бібліографії: словник «Краєзнавці Черкащини» (2003), статті до «Шевченківського словника» (1976, 1978), «Української літературної енциклопедії» (1990) [88; 98; 99; 100; 107]; навчально-методичні матеріали з історії України: «Історія України в орієнтовних питаннях до екзамену в загальноосвітніх школах за 1991–1992 р.» (1992) [111].

Історико-літературні джерела, які були проаналізовані в роботі, представлені переважно газетними замітками, нарисами, розвідками та рецензіями, які зберігаються у фондах Черкаської обласної універсальної бібліотеки імені Т. Шевченка, фонді Ф.Р.–5428 ДАЧО. Опрацювання цих матеріалів можна розподілити на дві групи: 1) *публікації радянської доби (1357–1331)* та 2) *публікації першого десятиліття Незалежності України (1331–2001)*.

Перша група (1357–1331) представлена розвідками та нарисами М. Пономаренка, що були опубліковані у всеукраїнських, обласних та районних газетах «Прапор Леніна», «Радянська

Золотоніщина», «Під прапором Леніна» (м. Золотоноша), «Світлий шлях» (м. Чорнобай), «Шевченків край» (м. Звенигородка), «Дніпрова зірка» (м. Канів), «Колгоспні лани» (м. Городище), «Червоний стяг» (м. Сміла), «Трудова слава» (м. Кам'янка), «Прапор Жовтня» (м. Драбів), «Колос» (м. Тальне), «Черкаська правда» (м. Черкаси), «Молодь Черкащини» (м. Черкаси), «Серп і Молот» (Черкаський р-н), «Зоря комунізму» (м. Чигирин), «Златокрай» (м. Золотоноша) та «Літературна Україна» (м. Київ). У цих розвідках найбільш повно представлені дослідження М. Пономаренка з історії міста Золотоноші, сіл Золотоніського району, літературно-мистецьких та наукових зв'язків української інтелігенції із Золотоніщиною, біографістики учасників Української революції, Другої світової війни. У вищевказаних періодичних виданнях М. Пономаренко також системно друкував розвідки з актуальних питань топоніміки, шевченкознавства, пам'яткоохоронної діяльності Золотоніщини та Черкащини.

Друга група *публікацій (1331–2001)* представлена періодичними матеріалами, які уможливають простежити еволюцію тематики досліджень науковця. У цей період М. Пономаренко починає активно вивчати історію козацької революції 1648–1657 рр., Голодомору 1932–1933 рр., сталінських репресій, Української революції 1917–1921 рр., історії церкви на Золотоніщині [397; 402; 403; 413; 433].

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Формування теоретико-методологічних засад дослідження впливає із сукупності наукових принципів та методів пізнання, зумовлених тенденцією наукових пошуків у сучасній історіографії з проблематики історико-наукових досліджень біографічного спрямування. На сьогодні дедалі більшої актуальності набуває поряд з традиційними напрямками, як-от історична біографія, персональна історія, біографістика, біографіка, метод «нова біографічна історія», що означає вивчення особистості в системі соціокультурних комунікацій [515, с. 7].

«Нова біографічна історія» на ґрунті історичної науки функціонує у вигляді трьох моделей: «біоісторіографія», «інтелектуальна біографія», «життя як нарратив» [515, с. 7]. Біоісто-

ріографія – традиційна модель, орієнтована на вивчення творчої біографії історика в контексті стану науки. Така модель дозволяє висвітлювати біографію вченого-історика: 1) під кутом зору соціокультурного життя (культурно-громадського, економічного, політичного); 2) крізь історію інституцій, наукових установ, окремої галузі знання (краєзнавства, архівної справи тощо); 3) з точки зору схолярної тематики, тобто наукових шкіл; 4) з перспективи певної ідеології, суспільно-політичних позицій; 5) різних аспектів діяльності вченого (педагог, організатор науки, археограф, публіцист, громадський діяч, історик-літератор); 6) у контексті вивчення окремих проблем (історії епох, воєнної, революційної, регіональної тематики); 7) у вигляді двочленної схеми творчої біографії історика («життєвий шлях» та «наукова діяльність») [515, с. 7–8].

Сенс інтелектуальної біографії ширший за біоісторіографію, адже містить біографію інтелектуала-вченого, філософа, економіста, політичного діяча тощо [515, с. 8]. Об'єкт інтелектуальної біографії – інтелектуал, його життя та діяльність у різних сферах, але насамперед в інтелектуальній. Предмет же інтелектуальної біографії пов'язаний з дослідною стратегією та теоретичними орієнтирами [590, с. 20]. Серед дослідників інтелектуальних біографій визначне місце посідають представники західної (М. Р. Антонацца, І. Берлін, Д. Браун) та української (В. Андреев, Я. Грицак, І. Колесник) історіографії [444, с. 103]. Існують різні схеми-моделі інтелектуальної біографії, розроблені дослідниками Дж. Леві, Д. Уокером та Л. Репіною [504, с. 8].

Перспективною стратегією сучасного біографічного дослідження вважається нарративна психологія, засадничий принцип якої – «життя – це нарратив». Оповідач сам конструює свою життєву історію (life writing), тобто відбирає події, встановлює зв'язок між ними, пояснює причиновість, створює певну цілість життєпису, що має початок, середину, підсумки. У такому ракурсі людське життя становить нарративну структуру [515, с. 9].

У монографії ми розглядаємо біографію М. Пономаренка у вигляді двочленної схеми творчої біографії історика («життєвий шлях» та «наукова діяльність») [515, с. 7–8].

Методологічний інструментарій дослідження охоплює три складові: поняттєво-термінологічний апарат, принципи дослідження та методи пізнання.

З-поміж термінів, які використовуються в роботі, доцільно характеризувати такі:

Інтелігенція. Золотоніський історик М. Пономаренко був яскравим представником української міської інтелігенції, яка вийшла із середовища сільської інтелігенції. На нашу думку, найбільш повне розкриття терміна представлено в «Енциклопедії історії України» (2005), де зазначено, що термін використовують для означення верстви людей, представники якої професійно займаються розумовою, передусім творчою, працею, розвитком та поширенням культури та представників духовного проводу народу. Також додано, що інтелігенція, як правило, позбавлена забобон, толерантна, ментально мобільна. Водночас цей термін тісно пов'язаний із застосованим у монографії поняттям «інтелектуал» – людина з високорозвиненими інтелектом або з видатними природними розумовими здібностями, які здатні генерувати нові знання [470; 614, с. 685].

Наступний термін, що системно використовується в другому розділі роботи, – *пам'яткоохоронна діяльність*. Український історик С. Кот визначає його як охорону пам'яток історії та культури, що поєднує комплекс заходів, що здійснюються на державному або громадському рівнях з метою захисту і збереження об'єктів історико-культурної спадщини та історичного середовища в цілому. Пам'яткоохоронна діяльність охоплює облік (виявлення, наукове вивчення, класифікацію, державну реєстрацію), консервацію, реставрацію, музеєфікацію, належне утримання й використання пам'яток [519].

При аналізі внеску М. Пономаренка в археологічне вивчення Черкащини ми оперуємо термінами *археологічна розвідка та археологічні розкопки*. У Законі України «Про охорону археологічної спадщини» міститься два визначення: «археологічна розвідка» та «археологічні розкопки». Відповідно до ч. 1 ст. 1 названого Закону України археологічна розвідка становить вид наукового дослідження археологічної спадщини, не пов'язаний із руйнуванням культурного шару об'єкта археологічної спадщини і спрямований на виявлення, локалізацію (картографування), інтерпретацію об'єктів археологічної спадщини, уточнення даних про вже відомі об'єкти археологічної спадщини. Водночас під час археологічних розкопок здійснюється систематичне обстеження земної чи підводної поверхні, зокрема

земляні й підводні роботи, наслідком яких може бути часткове або повне руйнування досліджуваного об'єкта [595].

М. Пономаренко був яскравим представником українського краєзнавчого руху другої половини ХХ ст. У зв'язку із цим наріжним поняттям, яке використовується в роботі, є «*краєзнавство*». Академік НАН України П. Тронько у монографії «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)» визначив краєзнавство і як «наукове дослідження, і науково-громадський рух, спрямовані на отримання комплексних знань, їх поширення з метою збереження історико-культурної спадщини, формування національної свідомості» [596, с. 45]. Український історик С. Кот трактує «краєзнавство» як комплексне дослідження під кутом зору історії, географії, природничих наук, етнографії та економіки народного господарства переважно силами ентузіастів і професійних науковців відносно невеликої території (регіону) – міста, села, району, області, а також етнографічної території, яку населення, що там мешкає, називає своїм краєм. У зв'язку із цим краєзнавчий рух вважається ефективним засобом патріотичного виховання й формування самосвідомості місцевого населення [518].

При аналізі теоретико-методологічних засад наукових студій М. Пономаренка в радянську та пострадянську добу ми послуговуємося терміном «*позитивізм*». У «Великій українській енциклопедії» поняття трактується як філософський і соціологічний напрям та парадигма методології науки, що визнає єдиним джерелом істинного (позитивного) знання емпіричні дослідження та відкидає пізнавальну цінність абстрактно-теоретичних, метафізичних міркувань [587].

Для аналізу проблематики та напрямів історико-краєзнавчої діяльності М. Пономаренка в 1950–2000-х рр. ми застосували поняття «*шевченкіана*», «*ономастика*», «*топоніміка*» та «*топонімія*». Термін «шевченкіана» використовується для позначення зібрання, сукупності творів науки, літератури і мистецтва, пов'язаних з життям і творчістю Т. Шевченка, а також усіх видань його творів [614, с. 435]. Термін «ономастика» застосований для позначення спеціальної лінгвістично-історичної дисципліни, яка вивчає власні імена й назви, їх історію, семантику, будову, основні закономірності розвитку [577]. «Топоніміка» – розділ ономастики, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан,

написання та вимову, а також природні та соціальні умови минулого, за яких ці назви виникли. Базовим поняттям топоніміки є *топонімія* – сукупність назв (топонімів) на певній території. Основне призначення географічної назви – фіксація місця на поверхні Землі [628].

З метою висвітлення конкретно-історичних досліджень М. Пономаренка з історії сіл Золотоніщини в роботі використано термін «*селяни*», «*селянство*». У західноєвропейській історичній науці поняття «селянин» трактується як дрібний сільськогосподарський виробник, який, використовуючи простий інвентар і працю членів своєї сім'ї, працює – прямо або побічно – на задоволення власних споживчих потреб і виконання зобов'язань щодо власників, політичної й економічної влади. Також селянство розглядається як певний соціальний тип; як спосіб життя; як особливий тип культури. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» термін «селянство» розглядається як «верства сільськогосподарських виробників, що ведуть індивідуальне господарство». Поняття «селянин» тлумачиться як «житель села, основним заняттям якого є обробіток землі» [637, с. 83–87].

Доцільність використання цього терміна обумовлено тим, що в досліджуваній М. Пономаренком рубіж XIX–XX ст. селянство становило абсолютну більшість населення Наддніпрянської України. Згідно з усталеною традицією селян ототожнювали з усім українським загалом. Невипадково аж до початку XX ст. письменники, науковці, публіцисти, державні службовці синонімічно з поняттям «простонарод», «простий народ», використовували термін «народ» [594, с. 13].

Наступними наріжними поняттями, що використовуються в дослідженні є «*Золотоніщина*», «*Черкащина*» та «*Наддніпрянина*». Варто зазначити, що під терміном «Золотоніщина» до 1954 р. значилися території Золотоніської сотні Черкаського (1648–1667) та Переяславського (1667–1781) полків, Золотоніського повіту Київського намісництва (1781–1796), Другої Малоросійської (1796–1802) та Полтавської (1802–1920/1922–1923), Кременчуцької (1920–1922) губерній. 1923 р. було утворено Золотоніський район, який у різні періоди перебував у складі Золотоніської (1923–1925), Черкаської (1925–1927), Шевченківської (1927–1930) округ. Від 1932 р. Золотоніщина

належала до Київської, з 1937 р. – до Полтавської, з 1954 р. – до Черкаської областей [466].

Під поняттям «Черкащина» ми розуміємо території, котрі після 7 січня 1954 р. увійшли до складу Черкаської області, а саме: 3 міста обласного підпорядкування (Черкаси, Сміла, Умань), території 30 районів Київської, Полтавської, Кіровоградської й Вінницької областей.

В окремих випадках у роботі використано термін «Наддніпрянина», що охоплює центральне Подніпров'я. Це поняття традиційно використовується істориками для окреслення українських земель, що були інкорпоровані до складу Російської імперії та СРСР (до 1939) [455].

Гносеологічною основою монографії стали загальнонаукові, міждисциплінарні, спеціально-історичні методи, їх застосування сприяло цілеспрямованому вивченню та об'єктивному висвітленню основних етапів життя та напрямів діяльності краєзнавця М. Пономаренка.

До загальнонаукових методів відносимо аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, систематизацію, узагальнення. Найбільш часто під час проведення дослідження використовували методи аналізу й синтезу, зокрема під час опрацювання наукового доробку М. Пономаренка. Вагому роль відіграли методи індукції (перехід від одиничних фактів до загального) та дедукції (перехід від загального до окремого), що дозволили визначити ключові елементи, що мали вплив на формування наукового світогляду дослідника.

Метод систематизації дав можливість вивчити складові теми дослідження не ізольовано, як автономні одиниці, а саме як взаємодію і зв'язки різних компонентів одного цілого, тобто розглянути діяльність М. Пономаренка в контексті розвитку краєзнавчого руху на Черкащині в другій половині XX ст. Завдяки методу узагальнення в логічній послідовності згруповано виявлений матеріал за проблематикою, сформульовано висновки до розділів і роботи в цілому.

Серед спеціально-історичних методів дослідження використовувалися історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний та джерелознавчого аналізу. Історико-порівняльний метод дозволив з'ясувати внесок М. Пономаренка в дослідження актуальних проблем історії Золотоноші та Золотоніщини доби середньовіччя та модерну; шевченкіани та оно-

мастики Черкащини й визначити, наскільки його напрацювання знайшли відображення в працях сучасних українських істориків та філологів (І. Гонца, О. Прядко, К. Тищенко).

У свою чергу, історико-генетичний метод дозволив проаналізувати та виокремити періоди в історіографії проблеми, простежити еволюцію теоретико-методичних засад наукової спадщини М. Пономаренка на ідеологічному тлі епохи.

Також у монографії використано потенціал проблемно-хронологічного методу, який дозволив сформувати структуру роботи, скомпонувати зміст розділів та підрозділів, визначити ключові елементи наукового дослідження.

Методи джерелознавчого аналізу (критичний, аналітичний) дозволили сформувати джерельну базу теми, проаналізувати інформаційний потенціал архівних матеріалів та уможливили реконструкцію інтелектуальної біографії дослідника. Поєднання загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціально-історичних методів дозволило досягти поставленої мети дослідження, реалізувати окреслені завдання та сформувати аргументовані висновки.

У роботі дотримано загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності та всебічності. Застосування принципу історизму дозволило реконструювати життєвий шлях та простежити еволюцію наукового шляху історика в конкретно-історичних умовах радянської доби. Дотримання принципу об'єктивності проявилось в розкритті наукової проблеми на основі різноманітної джерельної бази, яка подає оптимальну інформацію про життєвий та науковий шлях золотоніського історика. Використання принципу всебічності сприяло аналізу взаємопов'язаних подій, явищ і процесів, забезпечивши повноту дослідження.

Таким чином, використані в процесі дослідження методи та принципи сприяли аналізу, систематизації та формулюванню загальних висновків щодо реконструкції інтелектуальної біографії краєзнавця М. Пономаренка (1920–2010).

* * *

У вітчизняному історіографічному дискурсі радянської та пострадянської доби образ М. Пономаренка за більш ніж півстолітній період зазнав істотної еволюції, тому в історіографії проблеми доцільно виокремити три періоди

1) 1957–1986 рр., коли у науково-популярному дискурсі утверджується традиція характеризувати особистість М. Поно-

маренка як дослідника-сучасника, котрий зробив вагомий внесок у культурно-освітній розвиток краю та прагне поглиблювати наявні напрацювання; 2) 1987 р. – 1 січня 2010 р., коли автори нарисів почали зображати М. Пономаренка як маститого краєзнавця, своєрідним орієнтиром для молодого наукового покоління. З середини 1990-х рр. простежуються перші спроби глорифікації постаті дослідника (А. Маренич, І. Дробного); 3) 2 січня 2010 р.–сьогодення, що характеризується продовженням традиції глорифікації постаті дослідника та вивченням біографії М. Пономаренка за певними напрямками (життєпис, шевченкознавчі, археологічні студії). Встановлено, що професійна, наукова та просвітницька діяльність краєзнавця М. Пономаренка не знайшла цілісного розгляду в історіографії. У повній мірі не вивчалася його організаційно-краєзнавча діяльність, коло спілкування, система наукових поглядів та внесок у розвиток української історичної науки.

Серцевину джерельної бази складають матеріали, які зберігаються в архівосховищах України: ДАЧО, м. Черкаси (фонд: Ф.–931, Ф.Р.–4178, Ф.Р.–4468, Ф.Р.–5428.); ЦДАВОУ, м. Київ (фонди: Ф.4633, Ф.4760), ЦДАМЛМУ, м. Київ (фонди: 184, 1198, 1360); НА ІАНАНУ, м. Київ (фонди: 1947–64/71, 1984/63), Інститут рукописів НБУВ, м. Київ (фонд: Ф.–113). Використану джерельну базу можна поділити на такі групи: 1) особисті документи М. Пономаренка та його епістолярна спадщина; 2) матеріали історико-краєзнавчої роботи; 3) документи, що стосуються громадської та педагогічної діяльності; 4) матеріали періодичних видань 1950-х–2000-х рр. Актуалізована джерельна база уможливила комплексну реконструкцію дитячих та юнацьких років Михайла Федоровича, період служби в лавах Червоної Армії, відтворити коло спілкування дослідника, уточнити наявну бібліографію праць, проаналізувати наукову спадщину М. Пономаренка з актуальних питань шевченкознавства, топоніміки, археології, музейної та пам'яткоохоронної справи, історії м. Золотоноша та Золотоніського району.

Основний методологічний інструментарій монографії склали загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція та дедукція) та спеціально-історичні методи (історико-порівняльний, історико-генетичний та ін.), що уможливило комплексний аналіз життєвого шляху та наукової спадщини золотоніського історика М. Пономаренка.

РОЗДІЛ 2

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПЕДАГОГІЧНА, КРАЄЗНАВЧА ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ПОНОМАРЕНКА

*Ми – люди двадцятого віку –
Нам мрії про вічність чужі.
Турбот народилось без ліку –
Плазують вони, мов вужі.*

М. Пономаренко «Стума», 1973 р.

2.1. М. Пономаренко: становлення особистості педагога та громадського діяча

Михайло Федорович Пономаренко народився 28 жовтня 1920 р. у вчительській сім'ї в с. Підставки Золотоніського повіту Кременчуцької губернії (нині – Золотоніський район Черкаської області). Його батько, Федір Степанович (16.05.1885, с. Підставки – 20.06.1945, м. Золотоноша), походив із сім'ї священника Степана Антоновича Пономаренка (нар. до 1841) та його дружини Євдокії Григорівни. Михайло Федорович Пономаренко згадував, що родина дідуся та бабусі з батькового боку були заможною. Аналіз метричних книг с. Підставки дозволив з'ясувати, що батько історика мав також брата Михайла (нар. до 1873, священник) та сестру Єлену (згадується у двох метричних книгах 1895 та 1898 рр.) [34, арк. 8–9; 65, арк. 1].

Доцільно відзначити, що мати Михайла Федоровича – Євдокія Андріївна Пустовіт (14.03.1893, с. Підставки – 17.08.1980, м. Золотоноша) походила з родини селян-середняків. Окрім Михайла, родина мала ще одного сина – Палладія (20.02.1919, с. Підставки – 29.08.1944, с. Буткань, Молдова). Старший брат Палладій працював учителем та, на жаль, загинув під час Яссько-Кишинівської наступальної операції [34, арк. 16; 88, с. 65].

Проаналізовані джерела дозволили оцінити вплив родинного оточення на формування світогляду М. Пономаренка. На нашу думку, саме батько Федір мав визначальний вплив на становлення Михайла Федоровича як історика-краєзнавця та педагога.

Так, у своїй автобіографії М. Пономаренко зазначає, що батько 35 років пропрацював на педагогічній ниві та пройшов непростий шлях від учителя початкової школи, російської мови й літератури до завідувача неповної середньої школи. Федір Степанович упродовж тривалої педагогічної кар'єри пропрацював у Каратувльській церковно-парафіяльній школі (1915–1917, нині – с. Велика Каратувль Бориспільський р-ну Київської обл.), школах сіл Підставки (1910–1914 / 1917–1930), Левченки (Драбівський район, 1931–1941) та Золотоніській школі № 3 [88, с. 66–67].

У своїй автобіографії М. Пономаренко зазначав, що батько 1905 р. був виключений зі школи та висланий з Полтави адміністративним порядком до с. Підставки за участь у революційному гуртку. Однак він продовжував свою активну громадську діяльність та вже 1914 р. був звільнений з посади вчителя за передплату газети «Киевская мысль», яка систематично друкувала матеріали представників партії кадетів, меншовиків, більшовиків та письменників-демократів [34, арк. 2].

Батько М. Пономаренка сформував якісну бібліотеку, у якій, окрім політичної літератури, були представлені праці відомого українського історика Михайла Грушевського. Михайло Федорович згадував, що праця М. Грушевського «Історія України» (1917) посідала почесне місце в сімейній книгозбірні. Зрозуміло, що відповідна інтелектуальна атмосфера сприяла формуванню дослідницьких інтересів у неповнолітнього Михайла Пономаренка [88, с. 67].

Відзначимо, що період учителювання Федора Степановича збігся в часі з розгортанням краєзнавчого руху в Україні 1920–1930-х рр. Так, з 1922 р. починає формуватися мережа краєзнавчих інституцій: у 1923–1924 рр. створюються спеціальні краєзнавчі комісії (Київська, Харківська, Одеська), Чернігівський інститут краєзнавства, наукові кафедри краєзнавства в інститутах народної освіти. 1925 р. відбулася Перша всеукраїнська краєзнавча конференція, на якій було обрано Український комітет краєзнавства при Головнауці. На 1 січня 1929 р. в Україні діяли 51 краєзнавче товариство і 658 гуртків, упродовж 1927–1930 рр. виходив часопис «Краєзнавство» [456, с. 329].

На Черкащині в 1920-х рр. важливими центрами краєзнавчого руху стали музеї. Так, на Черкащині в другій половині

1920-х рр. при окружних музеях створювалися «Кабінети виучування Шевченківщини» та «Кабінети виучування Уманщини». Положення про «Кабінет виучування Шевченківщини» було 1927 р. затверджене Українським комітетом краєзнавства при Наркоматі освіти «для об'єднання всієї краєзнавчої роботи і краєзнавців на Шевченківщині та для ув'язки цієї роботи з центром і периферією – при Черкаським Окрмузеї» [537, с. 995–996]. До краєзнавчого руху в добу українського Відродження долучається й Ф. Пономаренко, який розпочав досліджувати історію освіти Золотоніщини. Його перу належали праці «Підставська початкова школа» (1932), «Освіта на Гельмязівщині» (1935), «Учительство Гельмязівщини у хорових капелах» (1938) [88, с. 67]. Також Ф. Пономаренко керував шкільним краєзнавчим гуртком, який вивчав історію с. Підставки та сусідніх сіл. М. Пономаренко так згадував краєзнавчо-освітню роботу батька: «Батько водив гуртківців до с. Каленики – і вони вивчали шкільний архів, кутки, урочища» [34, арк. 2].

Майбутній краєзнавець почергово навчався в школах с. Підставки (1927–1931), с. Левченки (1931–1932), с. Горобіївки (1932–1935). Роки навчання, особливо в Горобіївській школі (1932–1935), були важкими. «Жили ми впроголодь, – згадував в автобіографії. – Я одягав материну [кожушанку] і батькові чоботи. Сутужно велося, але навчання не занехаював» [34, арк. 2].

Проте саме в період дитинства та юності в нього з'явився інтерес до вивчення історії рідного краю. Своє раннє захоплення краєзнавством М. Пономаренко описує в притаманній йому поетичній манері: «У Підставках заслуховувався легендами та переказами; в Козачому Хуторі збирав назви урочищ; у Золотоноші в альма-матер визбирував історичні та літературні відомості про край – нотував усе. Отже, якщо Супій та Ковраєць (річки Золотоніщини) були підготовчими етапами краєзнавчих студій, то Золотоношка (річка) започаткувала краєзнавство як фах» [34, арк. 4].

Свідомство про закінчення Горобіївської семирічної школи в 1935 р. відображає вагомі успіхи майбутнього дослідника. Так, з 15 предметів 11 вивчив на оцінку «дуже добре» та 3 – «добре» [34, арк. 26]. Однак сам М. Пономаренко не вважав свої знання ґрунтовними через поверховість шкільної програми 1930-х рр. «Не було вчителів, які б розпалили жагою до знань, осяяли

уроки вогнем своєї душі», – зазначав дослідник. Після закінчення школи М. Пономаренко наслідує свого батька та 1935 р. вступає до Золотоніського педагогічного училища. Михайло Федорович у цей період, як і більшість його сучасників, долучається до комсомольської роботи, стає членом комсомольського бюро, бере участь у створенні обласної комсомольської організації (мандат № 53, 1937 р.) [34, арк. 3–4].

У 1938–1940 рр. за спеціальністю «українська мова та література» навчається на мовно-літературному факультеті Учительського інституту при Черкаському державному педагогічному інституті [630, с. 71–72, 84].

На нашу думку, вибір М. Пономаренком філологічного фаху на протигагу історичному обумовлювався двома факторами: 1) впливом батька, який мав філологічну освіту та розвинув у сина любов до мови та літератури; 2) станом історичної освіти у 1920-х – на початку 1930-х рр. У школі предмет «Історія» викладався як «Суспільствознавство», у межах якого вивчалася сучасність із застосуванням історичних довідок для пояснення суспільних процесів та явищ. На нашу думку, шкільний курс суспільствознавства не міг сформувати в юнака уявлення про історичну науку та її важливість для суспільства [34, арк. 29; 620, с. 116].

Свої яскраві спогади про студентське життя Михайло Федорович пов'язував з лекціями викладачки світової літератури О. Троцюк та дружбою з Ю. Канарським, який під час німецької окупації очолював молодіжну підпільну групу в м. Сміла. Окрім цього, краєзнавець згадував участь у студентських зустрічах з письменниками Іваном Ле, Леонідом Первомайським та А. Головком [34, арк. 5]. Таким чином, освітнє середовище цього періоду створювало умови для розвитку творчих здібностей, історико-літературних уподобань та особистих якостей М. Пономаренка як громадського активіста.

У зв'язку з початком радянсько-фінської війни (1939–1940) М. Пономаренко залишає стаціонарне навчання в інституті, у січні 1940 р. переїздить на Кіровоградщину й працює вчителем української мови та літератури 5–7-х класів у с. Саблине, Ново-Празького району (26 лютого – 20 жовтня 1940 р.) (нині – Суботцівській сільській громаді Кропивницького району Кіровоградської області). У серпні 1940 р. складає випускні іспити й отримує диплом з відзнакою [34, арк. 62].

Утім педагогічна праця Михайла Федоровича в жовтні була перервана у зв'язку з призовом Ново-Празьким РВК до лав Червоної армії. Проходив службу в 135 окремії роті зв'язку в батальйоні Могилів – Ямпільського укріпленого району та з жовтня 1940 р. по червень 1941 р. навчався в ротній школі молодшого командного складу. З початком німецько-радянської війни брав участь в оборонних боях на сході України, Північному Кавказі, Абхазії та Грузії у складі 91 окремого мотострілкового батальйону (з липня 1941 р. по лютий 1943 р.) [34, арк. 7, 37].

З лютого 1943 по січень 1944 р. навчався в Махачкалінському військово-піхотному училищі за спеціальністю «кулеметник» (м. Манглісі, нині – Грузія) та отримав звання «молодший лейтенант» [34, арк. 27].

До березня 1944 р. перебував у резерві 31 окремого полку офіцерського складу (м. Тбілісі). З березня по травень 1944 р. командував взводом автоматників та розвідки, а потім до травня 1945 р. – комендантським та розвідувальним взводами 186-го стрілецького полку 329 стрілецької дивізії 1-го Українського фронту.

У складі 329 стрілецької дивізії (II формування) брав участь у штурмі Берліна, у боях за Прагу. У складі 1-го Українського фронту пройшов Україну, Польщу (Сандомирський плацдарм), Німеччину. Був поранений та отримав контузію. З травня 1945 р. по січень 1946 р. був командиром стрілецького взводу 138-го Сандомирського стрілецького полку 323-ї стрілецької дивізії, а із січня по травень 1946 р. – помічником начальника штабу мотострілецького батальйону 338-го Одерського стрілецького полку Львівської військової округи. У травні 1946 р. демобілізувався в званні гвардії лейтенанта [38, арк. 18].

Був нагороджений орденами Вітчизняної війни II ст. (1944), Червоної Зірки (1945), медаллю «За бойові заслуги» (1945) та подяками за участь у форсуванні р. Вісли, звільненні м. Сандомир (1944), боях на р. Нейсі (1945), р. Одер (1945 р.) та взяття м. Берліна (1945). На думку одного із учнів та послідовників М. Пономаренка історика Г. Голиша, досвід військової служби підсилив у ньому кращі якості педагога: «вольовитість, здатність долати труднощі, уміння цінувати життя і людей» [34, арк. 5–6, 467, с. 42–43].

У повоєнний період М. Пономаренко продовжує навчання та 1946 р. закінчує з відзнакою Черкаський педагогічний інститут

за спеціальністю «Українська мова та література», а в 1949–1954 рр. навчався на факультеті французької мови Київського державного педагогічного інституту іноземних мов [34, арк. 38; 38, арк. 23, 30].

Одночасно в 1952–1953 рр. навчався на факультеті німецької мови Київського педагогічного інституту ім. М. Горького, проте був змушений припинити навчання після 1-го курсу, оскільки в ті часи навчатися у двох закладах одночасно заборонялося [38, арк. 32]. В особовому фонді дослідника наявні (Ф.Р.–5428) відомості про зарахування на перший курс факультету німецької мови Білоцерківського інституту іноземних мов 1951 р. З невідомих причин Михайло Федорович не зреалізував розпочате [38, арк. 25]. Також в особовому фонді М. Пономаренка зберігається заява за 1953 р. з проханням прийняти на навчання за аналогічною спеціальністю до Київського державного університету ім. Т. Шевченка [38, арк. 29].

У 1952–1953 рр. Михайло Федорович намагався вступити до аспірантури Інституту мовознавства ім. О. Потебні, але був змушений відмовитися від мрії, оскільки в інституті не було заочної форми навчання [38, арк. 27, 28]. Така наполегливість в отриманні спеціалізованої вищої філологічної освіти засвідчує не тільки наполегливість М. Пономаренка, але й величезний потенціал для роботи на педагогічній ниві та в науково-дослідних студіях. Як зазначає у своїх спогадах Г. Голиш, «усе його життя супроводжувала безперервна самоосвіта. Пономаренкове кредо – не вдовольнитися досягнутим, кожен день має приносити нове у скарбницю власних знань» [469, с. 20].

Період 1946–1978 рр. – час активної педагогічної діяльності М. Пономаренка. Так, у період з 1 вересня 1946 р. по 1 січня 1947 р. працював учителем англійської мови Золотоніської школи № 5 та німецької мови у Золотоніській вечірній школі [34, арк. 4].

У зв'язку з радянізацією Західної України був змушений викладати російську мову в Замочківській школі на Львівщині (нині – Жовківський р-н, Львівська обл.) з 1 січня по 1 липня 1947 р. [34, арк. 36].

На нашу думку, М. Пономаренко був направлений на Львівщину для забезпечення викладання російської мови в регіоні [607, с. 32]. Утім не менш важливим був і політичний фактор. У

лютому 1947 р. в УРСР проводилися вибори до Верховної Ради УРСР, котрі, за словами дослідника С. Сворака, «виявили ілюзорність сподівань партійно-радянського керівництва на опанування ситуації та підтвердили політичну неоднорідність учителів західноукраїнського регіону». Підготовка до виборів, особливо в сільській місцевості, проводилася переважно вчителями. Тому радянському керівництву необхідні були перевірені кадри зі східних й центральних областей для організації виборчого процесу на Львівщині [607, с. 35].

Після повернення на Золотоніщину, з 1 вересня 1947 р. по 1 липня 1977 р., М. Пономаренко викладав французьку, німецьку, іспанську мови в Золотоніській школі № 4 та історію в золотоніських школах № 3 і № 6 (1977–1978). Таке тривале вчителювання Михайла Федоровича сформувало та закріпило за ним образ авторитетного педагога-просвітника, який прищеплював молодому поколінню любов до рідного краю, міста [34, арк. 7, 40]. Невипадково з великою пошаною про нього відгукується його учень Г. Голиш: «Навчання в нього вважаю справжнім подарунком долі тих далеких і водночас близьких для мене 1960-х років, коли я був учнем Золотоніської міської школи № 4» [467, с. 42].

Також істотний вплив на постать Михайла Федоровича здійснювали його колеги-дослідники, науковці, митці, письменники, співробітники періодичних видань, які стимулювали творчі, дослідницькі проекти краєзнавця. У фонді № 5428 ДАЧО зберігається листування М. Пономаренка з ученим-фізиком П. Борзяком за 1967–1978 рр. З епістолярної спадщини ми з'ясували, що П. Борзяк серйозно цікавився історією лівобережної Черкащини, зокрема селами колишнього Іркліївського району, був добре поінформований про життєпис краєзнавця-аматора Костя Федоровича Кушніра–Марченка. П. Борзяк бажав зберегти творчу й історичну спадщину К. Кушніра–Марченка, яка містила цінні матеріали з історії побережних сіл Іркліївщини, генеалогії місцевого населення та фольклору. Саме на прохання П. Борзяка Михайло Федорович знайшов одного із синів краєзнавця – Андрія, який залишив спогади про батька та лист від брата Костянтина [26, арк. 20–24; 477, с. 124–133].

М. Пономаренко, вивчаючи історію краєзнавства на Черкащині, збираючи матеріали для бібліографічного довідника

«Краєзнавці Черкащини» налагоджував та підтримував ділове спілкування з дослідниками Черкащини П. Бриком (1967), О. Вдовиченком (1981), І. Бойком (1982), І. Димарцем (2003), фольклористом С. Нехорошевим (1972) [24; 27, арк. 23, 30, 31–35, 38].

1948 р. М. Пономаренко здійснив подорож до м. Канева, на могилу Т. Шевченка. Під час цієї поїздки відбулося знайомство краєзнавця з письменниками М. Рильським, П. Вороньком, О. Гончаром та С. Крижанівським [30, арк. 10–16].

Також у Каневі Михайло Федорович зустрівся з письменником С. Складенком та його родиною. У другій половині 1950-х рр. між ними встановилося тісне спілкування. У своїх спогадах про зустрічі зі С. Складенком краєзнавець наголошував, що їхня зустріч мала важливе значення для його творчості та діяльності: «Щоразу, коли згадую золотобанний Київ, на тлі блакитного Дніпра..., – неодмінно з'являється й усміхнене лице мого земляка Семена Складенка. Для мене обидва цих імені значать багато. Київ – вічне джерело мого духовного розвитку. Складенко – одна з найсимпатичніших постатей, що з ними я коли-небудь зустрічався в житті» [20, арк. 16].

В особовому фонді (Ф.Р.–5428) дослідника зберігаються 4 листи від Семена Дмитровича за 1961 р. Після смерті письменника М. Пономаренко впродовж 1962–1971 рр. спілкувався з його дружиною Ольгою Павлівною, що відображено в 60 листах. Окрім цього, залишилося 5 листів до краєзнавця від дочки Семена Дмитровича – Оксани за 1963, 1975 та 1976 рр. О. Складенко викладала російську мову та літературу в'єтнамським студентам та допомогла М. Пономаренку налагодити комунікацію золотоніських школярів з однолітками з Ханоя [47; 476, с. 45–58].

М. Пономаренко, намагаючись ушанувати постать С. Складенка, сформував персональну експозицію про письменника в Золотоніському краєзнавчому музеї. Частину речей, пов'язаних із життям та діяльністю С. Складенка дослідник передав у ДАЧО. Нині вони зберігаються в особовому фонді дослідника. Серед архівних матеріалів заслуговують на увагу 11 фотографій письменника, його книга «Завжди разом» (1942), вітальний лист для учнів і колективу школи № 4 м. Золотоноша (10.IX.1961), вирізка з газети «Літературна Україна» та ін. [31; 35]. Також М. Пономаренко популяризував творчість С. Складенка в

місцевій пресі («С. Д. Скляренко про Піщану», «Над річкою Золотоношкою», «Видатний романіст на Черкащині») та спогадах [20; 185; 220; 221; 300].

На хвилі спілкування зі С. Скляренком М. Пономаренко досліджував історію та діяльність золотоніського літературного молодіжного об'єднання «Молоді сили» (1910-х рр.), учасником якого був письменник. Окрім нього, Михайлу Федоровичу вдалося налагодити зв'язки з поетесою Г. Альбрехт (Донченко), яка брала активну участь у «Молодих силах» та була першою любов'ю С. Скляренка. Упродовж 1962–1984 рр. золотоніський дослідник та Г. Альбрехт листувалися [25, арк. 10–19]. Листи віддзеркалюють дружні, довірливі стосунки, які склалися між поетесою та краєзнавцем [598, с. 999 – 1010]. Також при вивченні об'єднання «Молоді сили» М. Пономаренко налагодив спілкування з кандидатом технічних наук, працівником ГПУ Червоної армії В. Ржезниковим, котрий на прохання дослідника написав свої спогади [54].

М. Пономаренко, вивчаючи історію культурного життя Золотоніщини й Черкащини, життєписи поетів та письменників, налагодив ділове спілкування з працівником Будинку культури м. Корсуня-Шевченківського І. Маркотенком (1970), поетесою М. Бабкою (1971), літературознавцями М. Остриком (1971) та І. Басом (1972), дочкою поета І. Виргая – Н. Вергун (1974), дочкою редактора перших мистецьких радянських журналів М. Семенка – І. Семенко (1975), поетом А. Ярмутьським (1984), письменником І. Турчаком (1985), сином поета О. Василенка (Охріма Варнака) – К. Василенком (1970–1978). Доречно зазначити, що більш товариське, довірливе спілкування склалося в М. Пономаренка з поетами П. Власюком (1967–1993), Я. Ясиновим (1976), І. Дробним (1980–1991) [22; 27; 28; 53; 55].

Вивчаючи актуальні питання шевченкознавства, М. Пономаренко встановив ділове спілкування з відомими шевченкознавцями В. Журом, Є. Кирилюком, П. Ротачем, Ф. Сараною. На нашу думку, це сприяло розкриттю наукового потенціалу М. Пономаренка. Так, Михайло Федорович, формуючи свою приватну бібліотеку, орієнтувався на напрацювання Ф. Сарани [13, арк.1–2; 32, арк. 6–7].

На 1960–1970-ті рр. М. Пономаренко сформувався як авторитетний дослідник локальних проблем. Тому до нього почали

звертатися за консультаціями відомі українські вчені. Так, 1972 р. літературознавець Л. Махновець звернувся з проханням уточнити дату народження С. Томари. У свою чергу, 1971 р. краєзнавець В. Хоменко звертався до Михайла Федоровича з проханням прочитати листи А. Кримського, які були написані іноземними мовами [14; 15; 17].

М. Пономаренко став для молодшого покоління музейників та краєзнавців авторитетом, до якого можна звернутися за порадою. Так, в особовому фонді дослідника зберігається 13 листів чигиринського краєзнавця В. Арутіна за 1980–1988 рр. Із цих листів дізнаємося, що В. Арутін при організації Суботівського етнографічного комплексу користувався консультаціями Михайла Федоровича з питань планування музейних експозицій [32, арк. 11–27; 538, с. 1568–1585]. Також М. Пономаренко консультував канівського краєзнавця М. Іщенко з питань топоніма «Канів» [599, с. 1660–1663].

Також М. Пономаренко налагоджував ділове спілкування з науковцями інших республік СРСР. Так, 1956–1959 рр. при вивченні топоніма «Домантове» встановив комунікацію з Інститутом литовської мови і літератури Литовської РСР, Інститутом мовознавства АН СРСР, Інститутом російської мови АН СРСР, тісно спілкувався з литовським науковцем С. Парвідасом [29; 503, с. 39–44]. Наприкінці 1950-х рр., досліджуючи біографію біохіміка О. Баха, листувався з науковими осередками Академії наук СРСР [42, арк. 1–9]. Досліджуючи життєвий і творчий шлях сходознавця О. Баранникова, М. Пономаренко в 1960-х рр. листувався з Інститутом мовознавства АН СРСР (1959), Товариством радянсько-індійських культурних відносин (1960), Товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (1960, 1961).

У рамках шевченкознавчої тематики досліджень у 1970-х рр. М. Пономаренко налагодив ділові зв'язки з Державною публічною бібліотекою (СРСР) ім. В. Леніна, Інститутом світової літератури АН СРСР, Інститутом літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, Черкаським обласним краєзнавчим музеєм [42].

З 1956 р. М. Пономаренко розпочав листування з редакціями таких періодичних видань Черкащини, як «Радянська Золотонощина», «Прапор Леніна» (Золотоноша), «Під прапором Леніна» (Золотоноша, Чорнобай), «Світлий шлях» (Чорнобай), «Дні-

прова зірка» (Канів), «Зоря комунізму» (Чигирин), «Ленінським шляхом» (Корсунь–Шевченківський), «Трудова слава» (Кам'янка), «Прапор жовтня» (Драбів), «Шевченків край» (Звенигородка), «Колгоспні лани» (Городище), «Уманська зоря» (Умань), «Червоний стяг» (Сміла), «Черкаський край», «Черкаська правда», «Молодь Черкащини» (Черкаси), «Серп і молот» (Черкаський район) [43].

Зважаючи на те, що мешкав і працював Михайло Федорович у Золотоноші, відповідно, й співпрацю налагоджував передусім із місцевою пресою. Золотоніська газета «Радянська Золотоніщина» була першим виданням, дописувачем якого став М. Пономаренко ще восени 1956 р. Однак його матеріали «Про смаки і манери молоді» та «Гра в шлюб» не були опубліковані, про що йдеться в листі редакції до краєзнавця від 30 жовтня 1956 р. Проте вже в січні 1957 р. за активну співпрацю з редакцією Михайло Федорович отримав премію на суму 75 карбованців, а восени цього ж року його було запрошено на районну нараду робсількорів від газети [43, арк. 1 З].

Упродовж 1958–1990 рр. найактивніше Михайло Федорович співпрацював з газетою «Прапор Леніна». Він не лише публікував на шпальтах видання матеріали з історії, археології та топоніміки Золотоніщини, а й долучався до редакційної роботи як позаштатний кореспондент. Свідченням цього є низка листів від редакції газети за 1958 р. із запрошенням М. Пономаренка долучитися до районних конференцій та семінару робсількорів. У 1959 р. був делегований на обласну конференцію робсількорів. Як найкращому робсількору газети «Прапор Леніна» 1960 р. та 1961 р. редакція передплачувала Михайлу Федоровичу щомісячний журнал «Рабоче-крестьянский корреспондент», а 1968 р. та 1972 р. – журнал «Журналіст». У 1967 р. на замовлення газети М. Пономаренко написав статті просвітницької тематики «Любіть своє місто» та «Поговоримо про ввічливість» у рубриці «Суботні розмови». З 1976 р. по 1980 р. Михайло Федорович на запрошення редакції «Прапора Леніна» долучається до діяльності літературного об'єднання «Златоград». Окрім цього, 1962 р. редакція міжрайонної газети «Під прапором Леніна» запрошувала М. Пономаренка публікувати на її шпальтах свої нариси [43, арк. 7–18].

З 1965 р. по 1977 р. М. Пономаренко тісно співпрацював із чорнобаївською районною газетою «Світлий шлях». На

замовлення редакції краєзнавець готував матеріали про антикріпосницьке повстання в с. Кліщенці (1967) з історії населених пунктів району до 60-ї річниці Жовтневої революції (1977). За публікацію матеріалів «Пісні неволі» та «Селянський агітатор» М. Пономаренко отримав гонорар 6 карбованців. Однак не всі матеріали Михайла Федоровича публікувалися. Так, співпрацюючи з редакціями «Світлий шлях», «Дніпрова зірка», «Зоря комунізму», «Уманська зоря», автор отримував відмову у зв'язку з пізнім надходженням матеріалів або пріоритетним становищем місцевих краєзнавців [43, арк. 19–35].

Упродовж активної публікаційної діяльності М. Пономаренко встановлював зв'язки із працівниками газет, спілкування з деякими з часом переростало в дружні відносини, свідченням чого є низка приватних листів. Такі добрі взаємини склалися у М. Пономаренка з відповідальним секретарем редакції канівської газети «Дніпрова зірка» Ю. Козіним. У чернетці листа до нього від 18 серпня 1971 р. краєзнавець ділиться своїми буденними справами, які пов'язані з роботою над домашнім архівом С. Скляренка, висловлює своє естетичне захоплення поетичністю назв «Дніпрова зірка», «Шевченків край», «Серп і молот» і «Колос»: «Найпоетичніші. [На] що золотоніська газета дуже бека, то завше стукаюся в прийма». У листі до Михайла Федоровича від 4 жовтня 1971 р. Ю. Козін зазначив, що виконав його прохання надіслати статтю про С. Скляренка, опубліковану в газеті, дружині письменника О. Скляренко. За співпрацю з обласною та місцевою пресою М. Пономаренко був нагороджений грамотами та отримав низку подяк [43, арк. 36–47].

Окрім регіональної преси, М. Пономаренко листувався з редакцією союзної газети «Радянська культура» (Москва). З листа редакції від 15 лютого 1960 р. стає відомо, що краєзнавець раніше писав їм про вшанування пам'яті земляків у Золотоноші. Однак для подальшого вирішення цього питання редакція переадресувала його листа Черкаському обласному управлінню культури. З наступного листа редакції за 1968 р. довідуємося, що М. Пономаренко надсилав у видання матеріали про уродженця Золотоноші науковця О. Баха. Проте редактори висловили низку зауважень до краєзнавця, починаючи з каліграфії, відсутності відомостей про фах автора скульптури О. Баха до висловлювань «бюст у золотому забарвленні» [42, арк. 4, 8]. Також М. Поно-

маренко листувався з виданнями «Література в школі» (Москва) та «Naszesłowo» (Варшава). Лист від редакції польського видання «Naszesłowo» від 29 червня 1972 р. є відповіддю М. Пономаренку на його матеріали про М. Кречмера [42, арк. 7, 29].

У 1980-х рр. М. Пономаренко підтримував зв'язки з бюлетенем «Пам'ятники України». Збереглася чернетка одного листа краєзнавця за 1987 р., у якому він висловлював подяку за публікацію в 3-му номері статті С. Білоконя про краєзнавця-аматора К. Кушніра-Марченка [27, арк. 46].

М. Пономаренко вийшов на пенсію 1978 р., однак не полишав зв'язків з освітою, брав участь в освітянських форумах, консультував учителів [463]. На думку учня М. Пономаренка Г. Голиша, відхід від педагогічної праці був вимушеним кроком. Історик Г. Голиш так пояснює ситуацію виходу М. Пономаренка на пенсію: «У 1977 році, не з своєї волі, а під тиском освітянського чиновника, котрому треба було прилаштувати учителем англійської мови свою доньку, Михайло Федорович змушений був піти зі школи № 4» [467, с. 58–59].

Уже на пенсії, у віці 60 років, М. Пономаренко одружився. Відомості про життя та діяльність його дружини Надії Василівни (22.01.1935 – 05.02.2011) відсутні. Зі спогадів його учня Г. Голиша відомо лише, що вона була надійною опорою дослідника, підтримувала його наукову діяльність та забезпечувала творчий простір, беручи на себе вирішення побутових питань [461] (додаток 2). Таким чином, маючи підтримку з боку дружини, Михайло Федорович продовжив свою краєзнавчу й дослідницьку діяльність у 1980-х рр.

На хвилі лібералізації політичного життя в Україні в другій половині 1980-х рр. М. Пономаренко активно долучився до громадсько-політичної діяльності. У 1990 р. він став одним з ініціаторів створення на Золотоніщині районних організацій Народного Руху України (далі – НРУ), Української республіканської партії, блоку «Демократична Золотоніщина», очолював Золотоніську організацію НРУ, був учасником його обласних та республіканських конференцій і з'їздів. Брав активну участь у заходах товариств «Меморіал» і «Просвіта» [563, с. 11].

Разом з однодумцями Михайло Федорович започаткував випуск позацензурної газети «Воля» (Золотоноша) [563, с. 11]. Це видання належало Золотоніській районній організації

Народного Руху України та виходило з 1 жовтня 1990 р. під гаслом «Ще не вмерла Україна, і слава, і воля». Виготовлялася газета на друкарській машинці й тиражувалася з мальованими вручну заголовками та заставками. За час її існування було опубліковано 9 номерів. У другому номері «Воли» від 1 листопада 1990 р. на першій сторінці була опублікована аналітична стаття М. Пономаренка «Україна – бастион тоталітаризму», у якій схарактеризовано політичну ситуацію в Україні і на Черкащині та зроблено висновок про те, що «колеса історії не повернути назад. Україна буде незалежною. Перетвориться з колонії на державу» [561, с. 162–163].

Історик В. Мельниченко у своєму дослідженні «Історія преси Черкащини (XX – початок XXI ст.)» (2020) відзначив, що газета «Воля» була популярною серед золотонісців. На сторінках часопису висвітлювалися теми організаційної розбудови осередків НРУ, роз'яснювалися його програмні положення, подавалася інформація про події місцевого політичного життя: вихід із рядів КІПС, підняття жовто-блакитних прапорів у Золотоноші та селах району. У рамках формування золотоніського осередку НРУ М. Пономаренко познайомився та підтримував зв'язки з В. Чорноволом. Золотоніський журналіст А. Маренич зазначив, що Михайло Федорович «активно поширював чорноволівські ідеї та став визнаним громадсько-політичним діячем і публіцистом демократичного спрямування в нашому краї» [552; 563, с. 164–165;].

М. Пономаренко активно підтримував рух за незалежність України у 1990 та 1991 рр. І був не лише його прихильником, а й учасником. Попри свій поважний вік, Михайло Федорович разом із патріотичною громадськістю брав участь в акціях і заходах на підтримку демократичного шляху формування української державності. У нарисі «Будитель» краєзнавець І. Дробний згадує: «Вся Україна одного разу побачила на телеекранах, як М. Пономаренко у своєму синьому береті, з дорожньою сумочкою в руках стояв попереду багатолюдної київської демонстрації біля будинку, де зупинився московський патріарх Олексій, і скандував разом з усіма: “Геть московського попа! Геть московського попа!”» [485].

Однак така позиція мала наслідки, і як більшість патріотично налаштованих українців, М. Пономаренко стикався з переслі-

дуваннями з боку комуністичної влади. Як відзначив його колега краєзнавець П. Соса, «за послідовне обстоювання ідеї української державності зазнавав цькувань, не раз публікації його краєзнавчих матеріалів заборонялися» [615, с. 18]. У листі до полтавчанина П. Ротача за 17 листопада 1994 р. Михайло Федорович згадував переслідування доби Перебудови: «25 червня розклеював листівки «Комуністи – червоні фашисти». Мене схоплено п'ятьма собачниками і привезено до міліції після брутального обшуку і вилучення паки листівок. Спалено мій хмизник. Повибивано вікна. Але не журюся – борюся» [32, арк. 56].

Помер дослідник 1 січня 2010 р. у віці 89 років. Його дружина Надія Василівна пережила чоловіка на рік, 1 місяць та декілька днів. Обоє поховані на міському кладовищі в м. Золотоноша.

Оскільки дітей подружжя не мало, як і добросовісних спадкоємців, переважна частина домашнього наукового архіву та бібліотеки краєзнавця М. Пономаренка, котра не потрапила до фондів Державного архіву Черкаської області та Золотоніського краєзнавчого музею, була втрачена. Проте як педагог та фундатор краєзнавчого руху Черкащини М. Пономаренко мав послідовників, котрі обрали шлях науки та краєзнавства, – це історики Г. Голиш та О. Перехрест. Також серед його учнів є такі відомі персоналії як доктор технічних наук Ю. Лега, професор О. Шермет, колишній начальник Головного управління Міністерства важкої промисловості СРСР А. Гордієнко, народний артист України В. Нечипоренко, відомий журналіст В. Кирей, кореспондент радіо «Свобода» Л. Маркович, гід перекладач О. Косар [458; с. 5–6; 461; 469, с. 30].

2.2. Організаційно-краєзнавча робота М. Пономаренка на Черкащині в другій половині 1940–1990-х рр.

Михайло Федорович Пономаренко – це постать, з якою пов'язані відродження та розквіт краєзнавчого руху на Черкащині в радянську та пострадянську добу. Доцільно зауважити, що сім'я Пономаренків певною мірою віддзеркалювала досягнення українського краєзнавчого руху 1920–1930-х рр. Ф. Пономаренко та М. Пономаренко репрезентували аматорське та шкільне краєзнавство цього періоду. На жаль, ці починання значною мірою були знівельовані Голодомором 1932–1933 рр. та масо-

вими репресіями 1930-х рр. Багато дослідників з Черкащини, серед яких М. Злобинець, І. Шульга, С. Терещенко, М. Метельський, Т. Мовчанівський, зазнали необґрунтованих арештів [537, с. 998]. Також несприятливим для відродження краєзнавства на Черкащині був і період нацистської окупації (1941–1943). Утім ми погоджуємося з думкою українського історика В. Прокопчука, що в роки Другої світової війни радянське керівництво з ідеологічною метою мобілізації населення було змушене дати дозвіл на відродження краєзнавчих шукань та досліджень [597, с. 175]. Так, 26 квітня 1942 р. союзний уряд створив Комісію з обліку й охорони пам'яток мистецтва при Всесоюзному комітеті в справах мистецтв. 22 червня 1942 р. Наркомос РРФСР видав наказ «Про заходи з розвитку краєзнавчої роботи в дні війни». Улітку 1942 р. Наркомат освіти УРСР рекомендував науковим і культурно-освітнім установам активізувати збирання місцевого матеріалу з історії краю й пов'язаного з участю місцевого населення в німецько-радянській війні [596, с. 188].

У міру витіснення з території України німецьких та румунських військ посилювала свою роботу Комісія з обліку та охорони вцілілих пам'яток [597, с. 176]. РНК УРСР і ЦК КП(б)У в постанові від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Вітчизни» зобов'язали місцеві органи взяти на облік усі військові цвинтарі, занести їх до Книги пам'яті, упорядкувати їх, встановити пам'ятники на братських могилах [487, с. 17–18].

У повоєнні 1946–1953 рр. краєзнавчий рух дещо активізувався, але зазнав посиленого контролю. Тематика краєзнавчих розвідок фактично звужувалася до опису героїзму в роки війни, ушанування подій і учасників німецько-радянської війни. У 1947 р. у Києві було створено Український філіал Всесоюзного географічного товариства, а також його відділення в багатьох містах України. З 1948 р. розпочався друк журналу «Краєзнавство в школі». У 1950-ті рр. набуває поширення шкільне краєзнавство у вигляді Всесоюзних експедицій школярів, якими керували ЦК комсомолу та Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція [576, с. 40]. Характерною тенденцією краєзнавчого руху окресленого періоду було залучення до наукових пошуків на рівні з фаховими дослідниками значної кількості

краєзнавців-аматорів, для яких вивчення рідного краю стало справою всього життя. Найбільш активними серед них були вчителі та працівники бібліотек.

Саме в роки повоєнного поживлення краєзнавчого руху на Полтавщині перші організаційні кроки робить золотоніський педагог М. Пономаренко. У 1946 р. за його сприяння було створено пришкольній гурток юних краєзнавців, 1947 р. – краєзнавче товариство «Слідопит», а 1954 р. – клуб інтернаціональної дружби «Глобус». У 1958–1959 рр. при Золотоніській школі № 4 він організував спочатку краєзнавчий гурток, а згодом – краєзнавчий музей. Однією з поширених форм діяльності зазначених гуртків та товариства була організація туристичних походів рідним краєм. Зрозуміло, що активний учитель М. Пономаренко під час таких мандрівок заохочував дітей та юнаків до вивчення історії та археології краю. У 1961 р. активна організаційно-краєзнавча та просвітницька робота М. Пономаренка в Золотоніській школі № 4 була відзначена грамотою «за активну участь і досягнуті успіхи в екскурсійно-туристській та краєзнавчій роботі» Міністерства освіти УРСР [34, арк. 7].

Істотне послаблення ідеологічного тиску, часткова лібералізація політичного та культурного життя другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. створили умови для розгортання організаційно-краєзнавчої діяльності. З 1 січня 1964 р. М. Пономаренко очолив золотоніське літературно-краєзнавче об'єднання «СУПІЙ». Товариство функціонувало на базі Золотоніського краєзнавчого музею, опорного пункту видавництва художньої літератури «Дніпро» та бібліотеки до кінця 1980-х рр. Головна мета нового об'єднання в Золотоноші передбачала розгортання літературно-краєзнавчої роботи в місті та районі [62, арк. 7]. Його активними учасниками стали близько 30 краєзнавців та літераторів Золотоніщини. Одним з напрямів роботи об'єднання «СУПІЙ» був випуск однойменного альманаху. Усього відомо про видання трьох його номерів. Їх незмінним редактором був М. Пономаренко [448, с. 303].

Також за ініціативи Михайла Федоровича у період 1950–1960-х рр. при районній бібліотеці організувалися краєзнавчі читання. У 1965 р. М. Пономаренко брав участь у республіканській науково-практичній конференції з питань туристсько-краєзнавчої роботи, що проходила в Одесі, де виступив з доповіддю «Осади як об'єкти краєзнавчих досліджень» [34, арк. 8].

Водночас М. Пономаренко був одним з активних представників краєзнавчої археології другої половини 1940–1960-х рр. У цей період одними з осередків археологічних розвідок та досліджень в Україні стають музеї. Заснувавши в 1960 р. Золотоніський краєзнавчий музей та працюючи його директором, М. Пономаренко долучався до вивчення речових пам'яток краю. У 1947–1964 рр. Михайло Федорович під час учнівських туристичних походів здійснював археологічні розвідки в селах Лівобережної Черкащини, Змієвих валів [18; 19].

Знаковим у становленні М. Пономаренка як краєзнавця був період 1961–1974-х рр., пов'язаний з написанням тому «Історії міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972) (далі – ІМІСЧО). У 1962 р. згідно з постановою ЦК Компартії України розпочалась робота над 26-томною «Історією міст і сіл Української РСР» (далі – ІМІС). Особливість видання полягала в тому, що створювалося воно на громадських засадах, тобто без матеріальної винагороди авторів. До участі у створенні ІМІС були залучені вчителі, викладачі, працівники архівів, музеїв, культурно-освітніх закладів, партійного і радянського апаратів, журналісти, ветерани праці та Другої світової війни, краєзнавці-ентузіасти. Загальне керівництво підготовкою праці було покладено на головну редколегію (голова – П. Тронько). Безпосереднє керівництво підготовкою кожного тому здійснювала редакційна колегія, яку створював Обком Компартії України [66, арк. 1].

Бюро Черкаського обкому КП України в кінці 1962 р. прийняло відповідну постанову про видання «Історії міст і сіл Черкаська область». Була створена обласна редакційна колегія, яку очолив секретар обкому О. Стешенко. До складу редколегії ввійшли викладачі вишів (О. Тканко, С. Кузнецов, О. Дудник, О. Яковенко), журналісти (Є. Гольцев, С. Найдено), працівники культури (М. Негода), архівних установ (Г. Зудіна) та представники обкому (М. Зайцев, В. Братко, В. Коваленко, О. Червінський). У містах і районах діяли спеціальні редакційні комісії, які допомагали авторам і краєзнавцям у їхній роботі. Одночасно було дібрано авторський колектив [3, арк. 1, 3].

Золотоніська районна редколегія складалася з: учителів (І. Батир, М. Пономаренко, Д. Ярош, В. Зоря), представників райвиконкому, депутатів районних та сільських рад (І. Сачко, Л. Патрина, В. Курапов, О. Пилипенко, В. Сидоров), місцевої

преси (І. Хорошун) та пенсіонера А. Куця. Контроль над підготовкою нарисів про Золотоніщину здійснювався членом обласної редколегії Ф. Непийводою [69, арк. 13; 67, арк. 6; 3, арк. 41–43].

Слід зазначити, що процес створення ІМІСЧО супроводжувала низка проблем. Це призвело до того, що замість запланованого випуску в 1969 р., том ІМІСЧО вийшов у квітні 1972 р. У 1964 р. стан первинних матеріалів до майбутніх нарисів ще не задовольняв вимоги редколегії. Секретаріат обкому КП України в 1967 р. своїм рішенням схвалив створення робочої групи при обласній редколегії з написання «Історії міст і сіл Української РСР. Черкаська область» з викладачів вишів та бібліотечних працівників. Протягом 1968–1971 рр. члени робочої групи та автори з метою опрацювання архівних матеріалів виїжджали до Києва, Харкова, Полтави, Москви. Цей етап роботи завершився в 1971 р. Однак ще до 1972 р. тривала напружена робота з підготовки матеріалів до друку [3, арк. 3–8].

Робота редколегії та авторів нарисів з історії Черкащини ускладнювалася низкою чинників. По-перше, Черкаська область була створена в 1954 р. з окремих районів Київської, Кіровоградської, Полтавської та Вінницької областей. У зв'язку із цим важлива джерельна база зберігалася не в Черкаському обласному архіві, а в обласних архівах Київщини, Полтавщини, Кіровоградщини та Вінниччини. Тому виникала необхідність додатково направляти робочу групу для виявлення необхідних матеріалів у Полтаві, Кіровограді (Кропивницькому) та Вінниці. Також значна частина документів і матеріалів була знайдена в бібліотеках Москви та Санкт-Петербурга. По-друге, новостворена Черкаська область мала обмежені наукові ресурси. Перші нариси, що отримувала редакція, були написані на низькому науковому рівні. У зв'язку із цим обласна редколегія закріпила журналістів та викладачів вишів Черкас та Умані в ролі консультантів місцевих авторів, траплялися навіть випадки залучення науковців з інших областей [3, арк. 4–6]. Приміром, відома полтавська історикиня та краєзнавиця Віра Жук до тому «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» підготувала в співавторстві історичну розвідку про село Жовнине (1964 р. – Золотоніського, з 1965 р. – Чорнобаївського р-ну) [585, с. 45].

Михайло Федорович був обраний заступником голови районної редколегії з написання історії міст і сіл Золотоніського р-ну. Брав активну участь у написанні нарисів про м. Золотоношу та с. Піщана, район та консультував місцевих авторів у процесі написання ними історії 23 сіл району. Також працював над частиною історико-економічного нарису про Черкаську область від найдавніших часів до 1921 р. та став співавтором нарисів про Чигирин, Боровицю і Суботів. Брав активну участь у засіданні обласної редколегії з написання ІМІС (16 березня 1966 р.), приуроченому до видання тому «Історія міст і сіл УРСР. Харківська область» (1966) [34, арк. 8; 3, арк. 42; 1; 2; 8; 9; 67, арк. 4–5].

М. Пономаренко разом зі співробітницею Інституту археології АН УРСР Є. Махно й уманським краєзнавцем Г. Храбаном опрацював матеріали з археології до нарисів та історичних довідок. Зазначимо, що кандидатуру Михайла Федоровича як автора археологічної частини було визначено заздалегідь, оскільки ще до написання видання він засвідчив свою достатню підготовку з археології. Для роботи над археологічними довідками М. Пономаренку надавалася можливість опрацювання картотеки та архівних матеріалів Інституту археології АН УРСР. Проте великою мірою він використовував особисті розвідки археологічних пам'яток [68, арк. 5; 5, арк. 127].

Є. Махно відзначила участь Михайла Федоровича в написанні тому у своїй доповіді «Використання археологічних даних при написанні історії міст і сіл» на Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і радгоспів СРСР» (23–26 червня 1972 р.). Принагідно варто зазначити, що М. Пономаренко теж був учасником цієї конференції [1; 4].

Доречно зауважити, що вагома робота Михайла Федоровича над написанням ІМІСЧО була високо оцінена головою головної редколегії П. Троньком, який у своєму нарисі «Летопись дружбы и братства...» (1981) не тільки згадав про внесок дослідника, але й розмістив його світліну на сторінках свого нарису [623, с. 72–73]. Про авторитет краєзнавця в межах наукової спільноти засвідчує те, що 1975 р. Михайло Федорович брав участь у засіданні головної редакційної колегії видання «Історії міст і сіл Української РСР», вченої ради Інституту історії Академії наук УРСР, наукової ради головної редакції Української радянської енциклопедії та колегії Головного архівного управління при Раді

Міністрів УРСР щодо завершення видання «Історія міст і сіл Української РСР». Під час заходу було заслухано доповідь П. Тронька, до її обговорення долучилися академіки І. Білодід, І. Мінц, перший секретар Спілки письменників України В. Козаченко та М. Пономаренко. У своїй доповіді Михайло Федорович наголосив, що тепер він не мислить собі вчителя-історика, який би викладав свій предмет, не пов'язуючи його з краєзнавчим матеріалом, що позитивно впливає на якість уроку, засвоєння учнями необхідних для них історичних знань. На цій же конференції згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 лютого 1975 р. за активну участь у проєкті ІМІС, М. Пономаренку було присвоєно почесне звання заслуженого учителя [474, с. 23–24].

У середині 1960-х рр. М. Пономаренко вже мав визнання в пам'яткоохоронній діяльності, яка набула популярності на Черкащині після створення 25 серпня 1965 р. Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури (далі – УТОПІК). Протягом серпня 1965 р. – грудня 1966 р. було сформовано та розпочато роботу Республіканського оргкомітету УТОПІК. До його складу ввійшли видатні вчені-історики, архітектори, письменники, громадські діячі республіки. Республіканський оргкомітет провів велику роботу щодо створення обласних організацій [10, арк. 1].

Таким чином, на основі постанови ЦК КП України від 25 серпня 1965 р., постанови Ради Міністрів Української РСР (далі – УРСР) від 28 серпня 1965 р. № 828, постанови Президії правління УТОПІК від 9 листопада 1966 р. та рішення Черкаського обласного виконавчого комітету № 666 від 12 жовтня 1966 р. «Про створення обласної організації з охорони пам'ятників історії та культури» на 1-й установчій конференції 29 листопада 1966 р. було засновано Черкаську обласну організацію УТОПІК. Основні її завдання полягали в залученні широкої маси населення – робочих, студентів, колгоспників, інтелігенції, пенсіонерів, військовослужбовців, школярів до активної участі в суспільних заходах з вивчення, популяризації, охорони, збереження на території УРСР пам'ятників історії та культури й історичних місць, що мають наукову, історичну й культурно-художню цінність [71, арк. 4].

20–21 грудня 1966 р. відбувся установчий з'їзд УТОПІК (голова – П. Тронько). У складі делегації від Черкаської області

на цьому з'їзді були присутні краєзнавці М. Пономаренко (Золотоноша) та Г. Храбан (Умань). Після з'їзду Г. Храбан очолив Уманську районну організацію товариства, а М. Пономаренко, активно працюючи на чолі Золотоніського краєзнавчого музею, здійснив низку археологічних експедицій [558, с. 24].

У 1971 р. при Черкаській обласній організації УТОПІК було створено секцію пам'яток археології. М. Пономаренко став її активним членом [72, арк. 1; 73, арк. 99]. 4 червня 1971 р. на засіданні президії правління обласного осередку товариства було прийнято рішення про створення творчої групи для вивчення питання про реконструкцію хати Т. Шевченка в с. Моринці Звенигородського р-ну. Михайло Федорович був обраний до її складу [74, арк. 14–20]. У рамках діяльності творчої групи краєзнавець мав відрядження до архівних установ м. Києва, для пошуку даних про садибу поета в Моринцях та для консультації в заступника директора київського музею Т. Шевченка [74, арк. 43–44].

Упродовж 1972–1975 рр. Михайло Федорович був головою бюро секції пам'яток археології при Черкаській обласній організації УТОПІК. У межах діяльності секції краєзнавець відповідав за організаційну (проведення засідань секції, бюро, звітування), науково-дослідну, методичну (встановлення охоронних дощок та пам'ятників археології, організація обстежень та розвідок на території м. Черкас, надання допомоги районним краєзнавчим музеям у створенні археологічних відділів, робота з паспортизації пам'яток археології) та пропагандистську (популяризувати серед населення області знання про пам'ятки археології шляхом читання лекцій на археологічну тематику на заняттях у народних університетах та кінолекторіях товариства) роботу [72, арк. 56; 73, арк. 28–29].

Водночас М. Пономаренко тісно співпрацював із Золотоноською районною організацією УТОПІК. На 3-й районній конференції товариства в 1971 р. було обрано склад правління в кількості 51 особи та президію в кількості 11 осіб, серед них був і Михайло Федорович. Доречно зазначити, що до президії М. Пономаренко обирався і на конференціях 1974 та 1976 рр. [75, арк. 42; 76, арк. 4]. Як член президії правління, краєзнавець виконував обов'язки керівника секції юних археологів до 1980 р. Також був постійним учасником засідань та конференцій

районного осередку, під час яких виступав з доповідями про стан пам'яткоохоронної роботи в регіоні, обирався делегатом на обласні конференції товариства [75, арк. 17, 46, 59; 76, арк. 52].

Наприкінці 1960-х рр. важливою складовою діяльності УТОПІК, яка була пов'язана з пропагандистсько-просвітницькою діяльністю, став розвиток народних університетів пропаганди пам'яток історії та культури [539, с. 141]. Один з таких університетів під назвою «Пам'ятники України» функціонував у Черкасах. У 1972 р. в м. Золотоноші на базі Будинку культури було створено його філію «Скарби культури». Її ректором став М. Пономаренко. Станом на 1975 р. у ньому навчалося 100 осіб, більшість з них були працівниками культурно-освітніх установ. Цей університет посідав одне з провідних місць у республіці, а тому відповідно до рішення президії Республіканського товариства УТОПІК був нагороджений дипломом III ступеня. Це, безсумнівно, результат значної роботи М. Пономаренка як організатора та лектора, оскільки високих нагород удостоювалися переважно народні університети під керівництвом фахових учених-істориків [75, арк. 19, 28; 76, арк. 15]. Також важливою складовою діяльності Михайла Федоровича як пропагандиста знань про пам'ятки археології та історії рідного краю були постійні публікації в газеті «Прапор Леніна» та виступи в радіо-журналі «Скарби народу». За це він неодноразово визнавався кращим лектором товариства. Саме публікаційна активність була важливим напрямом організаційно-краєзнавчої діяльності М. Пономаренка впродовж 1980-х рр. [76, арк. 20].

З початком перебудовчих процесів другої половини 1980-х рр. М. Пономаренко разом з іншими подвижниками краєзнавства активно виступав за захист і збереження історико-культурної спадщини батьківщини Т. Шевченка, брав участь у відродженні краєзнавчого руху в області.

Визначною подією як для М. Пономаренка-краєзнавця, так і для краєзнавства Черкащини в цілому стала установча конференція обласного краєзнавчого товариства, яка відбулася 9 грудня 1989 р. Для її проведення було сформовано оргкомітет з представників організацій-засновників та інших установ міста. До його складу ввійшли Г. Кирилюк, П. Соса, О. Костюкова, Я. Воловик, В. Гончаренко, С. Кривенко та М. Пономаренко. Саме Михайло Федорович був головним промовцем конферен-

ції з доповіддю «Краєзнавство на Черкащині». Він окреслив основні віхи становлення краєзнавства регіону, наголосив на здобутках дослідників краю другої половини ХХ ст. та акцентував на проблемах краєзнавчих досліджень кінця 1980-х рр. Михайло Федорович висловив своє бачення оптимізації організаційно-краєзнавчої роботи на Черкащині, а саме: 1) створити науково-реставраційну виробничу майстерню в області; 2) активізувати роботу по боротьбі з руйнацією пам'яток історії та культури; 3) сформувати краєзнавчі спілки, у рамках яких краєзнавчий рух на демократичній та науковій основі здійснювався б ефективніше; 4) розвивати літературне, географічне, етнографічне, природниче та лінгвістичне краєзнавство [108, с. 3–16].

Відповідно до рішення Черкаської обласної установчої конференції краєзнавчого товариства від 9 грудня 1989 р. було утворено обласне краєзнавче товариство (голова – П. Соса), обрано склад ради товариства, до якої входив М. Пономаренко (заступник голови товариства), а його пропозиції були внесені до основних напрямів роботи [108, с. 22–25]. Цікаво, що, за словами В. Мельниченка, спершу на посаду голови Черкаського обласного товариства розглядали кандидатуру Михайла Федоровича, проте він уважав, що, проживаючи в Золотоноші, керувати осередком буде складно, тому і рекомендував себе на посаду заступника (додаток 2).

27 березня 1990 р. у Києві відбувся Перший (установчий) з'їзд Спілки краєзнавців України. Делегатами від Черкаського обласного товариства були П. Соса, М. Пономаренко, М. Шмиголь, В. Мицик та М. Іщенко. Під час з'їзду було проголошено створення Всеукраїнської спілки краєзнавців (далі – ВСК, з 2008 р. – Національна спілка краєзнавців України) та затверджено її статут. За таких умов Черкаське обласне краєзнавче товариство набуло статусу обласної організації ВСК і надалі будувало свою роботу на основі її статуту [108, с. 24; 555, с. 93–94, 98].

Незважаючи на поважний вік, у першій половині 1990-х рр. Михайло Федорович продовжував займатися організаційно-краєзнавчою діяльністю. Він узяв участь у дебатах на Пленумі управління ВСК, що проходив у Києві 23 квітня 1991 р. Виступав на конференції «Проблеми підготовки до 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького» 15 листопада 1991 р. в

м. Чигирині. 20 грудня 1991 р. в Києві під час святкування 25-ї річниці від дня утворення УТОПІК Михайло Федорович, як багатолітній активіст, став першим лауреатом премії імені В. Антоновича. 22 грудня 1992 р. М. Пономаренко був присутній на засіданні секції пам'яток археології при правлінні Черкаської обласної організації УТОПІК. На цьому заході канівський краєзнавець М. Іщенко пропонував кандидатуру Михайла Федоровича на здобуття республіканської премії імені В. Хвойки [77, арк. 12, 22; 78, арк.15–16].

Зазначимо, що збережені в особовому фонді (Ф.Р.–5428) листи М. Іщенко до М. Пономаренка стали цінним джерелом для вивчення його організаційно-краєзнавчої діяльності у другій половині 1980–1990-х рр. Зокрема, у листах є відомості про підготовку краєзнавців до участі в першому Всесоюзному з'їзді краєзнавців у Полтаві 1987 р. [599, с. 1660–1663].

У 1994 р. М. Пономаренка було запрошено на Всеукраїнську науково-практичну конференцію музейних працівників, де він виступив з доповіддю на тему «Хмельницький і Черкащина». Важливо, що під час проведення цього заходу академік П. Тронько вручив йому свідоцтво про присвоєння звання «Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців». Цього ж року був учасником VII звітно-виборчої конференції Золотоніської районної організації УТОПІК, де його обрали членом президії та делегатом на XI обласну конференцію товариства. За активну краєзнавчу діяльність Михайло Федорович став першим лауреатом Черкаської обласної літературно-краєзнавчої (з 2001 р. – краєзнавчої) премії імені М. Максимовича [82, с. 130, 137, 140, 143; 78, арк. 63–70; 535, с. 241–242].

З доповіддю «Історичне краєзнавство на Черкащині» виступав на VII Всеукраїнській науковій конференції «Історичне краєзнавство в Україні: традиції та сучасність», що проходила 3–4 жовтня 1995 р. у Черкасах. Упродовж 1991–1996 рр. був одним з редакторів науково-популярного видання Черкаської організації ВСК «Краєзнавець Черкащини». У цей період Михайло Федорович зосереджувався на літературному краєзнавстві та історії козацтва. Опублікував статті «Українське козацтво» (1991), «Хмельниччина на Черкащині» (1992) [112, с. 5–9; 115, с. 459–461] (додаток 3).

На обласній звітно-виборчій конференції, що відбулася в червні 1996 р., головою правління обласної організації знову

було обрано П. Сосу, а на посаду заступника було погоджено М. Пономаренка та В. Мельниченка (додаток 2). Як почесний член ВСК Михайло Федорович увійшов до делегації Черкаської організації краєзнавців на II з'їзді ВСК 25 грудня 1996 р., під час якого був затверджений у складі правління обласного осередку [555, с. 98; 82, с. 25, 97].

Таким чином, можемо стверджувати, що М. Пономаренко зробив великий внесок у відродження та розгортання краєзнавчого руху на Золотоніщині, Черкащині та в Україні загалом.

2.3. Музейна, археологічна та пам'яткоохоронна діяльність М. Пономаренка на теренах Черкащини у 1950–1990-х рр.

Одним із завдань нашого дослідження є вивчення багатопланової діяльності Михайла Федоровича на посаді директора Золотоніського краєзнавчого музею як засновника, адміністратора, науковця та популяризатора музейного будівництва. Свою діяльність у музейній справі М. Пономаренко розпочав 1947 р. зі створення музейної кімнати на базі Золотоніської школи № 4. Згодом вона розширилася і стала шкільним музеєм, проіснувавши в такому вигляді до 1959 р. Однак з 1955 р. тривала підготовка зі збору матеріалів для майбутніх музейних експозицій. Цьому певною мірою сприяла діяльність краєзнавчого товариства «Слідопит». Учні-гуртківці із задоволенням брали активну участь в археологічних розвідках селами Золотоніщини, які організовував М. Пономаренко [168].

Краєзнавець М. Борщ зазначав: «Одного разу в урочищі Острів біля с. Чехівки вони відкрили багаточислове поселення, де знайшли предмети доби неоліту, черняхівської культури і Київської Русі. І такі випадки були не поодинокі. [...] Постійні пошуки сприяли швидкому зростанню кількості експонатів, переростанню шкільного музею в районний» [448, с. 304]. Г. Голиш згадує: «По школі пролетіла чутка, що М. Пономаренко збирає старі черепки, монети і всілякий інший, як нам тоді здавалося, мотлох. Та коли ми щось приносили із старожитностей, то відразу Михайло Федорович читав захопливу мікролекцію про її значення для відкриття якоїсь сторінки давнини. Уже пізніше ми дізналися, що Учитель збирав експонати для районного краєзнавчого музею Золотоніщини» [469, с. 26–27].

Історія музею в м. Золотоноші сягає 20-х рр. ХХ ст. Відомо, що в 1923 р. перший музей було перетворено з повітового на окружний. А вже 1925 р. зі скасуванням округів його експонати передали до Черкаського краєзнавчого музею. Далі музей одним з перших на Черкащині відновив свою історію аж у повоєнний період, саме за ініціативи М. Пономаренка. Це відбулося 6 листопада 1960 р., коли шкільний музей отримав нове приміщення і статус Золотоніського краєзнавчого музею на громадських засадах. Розміщувався заклад у будинку відомого в Золотоноші початку ХХ ст. лікаря, громадського діяча і письменника Олександра Даниловича Циця, по вул. Петровська, 15 (колишній Благовіщенській). Його першим директором було призначено саме М. Пономаренка, і на цій посаді він перебував до 1978 р. [499].

Завдяки власним дослідженням і неабияким організаторським зусиллям Михайла Федоровича в Золотоніському районі й на Черкащині в цілому в період хрущовської «відлиги» велась плідна робота з формування краєзнавчих осередків, охорони пам'яток історії і культури, налагодження мережі громадських музеїв [557, с. 11]. Створення музею, його функціонування, а також діяльність краєзнавця як директора та екскурсовода стали предметом інтерв'ю, взятого кореспондентом видання «Молода гвардія» (Київ) А. Гербер у 1964 р. [462].

Зі збором експонатів для колекції музею допомагали члени літературно-краєзнавчого товариства «СУПІЙ». Сприяла розвитку музею і участь Михайла Федоровича в написанні тому «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972) [63, арк. 7].

Як будівничий музейної експозиції, М. Пономаренко залучав до цього процесу місцевих краєзнавців, видатних діячів культури, мистецтва та навіть туристів. Таким чином, до колекції музею надійшли фотоматеріали до тем «Революція 1905–1907 рр.» та «Соціалістичне будівництво», книга з історії Чувашиї, статуя «Молодий Тарас Шевченко», картина «Дуб Шевченка в Прохорівці» місцевого аматора А. Лубенця та фото будинку М. Максимовича в Прохорівці, де у 1859 р. побував Кобзар [64, арк.1, 7; 266; 84, с. 28].

На початок 1970-х рр. у фондах музею зберігалось 3 тис. експонатів. Музейні працівники опублікували майже 1000 статей, було випущено 12 номерів краєзнавчого збірника «Золотоніщина» та 3 номери альманаху «Супій» [448, с. 305].

Серед рідкісних експонатів музею була підшивка районної газети «Червоний жовтень», починаючи з 1943 р. За перші десять років діяльності завдяки наполегливій роботі М. Пономаренка як організатора музей зарекомендував себе як наукова, культурно-освітня та просвітницька установа. У ньому не тільки зберігалися пам'ятки матеріальної й духовної культури лівобережжя Черкащини, а й пропагувалися знання про їх охорону [178]. Таким чином, звичайною справою для золотонісців було звертатися за консультацією у випадку виявлення ними цікавих артефактів, як приміром, в описаному М. Пономаренком у замітці «Стоянка давніх людей» (1977) випадку із знахідкою молотка-сокири з оленього рогу мідного віку в середмісті Золотоноші [228].

Як науковець, Михайло Федорович великого значення надавав першоджерелам, тому багато часу приділяв роботі в архівах. Такий підхід збагачував як наукову спадщину М. Пономаренка, так і експозицію музею. Приміром, під час вивчення матеріалів фонду Священного Синоду в Санкт-Петербурзі дослідник виявив важливі відомості про заснування в Золотоноші Благовіщенської монастиря. Експонатами музею стали і документи про діяльність Золотоніського партизанського загону, Чапаєвської підпільної організації й окупаційний режим у районі, також віднайдені М. Пономаренком під час роботи в архівах. Вивчаючи історію Золотоніщини в роки революції 1905–1907 рр., краєзнавець багато спілкувався зі старожилами регіону. Під час таких бесід йому вдалося зібрати значний матеріал усної історії, який поповнив експозицію музею та ліг в основу історичного нарису Михайла Федоровича [448, с. 305–306].

Як організатор, М. Пономаренко значну увагу приділяв бібліографії як основі музейної роботи. Під його керівництвом працівники музею уклали велику картотеку краєзнавчої літератури, на підставі якої було створено бібліографічний покажчик «Лівобережна Черкащина». Він нараховував понад 10 тис. назв книжок, журналів, газет, окремих статей та архівних документів і охоплював основні джерела про лівобережну частину Черкаської області від ІХ ст. до ХХ ст. Також Михайло Федорович надавав і рекомендації, як використовувати такі покажчики в музейній роботі: 1) проводити з читачами бібліографічні огляди нової літератури; 2) застосовувати в зберіганні книжково- та журнально-газетних (періодичних) фондів [64, арк. 4].

Завдяки активній педагогічній діяльності М. Пономаренка на базі Золотоніського краєзнавчого музею проводилася просвітницька робота із школярами міста з нагоди шевченківських свят, ювілеїв видатних уродженців Золотоноші та з історії рідного краю (додаток 1) [191; 235; 248].

Михайло Федорович активно виступав на підтримку музейного руху в Україні. Найчастіше краєзнавець це робив через публікації в регіональній пресі й авторитетних українських виданнях. Так, у вересні 1969 р. на сторінках наукового часопису «Український історичний журнал» з'явилася стаття М. Пономаренка «Народним музеям – більше уваги» на підтримку публікації Г. Шевчука та А. Василенка «Про організацію народних музеїв України». Михайло Федорович зазначав, що більшість музеїв, у тому числі й золотоніський, не мають належного приміщення, що є причиною неефективності екскурсій та ускладнює зберігання фондів. Краєзнавець закликав до створення проєкту будівництва нових музеїв коштом підприємств, держави та місцевого рад з можливістю довільного плану, щоб уникнути «трафарету». М. Пономаренко підкреслював, що успішність роботи музеїв на громадських засадах полягає в поєднанні наявності краєзнавчого активу і підтримки державних органів. Важливим для музейної справи, на його думку, була і наявність періодичного видання з музеєзнавства, яке «сприяло б організованому розгортанню краєзнавчого руху і виховання кадрів для цієї справи, поліпшенню роботи з охорони пам'ятників історії та культури». Наголошував М. Пономаренко і на доцільності створення курсів підготовки кваліфікованих кадрів, науково-методичної літератури, краєзнавчих товариств. Означена стаття стверджує думку про те, що, попри активну появу громадських музеїв у 1950–1960-ті рр., система їх забезпечення мала серйозні недоліки й потребувала вдосконалення [93; 504, с. 31–35].

У 1982 р. опубліковано путівник «Золотоніський краєзнавчий музей», у якому Михайло Федорович подає його детальний опис. Видання цінне тим, що ознайомлює читача з експозиціями, які створював М. Пономаренко, адже за останній період заклад декілька разів змінював приміщення та облаштування. Варто зауважити, що для музеїв краєзнавчого профілю характерний збір геологічних, ботанічних, зоологічних, палеонтологічних, археологічних, етнографічних колекцій, знарядь праці, виробів

місцевих промислів різних історичних періодів, творів мистецтва, літератури, народної творчості. За таким принципом працював і Золотоніський краєзнавчий музей упродовж діяльності М. Пономаренка на посаді його директора [84; 504, с. 31–35].

З путівника дізнаємося, що в експозиції представлено археологічні знахідки краю доби палеоліту, неоліту, бронзи, раннього залізного віку. Також тут є знахідки зі скіфських поховань, поселень черняхівської культури, зразки часів Київської Русі. Середньовічна історія Золотоніщини репрезентується предметами побуту та грошима із золотоніської фортеці, картами, фотоілюстраціями, картинами, документами, холодною та вогнепальною зброєю часів козацьких повстань та козацької революції 1648–1657 рр. Період XVIII – першої половини XIX ст. експонується документами, серед яких царські укази, малюнки про участь населення Золотоноші у війні 1812 р., біографії та фотоматеріали відомих земляків, зразки народного одягу. Друга половина XIX – початок XX ст. представлений знаряддями праці, статистичними даними про розвиток промисловості, фотоілюстраціями промислових об'єктів, матеріалами з історії першої російської революції та революції 1917 р., документами про культурний розвиток краю. Період XX ст. представлений матеріалами про Другу світову війну, Героїв Соціалістичної Праці, діяльність діячів культури [84; 504, с. 31–35]. Таким чином, М. Пономаренко узагальнив свою багатолітню справу як директор Золотоніського краєзнавчого музею та увіковінив образ одного з найголовніших своїх досягнень.

З роботою в музеї Михайло Федорович тісно поєднував археологічну та пам'яткоохоронну діяльність. Ці напрями були взаємопов'язаними та доповнювали один одного. Тому аналізувати здобутки М. Пономаренка як археолога та активіста музейної та пам'яткоохоронної справи потрібно комплексно.

Одним з об'єктів археологічних інтересів Михайла Федорович були так звані Змієві вали – довгі земляні насипи в Середній Наддніпрянщині. Як зазначив археолог та дослідник Змієвих валів М. Кучера, «на правому березі Дніпра між його притоками Тетерів і Рось їхні залишки утворюють 6 ліній, видовжених із зх. на сх. один Зміїв вал проходив по лівому березі Дніпра і по його притоці Сула» [531]. Саме ця частина земляних насипів, що проходить через лівобережжя Черкащини, обстежувалася М. Пономаренком, про що він написав у своєму звіті

про розвідкові дослідження Змійових валів на цій території в 1940–70 рр. Як зазначив краєзнавець, «на жаль, детального обміру Змієвих валів я не провадив – лише занотовував їхній напрямок». Ці розвідки краєзнавець проводив з учнями Золотоніської школи № 4 з метою «поглиблення знань з історії рідного краю, у тому числі прищеплення школярам початкових навичок у дослідженні пам'яток археології». Таким чином, М. Пономаренко зафіксував напрямок валу через с. Решотки (Решітки), Ліпляве, Келеберда, Прохорівка, Сушки, Бубнів, Матвіївка, Домонтів, Бурдоносівка, Коробівка, Старо-Липівське, Ново-Липівське, Чапаєвка (нині – Благодатне), Панське, Дубинка, Самовиця, Бузьки, Васютинці, Москаленки, Вереміївка, Гусине, Лялинці. У ході таких розвідкових походів, як зазначив М. Пономаренко, «на зруйнованих ділянках валів знайдено уламки кераміки ранніх слов'ян та Русі. Останні знахідки – киево-русько, князівської доби, із хвилястим орнаментом» [19].

М. Пономаренко ретельно підходив до проблеми свого дослідження, тому займався не тільки археологічними розвідками, а також аналізував досвід інших археологів та їхні гіпотези. Краєзнавець вивчав результати дослідження залишків деревного вугілля археологом А. Бугаєм у 1968 р., які дали підстави вважати часом появи насипів період II ст. до н. е. – VII ст. н. е. та сформувати гіпотезу, що їх творцями є південна група східних слов'ян – анти [183]. Натомість в іншій статті «Змійові вали» (до 1500-річчя Києва) дослідник проаналізував наявні в історіографії гіпотези походження насипів – скитську (Б. Рибаків), сарматську, ранньослов'янську (М. Брайчевський), руську (В. Антонович) та антську (А. Бугай). Першу, скитську, М. Пономаренко відкидає, оскільки, на його думку, «лісостепові племена скитської пори ще не досягли такого рівня розвитку, коли спорудження Змійових валів було б можливим і доцільним», а сарматську спростовує тим, що «уздовж багатьох валів є рови з південного боку. Отже, вали захищали не південь від півночі, а навпаки» [183].

Не був М. Пономаренко і прихильником третьої гіпотези, яку в 60-х рр. запропонував М. Брайчевський, яка пов'язувала Змійові вали з черняхівською культурою ранніх слов'ян та її носіями антами. Свою думку краєзнавець аргументував тим, що «черняхівці ще не мали класового суспільства, а отже, і змоги насипати земляні споруди велетенських масштабів». А слабкість

руської гіпотези, що була найвпливовішою з усіх, М. Пономаренко вбачав у тому, що «вона ґрунтувалася не на речових, а на словесних доказах» [183].

Натомість краєзнавець зазначає, що в результаті археологічних розвідок, здійснюваних з учнями, було виявлено городище під валом – Наддніпрянський вал перетинає урочище Козацький Ріг (Канівщина). Ця знахідка стала об'єктом дослідження в ході експедиції «Змійові вали» 1979 р. під керівництвом М. Кучери. У публікації є згадка М. Пономаренка про його участь у цих розкопках: «А Наддніпрянський інститут археології запросив мене взяти участь в експедиції «Змійові вали». «Поїдьмо на Козацький Ріг, – запропонував я. – Там Наддніпрянський вал перекиває городище Київської Русі». І ось ми під с. Сушками на Канівщині». Результати цих досліджень, до яких причетний і М. Пономаренко, дозволили зробити висновок, що Змійові вали Середньої Наддніпрянщини споруджено в добу Київської Русі. А сам краєзнавець підсумував: «І наші предки – предки черкашан, брали активну участь в обороні Києва, Переяслава та їх околиці шляхом спорудження оборонних валів, вели безперервні бої під їх захистом з ворогами Руської землі». Так він підкреслив вагоме значення Черкаського краю в контексті національної історії [284]. Своім досвідом археологічних досліджень «змійових валів» М. Пономаренко ділився в публікаціях 1980-х рр. «Таємниця століть» та «Розгадка таємниці “Змійових валів”» [311; 373].

У 1960 р. працівниками Золотоніського краєзнавчого музею під керівництвом М. Пономаренка було проведено низку археологічних досліджень м. Золотоноші та його околиць. Їх результатом було виявлення кургану «Роблена могила». Під час обстеження цієї пам'ятки, що входить до системи курганів у сідловині між дніпровською та золотоніською долинами, було знайдено великий срібний панцир з позолотою, рештки людського скелета, уламки залізного панцира та хіоської амфори VI–V ст. до н.е. Михайло Федорович уважав, що виявлені предмети дозволяють віднести «Роблену могилу» до скіфських курганів. Ми припускаємо, що краєзнавець був прихильником поширеної серед більшості археологів гіпотези, що скіфи-орачі мешкали в лівобережному лісостепу (В. Іллінська, Б. Граков, І. Ляпушкін) [459, с. 14–15]. Результати розвідувальних розкопок та свої гіпотези щодо знахідок краєзнавець обґрунтував у

статті «Знахідки “Робленої могили”» на сторінках видання «Український історичний журнал» (1960) [91, с. 170].

За період 1947–1973 рр. під час туристсько-краєзнавчих експедицій «Золотоношка» та «Сула» М. Пономаренко з учнями провів розвідки населеними пунктами Золотоніського краю. Виявлені ними матеріали були важливим аргументом для проведення серйозних археологічних експедицій під керівництвом М. Кучери, Є. Махно, Д. Телегіна [18]. Є вони актуальними і для сучасних українських дослідників. Зокрема, на археологічні дослідження околиць м. Золотоноші, здійснені М. Пономаренком, звертає увагу в монографії «Золотоноша: історична топографія та фортифікація» (2021) археолог О. Прядко: «За 1,5 км на північний схід від м. Золотоноші в ур. Городище він виявив городище, селище та могильник, які датував за підйомним матеріалом давньоруською добою. Виявлені ним матеріали поповнили експозицію Золотоніського краєзнавчого музею» [600, с. 15]. Водночас, на думку О. Прядко, охоронний знак у північній частині валу, виявлений під час дослідження території відселеного с. Бубнів, де розташоване давньоруське городище круглої форми, міг бути встановлений у 50-х рр. ХХ ст. за ініціативи М. Пономаренка [601, с. 133]. Це підтверджує нашу думку про прямий зв'язок археології з пам'яткоохоронною діяльністю М. Пономаренка.

У 1966 р. Михайло Федорович стає членом УТОПІК. На рівні Золотоніського районного осередку товариства краєзнавець порушував питання збереження Красногірського дівочого монастиря, проблеми забезпечення належної охорони експонатів Золотоніського краєзнавчого музею [173; 176; 232].

Досліджуючи біографії відомих краян, Михайло Федорович активно ініціював встановлення їм пам'ятних знаків, меморіальних дощок, присвоєння імен школам та назвам вулиць. Він уважав, що потрібно берегти і вивчати прогресивні традиції минулого, щоб мати приклад для виховання молоді [64, арк. 1].

М. Пономаренко рішуче виступав проти розорювання та забудови курганів на Золотоніщині. За його словами, саме людський фактор став причиною руйнування кургану III–I тис. до н. е. (х. Гришківка), у результаті будівництва шосе пошкоджено курган зарубинецької культури (околиці Золотоноші), навмисне завдано шкоди архітектурним спорудам XVIII–XIX ст. (с. Деньги, Коврай, Золотоноша). Тому разом з працівниками

Золотоніського краєзнавчого музею як центру охорони історичної спадщини лівобережної Черкащини неодноразово порушував судові справи стосовно осіб, які вчиняли акти руйнування та паплюження історико-культурних пам'яток краю [173].

Утім М. Пономаренко переймався не лише пам'ятками Золотоніщини. На рівні обласного осередку УТОПІК він виступав проти забудови гори Московка – пам'ятки археології республіканського значення в м. Каневі. Краєзнавець обурювався з приводу безперешкодної забудови дачними будиночками території, з якої починалося формування давнього міста. На його думку, таке свавілля було спровоковано невизначеністю охоронної зони на горі та відсутністю охоронно-орендних договорів, які передбачалися Законом «Про охорону і використання пам'яток історії і культури» [285].

У 1972 р. М. Пономаренко став головою бюро секції Черкаської обласної організації УТОПІК. Керував експедиціями «Звенигородка», «Золотоноша», «Сміла» та «Черкаси», відкрив понад 300 пам'яток археології. Також брав участь в археологічних експедиціях під керівництвом Д. Телегіна, Є. Махно, М. Брайчевського та О. Петрашенка [274].

Археологічні розвідки М. Пономаренка дозволили з'ясувати проблему розташування літописного міста Пісочен. Краєзнавець був прихильником гіпотези, що давній град міг бути на території нинішнього с. Піщана, що на Золотоніщині. На підтвердження своєї думки він надав археологині Є. Махно, котра з ним не погоджувалася, уламки посуду та інші предмети, які виявив при обстеженні піщанського городища в 1953 р. Є. Махно дала згоду провести дослідження окресленої краєзнавцем території, але під його відповідальність. У результаті М. Пономаренко вперше довів тотожність Пісочена 1169 р. і сучасної Піщани шляхом археологічного дослідження цієї історичної пам'ятки [286].

З метою привернення уваги до проблеми руйнації пам'яток на Черкащині М. Пономаренко створив плакат «Пам'ятникам археології – постійну увагу. З досвіду роботи секції пам'яток археології Черкаської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури» (1979) [48]. З доповіддю «Про стан охорони пам'яток археології на Черкащині» М. Пономаренко брав участь у XVIII республіканській науковій археологічній конференції, що проходила 21–26 квітня 1980 р. у м. Дніпропетровську (нині – м. Дніпро) [274]. Головні

досягнення діяльності секції археології при обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури М. Пономаренко висвітлив у статті «Зберегти підвалини історії» (1981), що вийшла на сторінках видання «Пам'ятники України» [103, с. 41–42].

Істотно посприяв М. Пономаренко з'ясуванню актуальних питань археології м. Черкас та його околиць. Розвідки Михайла Федоровича започаткували археологічні дослідження міста. За твердженням сучасних українських археологів, саме він виявив найвизначніші археологічні пам'ятки (городища) в Черкасах. Відомо, що 1957 р. краєзнавець виявив залишки городища з фрагментами кераміки епохи бронзи та ранніх слов'ян на території с. Василиця (зараз – мікрорайон Дахнівка). А 1971 р. та 1976 р. експедицією обласного краєзнавчого музею, у складі якої був М. Пономаренко, на цьому місці було проведено дослідження, результатом яких стали знахідки бронзових виробів давніх слов'ян. Однак, за словами краєзнавця, археолог музею під час обох експедицій не склав звіту, а речовий фонд було втрачено. Проте це не завадило появи в середовищі черкаських дослідників гіпотези, що Василицьке городище є нічим іншим, як центром Гелону – давнього міста VI–III ст. до н. е., описаного Геродотом. М. Пономаренко заперечував таке припущення і в спростування його долучився до експедиції, що втретє обстежувала територію городища у 1980-х рр. За її результатами було знайдено сліди осад середньодніпрянської культури доби бронзи (III–II тис. до н. е.) та залишки зарубинецької культури ранніх слов'ян (II–I тис. до н. е.). Таким чином, гіпотеза про стародавнє місто Гелон на території Черкас не підтвердилася. М. Пономаренко зазначив: «Знайдено тільки скромне городище. Археологічна карта нашого краю поповнилася ще одним доказом того, що Середня Наддніпрянщина – прадавня слов'янська земля». А з метою охорони цієї пам'ятки М. Пономаренко клопав перед виконавчим комітетом Черкаської обласної ради народних депутатів про організацію шефства над нею учнями Дахнівської середньої школи [532, с. 34–40; 301].

Варто зазначити, що описана в статті М. Пономаренка гіпотеза, вочевидь, належала архітектору-краєзнавцю С. Рецю, який присвятив свою діяльність вирішенню питання ототожнення Черкас зі стародавніми містами Гелоном та Роднем. Однак Михайло Федорович категорично не поділяв його думок [534,

с. 24–25]. Їхня багаторічна дискусія продовжилася під час експедиції «Черкаси» 1981 р., яку очолював М. Пономаренко. Спираючись на результати розкопок, дослідник підтвердив свою гіпотезу про час заснування Черкас наприкінці XIII – початку XIV ст. [306].

Археологічні розвідки М. Пономаренка високо оцінив дослідник ранньої історії та археології Черкас археолог Д. Куштан: «Очолювані ним археологічні експедиції «Замкова гора» та «Черкаси» започаткували археологічні дослідження на території міста. На початку 1980-х рр. він проявив наполегливість і непримирненість у боротьбі з відверто псевдонауковими теоріями заснування міста. [...] Власне, діяльність М. Пономаренка стала прологом для подальшого розвитку археології в Черкасах. В останні десятиліття його естафету підхопили інші археологічні підрозділи в місті: сектор археології Черкаського обласного краєзнавчого музею, Черкаська лісостепова археологічна експедиція, Черкаська археологічна інспекція» [532, с. 33].

Також дослідження М. Пономаренка з археології знайшли визнання й у наукових працях дослідників історії Черкащини. Так, у книзі історика А. Чабана «Історія Середньої Наддніпрянщини» наряду з такими відомими археологами, як П. Толочко, І. Шовкопляс та ін., використано описи археологічних знахідок регіону, здійснені М. Пономаренком. Дослідник погоджується з гіпотезою Михайла Федоровича, що давньоруське літописне місто Малотин могло бути засноване поблизу хутора Миклашевського, Чорнобаївського району Черкаської області, нині затопленого Кременчуцьким водоймищем [629, с. 12–13, 121].

Популяризуючи археологічні дослідження та пропагуючи знання про важливість охорони пам'яток археології, М. Пономаренко публікував такі повідомлення, як «Ранні слов'яни на берегах Дніпра», «Розкриття таємниці двох могил», «Експедиція “Змієві вали”», «Археологічна експедиція “Славутич” на Золотоніщині» та «Нова археологічна експедиція в Черкасах», про експедиції та розвідки, які здійснювалися на Золотоніщині та Черкащині [248; 255; 263; 299; 305].

Наприкінці 1980-х – поч. 1990-х рр. зміни суспільно-політичного життя країни значно вплинули і на стан громадських музеїв, зокрема, звузилась їх мережа, змінилися профілі. Відтоді проблемами закладів переймаються лише окремі громадські організації, науковці та музейники, які постійно порушували ці

питання на всеукраїнських, регіональних конференціях, круглих столах, у місцевій пресі [546, с. 138]. У скрутному становищі опинилося й музейництво Золотоніського р-ну. Припинили існування музейні кімнати в Бубнівській Слобідці, Деньгах і Софіївці на Золотоніщині. Упродовж 10 років велася підготовка до відкриття музею в Дмитрівці того ж району, але не знайшлося кандидатури на посаду директора. Було пограбовано експонати з майбутнього музею в Антипівці. За словами М. Пономаренка, подібна ситуація складалася також в інших районах Черкащини, «немало музеїв виступають у ролі лише зберігачів експонатів. Ні науково-дослідна, ні культурно-освітня робота тут не проводиться. Такі музеї мертві» [563, с. 78–79].

Така ситуація вказувала і на недоліки роботи обласного та районних осередків УТОПІК. М. Пономаренко акцентував, що через відсутність наполегливої боротьби з руйнівниками з боку краєзнавчого товариства і музеїв та недосконалістю законодавства відбулася руйнація великої кількості археологічних пам'яток: «Кургани тануть, мов сніги навесні. 1895 року, наприклад, в сучасному Уманському районі було знано 226 курганів, 1968 року їх залишилося 138, 118 із них розорювалися 1971 року, а з 395 курганів Уманського куща (Уманський, Жашківський, Манківський, Монастирищенський, Тальнівський і Христинівський райони) – 311 краялося лемешами плугів» [563, с. 80–81].

Отже, у ході дослідження доведено, що музейна, археологічна та пам'яткоохоронна діяльність М. Пономаренка були взаємопов'язаними. Тому вивчення здобутків краєзнавця як археолога, музейника та активіста охорони історичної спадщини потрібно здійснювати комплексно.

* * *

На формування та трансформацію особистості М. Пономаренка визначальний вплив мали такі чинники. По-перше, родина М. Пономаренка, особливо батько, який належав до сільської інтелігенції. Саме він сформував у юного Михайла Пономаренка зацікавлення гуманітарними науками, краєзнавчою роботою. Саме під впливом батька дослідник у другій половині 1930-х рр. навчався в педагогічних закладах Черкащини. По-друге, Друга світова війна, яка викристалізувала характер М. Пономаренка. По-третє, тривала педагогічна діяльність у закладах Золотоноші, яка перетворила освітянина на авторитетну особу в місті та

районі. По-четверте, коло спілкування дослідника, яке сформувалося з краєзнавців-однодумців, науковців, митців та стимулювало розкриття наукового та творчого потенціалу М. Пономаренка. Окреслено вплив політичного чинника. У другій половині 1980-х рр. відбулася лібералізація політичного режиму в УРСР, що дало можливість досліднику доєднатися до активної громадсько-політичної роботи та долучитися до національно-демократичних сил.

Визначено вагомі здобутки М. Пономаренка в організаційно-краєзнавчій, музейній, археологічній і пам'яткоохоронній сферах на Черкащині в другій половині 1940–1990-х рр. Так, М. Пономаренко активно проявив себе в різних видах організаційно-краєзнавчої діяльності на Золотоніщині та Черкащині: організував та очолив шкільний краєзнавчий гурток, краєзнавчі товариства «Слідопит», «Глобус», «Супій». У 1960–1980-х рр. долучився до написання тому «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область», був активним членом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури та очолював секцію археології обласного осередку товариства. У 1980–1990-х рр. також брав активну участь у відродженні краєзнавчого руху на Черкащині та розбудові краєзнавчого руху в Україні загалом.

М. Пономаренко був одним з піонерів музейної справи повоєнної доби на Золотоніщині та на Черкащині. Золотоніський краєзнавчий музей, який у 1960–1978 рр. очолював М. Пономаренко, перетворився на потужний науковий, освітньо-культурний та просвітницький центр Черкаської області. У результаті багаторічних археологічних, археографічних та етнографічних експедицій М. Пономаренкові вдалося сформувати багаті фонди музею. Також Михайло Федорович перетворив музей на осередок просвітницької роботи: системно проводив екскурсії, лекції з історії краю, консультації з охорони пам'яток археології, історії, культури та природи.

Також М. Пономаренко брав активну участь в археологічних експедиціях з вивчення м. Черкас, Звенигородки, Золотоноші та Сміли; проводив археологічні розвідкові дослідження «змійових валів» на лівобережжі Черкащини (1947–1971). Результати цих археологічних досліджень були викладені в низці його науково-популярних праць та спеціальних звітах, що були підготовлені для Інституту археології.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВА СПАДЩИНА М. ПОНОМАРЕНКА З АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА ТА ТОПОНІМІКИ

*Дніпро, Шевченко і народ мій –
Навіки зріднені вони!
У глибині їх у безодній
Могилу знайдуть всі пани*

М. Пономаренко «Рева та стогне
Дніпр широкий», 1947 р.

3.1. Теоретико-методологічні засади наукових студій М. Пономаренка

Ідеологічні та тематичні канони української історичної науки викристалізувалися наприкінці 1930–1950-х рр. в добу пізнього сталінського тоталітаризму. Ця доба якісно контрастувала з 1920-ми рр. Так, до початку 1930-х рр. українська академічна історична наука концентрувалася навколо кількох інтелектуальних осередків (Берлін, Варшава, Відень, Прага, Подєбради, Київ, Харків, Одеса), які комунікували, співпрацювали між собою. За такої ситуації в науковому житті істориків використовувалися різноманітні конкурентні дослідницькі та освітні практики [645, с. 5].

З 1930-х рр. у Радянській Україні, СРСР загалом, а з другої половини 1940-х рр. у Східній Європі встановлюється ситуація методологічного монізму, коли історичне минуле можна було аналізувати тільки на основі базових положень марксизму-ленінізму-сталінізму, який був представлений у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна («Історія ВКП(б). Короткий курс», 1938) та постановках ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. Так, наприклад, на межі 1940–1950-х рр. концепція української історії була репрезентована в постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (1938) [644, с. 30–31]. У постсталінську добу офіційна

синтетична історія України була представлена в «колективістських» багатотомниках, зокрема у двох виданнях «Історія Української РСР» (1-е вид. – 1953–1956; 2-е вид. – 1955–1957) [644, с. 253–254; 645, с. 288].

Михайла Федоровича можна з упевненістю назвати істориком-нонконформістом, який намагався в умовах жорстких методологічних, тематичних обмежень зберегти індивідуальність як на теоретико-методологічному, так і конкретно-історичному рівнях. Теоретико-методологічна база наукових студій М. Пономаренка поєднувала дві історіографічні традиції: народницьку та радянську 1930–1980-х рр.

Серед представників народницької історіографії визначальний вплив на М. Пономаренка здійснили вітчизняні дореволюційні історики-позитивісти В. Антонович та М. Грушевський. Це узалежнення виявлялося на кількох рівнях.

По-перше, віра у всемогутність «позитивного» знання, яке конструюється тільки на основі історичних фактів, а не домислу. Наприклад, у своїй рецензії на «Путівник по Черкащині» (1967) красналиця зауважив: «... автори посилаються на легенду, згідно з якою за часів Київської Русі якийсь князь Юрій мав замок на горі, де нині Сміла. Але таке твердження – легенда, а не «історичні дані»...» [90, с. 8].

По-друге, історичні факти можна отримати як з наукових (історіографічних), актових, літописних, так і зображальних, речових та інших джерел. Причому при виборі історіографічного джерела Михайло Федорович орієнтувався на якість джерельної бази, реконструкцію об'єкта, що вивчається, а не на ідеологічну основу праці.

Так, у своїх рецензіях 1967–1970 рр. у журналі «Архіви України» М. Пономаренко сміливо посилається як на праці українських малознаних («История Русов, или Малой России» (1846)) та «буржуазних істориків» В. Антоновича («Очерки истории Великого княжества Литовского» (1878)), М. Грушевського («Історія України-Руси» (1907)), так і польські праці М. Стрийковського («Хроніка...» (1846) та «Słownik geograficzny królestwa Polskiego...» (1895)) [90, с. 81; 94, с. 81].

Доречно зазначити, що М. Грушевський в українській радянській історичній науці був частково реабілітований тільки 1966 р. [635; с. 13–31; 494]. Михайло Федорович уважав

В. Антоновича одним з кращих фахівців із середньовічної та ранньомодерної історії Правобережної України. Тому у своїй рецензії на «Путівник по Черкащині» (1967) наводить дату заснування міста Черкаси за В. Антоновичем, а не давньоруським літописцем [90, с. 81]. Окрім історичних дореволюційних праць, М. Пономаренко також звертався й до дореволюційної спадщини з актуальних питань топоніміки Слобожанщини та Галичини, не акцентуючи уваги на перевагах дослідників радянської доби [92, с. 101].

Утім для своїх наукових праць М. Пономаренко левову частину історичних фактів отримував з першоджерел. Більшість публікацій дослідника в серйозних наукових журналах та науково-популярних нарисах у газетах ґрунтувалася на репрезентабельній джерельній базі. Наприклад, у своєму короткому нарисі «Поети Золотоніщини – співці Жовтня» (1983) про творчість Онопрія Василенка та Василя Піка використав 3 номери місцевої газети «Вісті» за 1920 р. (11 лютого; 27 лютого; 27 жовтня) [309]. В іншій коротенькій розвідці про Лесю Українку «Крізь рогатки царської цензури» (1971) використав відомості з Каталогу Золотоніської земської бібліотеки за 1909 р. та спогади уманчанина Андрія Чужого [179]. М. Пономаренко розумів, що, досліджуючи актуальні проблеми локальної історії ХХ ст., неможливо спиратися тільки на матеріали, що зберігаються в державних архівах, а необхідно формувати власну колекцію джерел з історії Золотоніщини. Це було одним з факторів, що спонукали М. Пономаренка створити Золотоніський народний краєзнавчий музей. Спогади вищезгаданого Андрія Чужого зберігалися саме у фондах цього музею.

Утім частина цінних джерел зберігалася в сімейному архіві М. Пономаренка. Сам краєзнавець у листі до Є. Кирилюка від 4 лютого 1970 р. характеризує його таким чином: «... Припізнаюся з поданням доповіді «Тарас Шевченко й Михайло Кречмер. 3 тиждень розшукував матеріали у своєму великому, але безладному архіві...» [13, арк. 2]. В окремих випадках відомі українські вчені зверталися до М. Пономаренка з проханням повідомити відомості з окремих джерел. Так, знаний український літературознавець, доктор філологічних наук Л. Махновець у своєму листі до Михайла Федоровича від 17 червня 1972 р. просив подати вихідні дані документа про дату народження Стефана Томари

[14, арк. 1]. При вивченні середньовічної та ранньомодерної історії Черкащини та України дослідник системно використовував матеріали, які були опубліковані російськими та українськими вченими («Полное собрание русских летописей» (1843; 1856; 1962; 1980), «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы» (1953), «География Пахимера история о Михаиле и Андронике Палеологах» (1892), «Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука» (1957), «Архив Юго-Западной России» (1866)), австрійськими, чеськими дослідниками (Miklosich Fr. Monumenta serbica. Viennae, 1858; Archiv cesky clli stare pisemne pamatky ceske I moravske, cebrane z archive domacich I cizich, I dil. Praha, 1840), польськими науковцями («Zrodla doziejowe» (Т. XXI, Варшава, 1897)) та ін. [90, с. 81; 95, с. 94–95; 110, с. 67–76].

По-третє, документи минулого мають піддаватися системному аналізу («критичний метод»), що дозволить отримати якісний «історичний факт». Модель аналізу джерельної бази запропонували відомі представники французької методичної школи Шарль-Віктор Ланглуа та Шарль Сеньобос [641, с. 161]. М. Пономаренко наслідував у цьому французьких та українських позитивістів.

Найбільш повно програма роботи з джерелами представлена у статтях Михайла Федоровича «Ономастичні відомості в "Історії міст і сіл Української РСР"» та «Богуслав чи Буслав?»: 1) необхідно використовувати кілька видів, типів документів для верифікації інформації з них про назви населених пунктів; 2) джерельна база має бути репрезентативною, тобто достатньою для розкриття проблеми. Наприклад, при вивченні питання назви міста Богуслава Михайло Федорович використовував відомості з українських, чеських, словенських пам'яток; 3) при роботі з документами доби середньовіччя та ранньомодерної доби необхідно максимально зберігати фонетичні, стилістичні та граматичні особливості тексту. Наприклад, М. Пономаренко звернув увагу, що в розвідках видання «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» подають модернізовані назви населених пунктів: Говтва (1095) замість Голотвь, Пісочинь (1092) замість Песочень та ін. На думку М. Пономаренка, саме дотримання цих вимог у роботі з першоджерелами дозволяло досліднику уникнути «суб'єктивізму і поверховості» та з'ясувати об'єктивну суть явища, що вивчалось [92, с. 96, 100–101; 95, с. 95].

По-четверте, М. Пономаренко наслідував напрацювання вітчизняних істориків М. Костомарова, В. Антоновича та М. Грушевського, тому в його працях центральним героєм історії є український народ, в окремих випадках – український та російський народи.

Утім творча спадщина М. Пономаренка істотно відображає й базові ознаки радянської історіографії (1930–1980-х рр.). Починаючи з 1930-х рр., в українській історіографії при аналізі суспільних явищ, культурних процесів від доби рабовласницького суспільства до початку ХХ ст. домінантні позиції посідає класовий дискурс.

Класовий дискурс передбачав дотримання двох базових вимог. По-перше, під народом мало розумітися не все населення, а тільки «експлуатовані класи», «трударі». Наприклад, у нарисі про Івана Ле («Весна життя») М. Пономаренко приписує письменнику такі слова: «... кожне слово Леніна було близьке нам, бо він говорив про нас, про трудящих усієї великої Росії, про мою українську трудову сім'ю, про землю, яка має належати тільки народові». В іншому своєму нарисі про Лесю Українку («Крізь рогатки царської цензури») знаходимо такі слова: «Царат не бажав, щоб вогняне слово Лесі Українки захоплювало серце трударів»; у поетесі вбачали «борця як за національне, так і за соціальне визволення трудового народу» [167; 179].

Доречно зазначити, що концепція «трудового народу» в радянській історіографії в 1960–1980-х рр. доповнюється тезою, яка вперше була проголошена в Програмі КПРС за 1961 р. про формування радянського народу як «нової історичної спільності людей». Так, у статті М. Пономаренка «Дніпрянський орел» (1971) про учасника війни 1812 р. Д. Невіровського є така теза: «Радянський народ шанує Д. Невіровського як видатного полководця» [501, с. 366; 190].

По-друге, невід'ємною частиною класового дискурсу була ідея класової боротьби [644, с. 32–33]. Так, наприклад, у нарисі «Домантів» (1962) яскраво простежується ідея класової боротьби в XVII–XVIII ст.: «козацька старшина захоплювала цілі села і намагалася відродити все те, що було скасовано козацькою шаблею», «протягом своєї тривалої історії Домантів був одним із центрів боротьби козацько-селянських мас проти своїх та чужих експлуататорів» [140]. У руслі класового дискурсу

Михайло Федорович у своїх статтях 1960–1970-х рр. при висвітленні історії сіл Золотоніського району XVI–XIX ст. акцент робив на історії козацько-селянських повстань 1620–1630-х рр., переяславському повстанні 1666 р., гайдамацькому русі середини XVIII ст., поодиноких селянських виступах у XIX ст. [165; 187]

Найбільш повно ідея класової боротьби простежується при інтерпретації подій на Золотоніщині, Черкащині та Україні загалом у ХХ ст. Так, у своїй статті «Каврай» (1971) дослідник зазначив, що у січні 1918 р. «ревком розподілив між бідними селянами поміщицьку та значну частину куркульської землі і реманенту... Але наслідками своєї праці скористатися не вдалося, бо в березні Каврай опинився під чоботом німецьких загарбників. Багаті відібрали не тільки втрачену землю, але й примусили бідняків позвонити врожай до їхніх комор... » [187]. У низці публікацій під назвою «Революція 1905–1907 р. на Золотоніщині» (1975) містяться подібні висловлювання: «лише одна партія – соціал-демократів-більшовиків виражала інтереси робітників та незаможного селянства», «трудящі України, зазнаючи жорстокого визиску з боку російських, українських та чужоземних поміщиків і буржуазії, перебували в умовах політичного безправ'я» [212].

У працях М. Пономаренка 1950–1980-х рр. яскраво простежуються інтерпретації подій минулого Золотоніщини – Черкащини, України загалом суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього характеру, які були представлені в українському грант-нарративі цього періоду:

а) Переяславська рада – возз'єднання двох братніх народів.

Так, 1973 р. М. Пономаренко написав нарис «Вікопомне возз'єднання» (1973) про Переяславську раду 1654 р. У ньому краєзнавець використовує нарратив того часу «Возз'єднання України з Росією мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського та російського народів» (тут він цитує В. Голобуцького) [298]. Термін «возз'єднання» трапляється в публікаціях М. Пономаренка, присвячених Б. Хмельницькому, до 1991 р. Доречно зауважити, що з 1952 р. в українській історичній науці (А. Барабой, М. Петровський) домінував радянський канон репрезентації минулого, відповідно до якого події 1654 р.

розумілися як «приєднання» до Московського царства [645, с. 299–300]. Тільки починаючи з 1953–1954 рр., набуває поширення та утверджується як непорушний офіційний канон теза про «возз'єднання» двох братніх народів [645, с. 314]. Зрозуміло, що М. Пономаренко не міг, а редакція місцевої газети не дозволила б порушити офіційний канон при висвітленні Переяславської ради 1654 р. Дослідників, які намагалися поставити це під сумнів, звільняли з роботи та піддавали гонінням. Наприклад, М. Брайчевський за публікацію своєї статті про недоцільність використання терміна «возз'єднання» втратив роботу в системі АН УРСР [450, с. 294–298].

Після здобуття Україною незалежності Михайло Федорович відходить від цього канону й у своїй праці «Тріумф і трагедія» (1995) стверджує позицію, яку відстоювали відомі українські вчені М. Грушевський, О. Попов, В. Липинський, О. Оглоблин, М. Брайчевський, що «не було ні возз'єднання, ні приєднання – це був союз» [494; 601, с. 59, 127, 166, 524 – 604].

б) Українська революція 1917–1921 рр. як протистояння українських буржуазних націоналістів, яких підтримували інтервенти-капіталісти, та українських трударів, яким допомагав «великий російський народ робітників та селян» [501, с. 344].

Так, у своїй статті «Поети Золотоніщини – співці Жовтня» М. Пономаренко поетів Охріма Варнака та Василя Піку характеризує як політичних опонентів, як «українських буржуазних націоналістів», «бандитизм петлюрівського отамана Юрка Тютюнника». Михайло Федорович так охарактеризував твір Василя Піки «Отаман Тютюн» (1920): «Цей блискучий антипетлюрівський памфлет, в якому використовується фольклорний паралелізм, викриває антинародну суть українського буржуазного націоналізму» [309].

В інших нарисах знаходимо подібні епітети для політичних опонентів більшовиків: «вороги-гетьманці», «контрреволюційні банди», «німецько-гетьманський окупаційний режим», «кайзерівсько-гайдамацькі полчища», «лігво націоналістичної банди». У нарисі «Перший комісар Золотоноші» про А. Прихідька є номінація «жовтоблакітники буржуазно-націоналістичної Центральної Ради» та ін. [172; 204; 364].

в) Історія Комуністичної партії та відомих її діячів та революціонерів загальносоюзного та регіонального рівня.

1970 р. в СРСР святкували 100-річний ювілей В. Леніна на загальнодержавному та місцевому рівнях. 21 квітня 1970 р. в газеті «Прапор Леніна» було опубліковано замітку М. Пономаренка «Портрет Ілліча з насіння». У своїй розвідці дослідник повідомляв громадськості про картину з насіння сільськогосподарських культур, яку в 1928 р. виконав золотонішець Ізяслав Бендецький, проявляючи «безмежну любов до великого вождя світового пролетаріату». Як зазначив М. Пономаренко, робота була передана до ВУЦВК та отримала позитивну оцінку наркома освіти СРСР А. Луначарського [170; 272].

У період 1978–1980 рр. М. Пономаренко написав статті «Золотоніська повітова більшовицька організація», «Другий з'їзд РДСРП», «Комсомолія Золотоніщини», «Бесіди про Г. І. Петровського», «Г. І. Петровський і Золотоніщина», «Г. І. Петровський у Золотоноші» [233; 234; 238; 239; 241; 288]. 1983 р. з нагоди відзначення 80-ї річниці Другого з'їзду РСДРП у газеті «Прапор Леніна» опублікував низку нарисів про революційних діячів Золотоніщини: Т. Терещенка (Лебеда), Л. Ніколаєва-Осінського, С. Кирдоди [313; 314; 315]. Доречно зауважити, що ці заідеологізовані статті також вводили в науковий обіг нові історичні факти.

У добу Незалежності М. Пономаренко свій фокус зміщує на загальнодержавних та локальних діячів Української Народної Республіки, Української Держави. Так у 1993 – 1994 рр. вийшли статті М. Пономаренка «Сергій Шелухин» та «Золотоніська контрреволюційна повстанська організація». У 1999 р. до 80-ї річниці Української революції опубліковано статті «Під чорними прапорами» про діяльність Н. Махна, «Вогняний – 19 рік», «Отаман Зелений», «"Червоні" громлять "Зелених"». У 1996 р. в альманасі «Холодний Яр» побачила світ стаття М. Пономаренка про Холодноярську республіку, у 2003 р. вона ввійшла до культурологічного збірника «Черкаський край – земля Богдана і Тараса» [401; 403; 429; 434; 435; 436; 120].

г) Історія Другої світової війни.

Зауважимо, що для наукової спадщини М. Пономаренка не було притаманне сталінофільство. Дослідник намагався розкрити участь земляків у Другій світовій війні як в окремих розвідках про села Золотоніщини в 1960–1970-х рр. [157], так і в спеціальних статтях до 40-річчя Перемоги [330; 332], а також

висвітлював життєпис окремих військових. Так, у нарисах «Від Волги до Берліна» та «Під грім гармат» розкривається бойовий шлях уродженця с. Матвіївки артилериста Я. Андрущенка (Андрющенко) [213; 318; 329]; «Захисник одеського неба» – про льотчика з с. Великий Хутір С. Куницю [328]; «Воїн із Дібрівки» – про бойовий шлях сержанта В. Рибалки [331].

г) Багатовікова дружба українського на російського народів та визначальний вплив «старшого брата» на культурний, політичний та економічний розвиток України.

1966 р. М. Пономаренко надрукував статтю «Суворов на Черкащині», у якій описано подорож Катерини II на південь України (1787), відзначено важливість приєднання Кримського ханства («розбійницької держави») до Російської імперії (1783) [62, арк. 10]. Особливу увагу приділяв М. Пономаренко землякам – учасникам війни 1812 р. (Д. Невіровський, уродженець с. Прохорівка, Канівський р-н), декабристського руху (І. Сухинов), С. Краснокутського (його мати була власницею маєтку в с. Мицалівка), Кримської війни (В. Завійко) [190; 205; 223; 246; 277]. У статтях «Кіндрат Рилєєв і Черкащина» (1970), «М. О. Некрасов і Т. Г. Шевченко» (1972), «Ідейна боротьба навколо Кобзаря» (1981) він зазначав, що творчість і діяльність Т. Шевченка – це «неоціненний внесок у розвиток загальноросійського визвольного руху». [177, 193; 303].

З початком доби Незалежності в дослідницькому доробку М. Пономаренка вагому роль починають відігравати матеріали на тему Голодомору («Голод 32–33 років» (2001)); історія церкви («Красногірський монастир» (1992)); репресій («Репресії на Золотоніщині» (1993)); козацтва («Хмельниччина на Черкащині» (1992, 1995)) [390; 397; 442; 112; 117].

Разом із вивченням теоретико-методологічних засад наукових студій М. Пономаренка важливо визначити рівень наукової публікаційної активності дослідника, що нам вдалося при укладенні повної бібліографії його наукової спадщини з 1955 р. по 2008 р. (додаток 3). Для з'ясування залежності наукової продуктивності М. Пономаренка як ученого від його віку ми використували статистичний аналіз Гарві Лемана (1953). У своєму дослідженні Г. Леман на основі аналізу публікаційної активності дослідників дійшов висновку, що максимум наукової продуктивності в більшості вчених і найбільш значущі їхні відкриття

припадають на вік близько 35–40 років (або трохи менший, або трохи більший), а після цього ймовірність таких відкриттів і публікаційна активність зменшується зі збільшенням віку [483, с. 123]. На основі представленого нижче графіка можемо стверджувати, що М. Пономаренко зберігав свою продуктивність практично впродовж усієї своєї діяльності. Перша його публікація вийшла, коли йому було 35 років, а остання – на 88 році життя (рис. 3.1):

Рис. 3.1. Наукова активність М. Пономаренка за період 1955–2008 рр.

Якщо зіставити вік спроби вступу до аспірантури (32–33 р.) та виходу першої публікації (35 р.), можна зауважити, що наукову діяльність Михайло Федорович розпочав із деяким запізненням, адже, за даними досліджень, проведених у середині ХХ ст. (Г. Леман, Г. Добров), у віці 35–40 років відзначаються найвищі показники продуктивності в науковців США, Німеччини, Італії і СРСР. Таке запізнє становлення М. Пономаренка як науковця обумовлено тим, що на його вік як представника покоління радянських науковців, народжених у 1920-х рр., випали жорстокі випробування Другої світової війни. Таким чином, він був позбавлений ранньої наукової спеціалізації, що, відповідно, і змістило вікові інтервали його наукової продуктивності [453, с. 79–80; 483, с. 125].

У дослідженнях учених НДР, на які спирається Г. Добров, зазначається, що на основі опрацьованих бібліографічних даних

158 науковців виокремлено 96, які вперше опублікували свої праці у віці 25 років, а вже у 30–39 р. їх кількість становила 20 публікацій щороку, у 40–49 р. – 22–24, а далі йде на спад [483, с.123–124]. Натомість у М. Пономаренка за перше п'ятиріччя наукової діяльності (1955–1959) було опубліковано лише 11 статей (рис. 3.2):

Рис. 3.2. Динаміка публікаційності М. Пономаренка за п'ятиріччя від загальної її кількості

Далі з 1960 р. ми відзначаємо плавне зростання публікаційної активності дослідника: 1960–1964 рр. – 50 публ., 1965–1969 рр. – 55 публ., 1970–1974 рр. – 136 публ. Водночас у цей період, окрім публікацій у регіональній та обласній пресі, у доробку Михайла Федоровича з'являються статті в наукових періодичних виданнях «Українська мова і література в школі» (1964), «Повідомлення Української ономастичної комісії» (1967), «Український історичний журнал» (1969). Виходить колективна праця з його участю – «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972) та публікація його книги «Золотоноша» (1974). Помітно високими є показники 1975–1979 рр. – 191 публ. Це час його виходу на заслужений відпочинок й активізація досліджень топонімії регіону, публікування у виданні «Шевченківський словник» (1977–1978). Найвищі показники продуктивності М. Пономаренка припадають на 1980–1984 рр. – 211 публ., коли він досягнув вікової межі 60–64 р. Наступні 5 років теж відзначаються достатньою продуктивністю крає-

знавця: 1985–1989 рр. – 123 публ. У цей час М. Пономаренко продовжує займатися питаннями топонімії й шевченкознавства, публікується в журналах «Мовознавство», «Архіви України», «Пам'ятник України» та стає автором низки статей в «Українській літературній енциклопедії». У період 1990–1994 рр. відзначається ще один сплеск продуктивності дослідника – 155 публ., у віці 70–74 р.

Це обумовлено можливістю для науковця з проголошенням Незалежності України висвітлювати табуовані теми (історія церкви, Голодомор, репресії) та брати участь у краєзнавчих конференціях як члену Черкаської обласної організації ВСК.

Після цього публікаційна активність М. Пономаренка знижується на шпальтах газет. Однак він продовжує брати активну участь у наукових історико-краєзнавчих конференціях (Черкаси, 1995), публікувати монографії з історії населених пунктів Золотоніщини (2001), укладати біобібліографічні словники (2003).

Отже, аналіз теоретико-методологічних засад наукових студій М. Пономаренка дозволив встановити, що дослідник поєднував дві історіографічні традиції: народницьку та радянську 1930–1980-х рр. З'ясовано, що наукова продуктивність М. Пономаренка була зміщена в часі на 15–20 років у зв'язку з початком Другої світової війни. Однак завдяки наполегливості й працьовитості науковцю вдалося зберегти публікаційну активність до похилого віку.

3.2. Дослідження М. Пономаренка з актуальних питань шевченкознавства Черкащини в 1960–1990-х рр.

Постать Тараса Григоровича Шевченка належить до тієї когорти визначних персоналій в історії України, які викликали системний науковий інтерес у вітчизняних дослідників. Різні аспекти його життєвого шляху, творчості в радянську добу вивчали І. Айзеншток, Г. Вервес, Є. Кирилюк, Ю. Меженко, М. Ткаченко, М. Новицький, О. Дорошкевич, Д. Багалій та багато інших науковців. Доречно відзначити, що в бібліографічних та енциклопедичних виданнях доби Незалежності Михайло Федорович Пономаренко також зараховується до когорти науковців, які системно та комплексно працювали в галузі

шевченкознавства [605]. На жаль, у сучасному науково-популярному та науковому дискурсах немає досліджень, де було б проаналізовано наукові студії золотоніського дослідника про Т. Шевченка. Тому варто дослідити шевченкознавчу спадщину М. Пономаренка як комплексний краєзнавчий доробок.

У науковому спадку Михайла Федоровича можна виокремити такі наріжні питання, які отримали системне висвітлення:

Дослідження творчості Т. Шевченка. Ономастичні студії

М. Пономаренка представлені дослідженням «Топонімія в «Гайдамаках»» (1996). На думку краєзнавця, у доробку Т. Шевченка однією з найбільш насичених на топоніми Черкащини є поема «Гайдамаки». За підрахунками Михайла Федоровича, у «Гайдамаках» згадано 22 місцеві топоніми, 16 ойконімів, 2 гідроніми, 2 відойконімічні прикметники і 2 інші власні географічні назви. Окрім цього, М. Пономаренко зауважує, що описані поетом назви дають «майже топографічну доказність» географічних меж поширення гайдамацького руху [118, с. 85–94].

Як краєзнавець і філолог, М. Пономаренко підійшов і до питання перекладацької діяльності Т. Шевченка. Так, у публікації «Шевченко – перекладач “Слова о полку Ігоревім”» (1975) він не лише згадав про роботу поета над уривками «Плачу Ярославни» та «Битви на Каялі», а й дав їм літературну характеристику [215].

Т. Шевченко в Золотоноші, на Золотоніщині та Канівщині. В українському шевченкознавстві склалася традиція вивчення місць перебування Т. Шевченка в Україні. Учень М. Грушевського М. Ткаченко в Уфі 1942 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Історико-географічні відомості про місця перебування Т. Г. Шевченка на Україні». Частина дисертації стосується й Черкащини, а саме таких населених пунктів, як: Прохорівка, Пекарі, Межиріч, Городище, Мліїв, Корсунь, Черкаси, Гирявка, Канів [79, с. 1, 4, 5].

Утім саме М. Пономаренко першим поставив питання про перебування Кобзаря в Золотоноші та на Золотоніщині загалом у публікаціях «Шевченко про Золотоношу» (1961), «Т. Г. Шевченко і Золотонощина» (1963), «Чи був Шевченко у Золотоноші?» (1972), «Шевченко в Золотоноші? Так!» (1980), «Малював Золотоношку» (1989), «Шевченко і Золотоноша» (1989), «Шевченко в Золотоноші» (1990) [107; 131; 149; 197; 268; 375; 379].

До Михайла Федоровича дослідники зазвичай цікавилися тільки с. Прохорівка, біля якого був розташований х. Михайлова Гора, у якому жив визначний український історик М. Максимович. Шевченкознавець висловлює думку, що детальні відомості про Золотоношу Кобзар міг отримати з листів М. Максимовича та під час перебування в нього вдома на х. Михайлова Гора (с. Прохорівка Черкаського р-ну Черкаської обл.). Також Михайло Федорович аргументує знайомство поета із Золотоніщиною згадками назви містечка у творах Шевченка «Наймичка» й «Близнята» та «золотоніської дороги» в археологічних записках поета за 1845 р. У 1955 р. М. Пономаренку вдалося записати розповіді мешканців-старожилів с. Сушки, у яких згадується перебування Т. Шевченка в Золотоноші. На нашу думку, статтю про Золотоношу до «Шевченківського словника» написав М. Пономаренко. Він не був упевнений, що Кобзар перебував у Золотоноші, тому в статті тільки написав, що в міському краєзнавчому музеї наявна експозиція, присвячена Тарасу Григоровичу [99; 131].

Наприкінці 1990-х рр. М. Пономаренко повернувся до теми зв'язків Кобзаря із Золотоношею й опублікував статтю «Шевченко і Золотоніщина» (1999), яка є певним підсумком його багаторічних досліджень з теми. У статті Михайло Федорович проаналізував наявну джерельну базу проблеми (народні перекази і твори самого Т. Шевченка «Наймичка», «Близнята») та дійшов висновку, що наявні матеріали не дозволять з упевненістю підтвердити перебування митця в місті. Однак погоджується з думкою літературознавця М. Новицького, що згадка самого Кобзаря про перебування в Золотоноші в повісті «Близнята» може бути правдою, а не художньою вигадкою [425].

Варто зазначити, що пошуки відповіді на це питання відображаються в епістолярній спадщині М. Пономаренка. У ДАЧО (Черкаси) збереглось листування краєзнавця з шевченкознавцем П. Журом. В одному з листів до Петра Володимировича М. Пономаренко висловлює думку щодо відсутності документального підтвердження перебування Т. Шевченка в Золотоноші та цікавиться в П. Жура інформацією про перебування поета в містечку. Петро Володимирович у відповідь зазначив, що в нього немає відомостей про цей історичний факт. У листуванні з П. Журом М. Пономаренко висловлює сумнів щодо правди-

вості напрацювань відомого фольклориста та дослідника творчої спадщини Кобзаря С. Нехорошева (1897–1984) та радить детальніше аналізувати його матеріали, які Петро Володимирович використовував у своїй праці «Третя зустріч: Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну» [32, арк. 1–2; 505, с. 42].

Принагідно зазначимо, що Михайло Федорович підтримував із С. Нехорошевим товариські відносини, про що свідчить їхнє листування та публікації краєзнавця про фольклориста. У них М. Пономаренко високо цінує його роботу зі збору відомостей про поета від 320 оповідачів та вважає це великим внеском у подальші шевченкознавчі дослідження [181].

Як дослідник теми Михайло Федорович вказував на факти перебування поета в таких населених пунктах регіону, як Ковалівка й Мойсівка 1843–1844 рр. і 1845–1847 рр. та Михайлова Гора, Прохорівка, Сушки, ур. Домаха на лівому березі Дніпра напроти Черкас у 1859 р. За словами М. Пономаренка, Т. Шевченко в цей час створив малюнок «Коло Канева» та портрети подружжя Максимовичів, а в с. Прохорівці написав поему «Марія». До речі, як зазначає автор, у першій половині 1920-х рр. «10 картин і малюнків Шевченкового пензля» перебували в експозиції Золотоніського окружного краєзнавчого музею [202; 505, с. 39–40].

У 1980-х рр. М. Пономаренко розширив межі свого дослідження та приділив увагу перебуванню Т. Шевченка в інших частинах Черкащини. На основі творчої спадщини поета Михайло Федорович реконструював ймовірний час перебування поета в Медведівці, Мельниках, Суботові, Холодному Яру та Чигирині. Таким чином, за гіпотезою М. Пономаренка, Кобзар побував на Чигиринщині в період 1843–1845 рр. [267; 293; 295]. З'ясував дослідник і питання перших відвідин Т. Шевченком Черкас. Аналізуючи праці шевченкознавців А. Бондаренка, В. Анісова, Є. Середи, М. Пономаренко зробив припущення, що Кобзар мав нагоду завітати до міста влітку 1843 р. [321; 380]. Окремо краєзнавець вивчав перебування поета на Городищині та його зв'язки з відомими діячами краю – С. Гулаком–Артемівським, П. Смиренком, К. Яхненком, О. Хропалем [320].

Шевченко в колі друзів, однодумців, колег. Наступною проблемою, яку системно вивчав М. Пономаренко, були особисті зв'язки Кобзаря зі знайомими, мешканцями Черка-

щини та України. Серед неординарних знайомих Т. Шевченка був М. Максимович, який 1861 р. в шостому номері журналу «Основа» надрукував знакову статтю «Значення Шевченка для України». До революції та в радянську добу в журналах «Київська старовина» (1884, 1885), «Україна» (1925) друкувалося листування Кобзаря з М. Максимовичем [498, с. 32, 36, 37, 371].

У 1950-х рр. у шевченкознавстві відроджується інтерес до вивчення особистого спілкування Т. Шевченка з М. Максимовичем. Михайло Федорович підтримує цей напрям досліджень та пише статті «Т. Г. Шевченко і М. О. Максимович» (1964), «Михайло Максимович і Тарас Шевченко» (1973), у яких, окрім традиційного висвітлення історії спілкування двох діячів, акцентовано увагу на впливі фольклорних праць Михайла Олександровича на творчість самого поета. М. Пономаренко влучно відзначив, що молодий Шевченко під час відвідин поета Є. Гребінки в 30-х рр. XIX ст. мав можливість ознайомитися з працями М. Максимовича «Малоросійські пісні» та «Українські народні пісні». На думку М. Пономаренка, «ритмомелодика і тематика цих пісень відбилися деякою мірою в Шевченковому “Кобзарі”» [152; 200]. Зауважимо, що в процесі вивчення особистих зв'язків поета й історика Михайло Федорович сформував значний доробок з проблематики життєвого та творчого шляху М. Максимовича [59; 60; 426].

До когорти найближчих друзів Т. Шевченка належав український художник, педагог І. Сошенко (1807–1876). У відомій повісті Т. Шевченка «Художник» (1856) розповідь ведеться саме від імені І. Сошенка. До революції (1876) та в радянську добу («Про Шевченка», 1939) вийшли спогади І. Сошенка про Кобзаря [498, с. 45, 304].

Михайло Федорович у своїх публікаціях намагається також розкрити сюжети про художника І. Сошенка та його дружбу з Т. Шевченком. У публікаціях «Щирий друг Кобзаря», «Генієм Кобзаря осяйний», «Щедрий супутник Шевченкової юності» М. Пономаренко описує деталі знайомства двох митців 1835 р., роль І. Сошенка у формуванні Шевченка як художника та його сприяння в становленні Кобзаря як вільної людини [66, арк. 24–29; 30–36; 218; 505, с. 39].

У своїй газетній публікації «Заритий талант» М. Пономаренко проаналізував, яку роль відіграло знайомство з Кобзарем

та його творчістю в житті громадського діяча та поета О. Навроцького (1823–1892). Краєзнавець зазначає, що формування світогляду та стилю поета О. Навроцького відбулося в результаті захоплення Шевченковими ідеями, їхнє знайомство сягає часів Кирило-Мефодіївського братства. На нашу думку, саме перу Михайла Федоровича в «Шевченківському словнику» належить стаття про О. Навроцького [101; 316].

Т. Шевченко та українська література (XIX–XX ст.): впливи, взаємовпливи, наслідування. Наступна тема, яку досліджував М. Пономаренко, – це біографії діячів, чия творчість мала вплив на формування художнього стилю самого Кобзаря та видатних персоналій, які надихалися вже його спадщиною.

Михайло Федорович простежив вплив творчості І. Котляревського на становлення Т. Шевченка як літератора та поета. На думку М. Пономаренка, поет не лише наслідував творчий стиль І. Котляревського, але й розвивав закладені Іваном Петровичем традиції. Окрім того, краєзнавець зазначив, що не випадково Т. Шевченко називає автора «Енеїди» своїм батьком, адже його діяльність сприяла входженню поета в українську літературу. Доцільно відзначити, що в академічному літературному дискурсі лише через два роки вийде стаття Є. Кирилюка про Т. Шевченка та І. Котляревського. Таким чином, розвідка Михайла Федоровича стала однією з перших в осмислення цієї проблеми [166; 635].

Велику увагу М. Пономаренко приділив питанню знайомства Т. Шевченка з творчістю уродженця Золотоноші, українського письменника-сатирика, автора поеми «Жабомишодраківка» (1859) К. Думитрашка [134]. Варто зауважити, що 1959 р. вийшла праця Г. Нудьги «Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст.», у якій також звернено увагу на зацікавлення Т. Шевченка поемою «Жабомишодраківка» [573]. Доцільно припустити, що М. Пономаренко написав свою розвідку під впливом саме цієї праці.

Низку шевченкознавчих розвідок М. Пономаренко здійснив до 180-ї річниці з дня народження українського письменника П. Гулака-Артемівського. У них краєзнавець дослідив фрагменти відгуків митців один про одного, які до цього вчені не аналізували. Так, 1958 р. було опубліковано видання творів П. Гулака-Артемівського з передмовою І. Пільчука. У ній

згадуються лише слова Т. Шевченка з «Кобзаря» 1847 р. про Петра Петровича: «...Гулак-Артемівський хоч і чув народну мову, так забув, бо в пани постригся». Михайло Федорович поглиблює проблему й у своїй розвідці не тільки використав цитату, яку наводить І. Пільчук, але й цитати з листів письменника Г. Квітки-Основ'яненка та Т. Шевченка за 1841–1842 р. Так, М. Пономаренко зазначає, що з листів дізнаємося про схвальні відгуки Г. Квітки про поему «Гайдамаки», а П. Гулака-Артемівського – про збірку «Кобзар». Також автор розвідки акцентував увагу на думці Тараса Григоровича про те, що державна служба негативно позначилася на творчій діяльності Петра Петровича. Утім Михайло Федорович також зазначає, що Кобзарю сподобалися переклади П. Гулаком-Артемівським Горація (повість «Близнята»). На нашу думку, автором статті про П. Гулака-Артемівського в «Шевченківському словнику» був саме М. Пономаренко, оскільки її зміст значною мірою перегукується з його газетними публікаціями за 1975 р. [97; 209; 210; 211].

Важливим здобутком краєзнавця є введення до наукового обігу творчої спадщини поета Л. Комарецького, який проживав певний період у с. Підставки на Золотоніщині. Це історія про поета, який загинув 1942 р. Проте за життя він наслідував творчість Шевченка, присвятив йому декілька своїх віршів, з яких уцілів лише один – «На шістидесяті роковини Т. Шевченка» (1921). Виявлений М. Пономаренком твір є цінним документом у літературній шевченкіані Черкащини першої половини XX ст. [383].

Вшанування Т. Шевченка (Шевченківські дні на Черкащині та Кіровоградщині). Чи не найбільше уваги у шевченкознавчій спадщині М. Пономаренка приділено темі вшанування пам'яті Кобзаря в Черкаському краї. Краєзнавець досліджував питання участі золотонісців у зборі коштів, проведенні реставраційних робіт, встановленні пам'ятника та догляді за могилою поета в 1880–1886 рр. [130; 322].

Суттєво М. Пономаренко вивчав історію проведення шевченківських днів (10–11 березня 1919 р.) в м. Золотоноші. Йому вдалося з'ясувати цікаві факти встановлення пам'ятника поету в с. Гельмязів 1919 р. Це була ініціатива сільської молоді, що власним коштом замовила бюст Т. Шевченка в Києві й на згадку про цю подію на бронзовій плитці викарбувала напис «Тарасу

Григоровичу хлопці та дівчата кутка Баранівщини на власні кошти» [153; 292; 294; 322; 377]. Доречно зауважити, що дослідження Михайлом Федоровичем специфіки вшанування постаті Т. Шевченка на Золотоніщині в часи Української революції були першими в місцевому та загальноукраїнському шевченкознавстві [609, с. 44].

Проте Михайло Федорович не обмежувався лише Черкащиною. Вивчаючи біографію українського драматурга І. Карпенка-Карого, краєзнавець з'ясував, що театр корифеїв ушановував роковини Шевченка постановкою його п'єси «Назар Стодоля» в Єлисаветграді (м. Кропивницький) 21 лютого 1897 р. та Москві 26 лютого 1901 р. [214; 317].

Крім дослідження означеної теми, Михайло Федорович часто виступав і співorganizатором культурно-освітніх заходів, присвячених Кобзарю. Як, приміром, у 1974 р. до 160-ї річниці з дня народження Т. Г. Шевченка в Золотоніській районній бібліотеці імені С. Кірова (нині – Центральна бібліотека для дорослих та дітей Золотоніської міської ради) [203].

Глорифікація Т. Шевченка в образотворчому мистецтві. Цікавий і об'ємний матеріал становлять дослідження М. Пономаренком теми прославлення поета та його творчості на Черкащині. Краєзнавець приділяв значну увагу біографіям митців, які присвятили свої твори Т. Шевченку. Михайло Федорович одним з перших в українському шевченкознавстві висвітлив питання відображення Тараса у творчості уродженця Черкащини українського радянського скульптора Ф. Балавенського (1865–1943). Як зазначав М. Пономаренко, Федір Петрович був автором проекту «Думи», з яким переміг у конкурсі на найкращий проект першого пам'ятника поету в Києві у 1910 р. На жаль, у зв'язку із царським шевченкофобством та початком Першої світової війни проект не був зреалізований [128]. Також М. Пономаренко дослідив маловідомий факт про створення Ф. Балавенським бюста Шевченка, який був встановлений у Золотоноші 1927 р. На жаль, це творіння Федора Петровича також не збереглося й було знищене в роки радянсько-німецької війни. Михайло Федорович вивчив історію й другого твору митця – погруддя Кобзаря, що експонується в музеї-заповіднику Т. Шевченка в Каневі [133]. Збираючи матеріали про творчість Ф. Балавенського, Михайло Федорович листувався в лютому –

березні 1959 р. з відомим українським мистецтвознавцем Леонідом Володимировичем Владичем (1913–1984). М. Пономаренка можна вважати першим дослідником творчості скульптора, оскільки комплексна монографія, присвячена життєвому шляху Ф. Балавенського, в Україні вийшла тільки 1963 р. [11, арк. 16; 446].

Окрім Ф. Балавенського, у публікаційному доробку М. Пономаренка згадується ім'я М. Лисенка, який став автором другого пам'ятника поету, встановленого в містечку 1956 р. [398].

Вивчав краєзнавець і внесок у художню шевченкіану художника-графіка В. Перевальського (1938 р. н.). Краєзнавець зазначав про співавторство В. Перевальського у створенні монументального вітража-триптиху «Т. Шевченко» у Київському університеті, ілюстрацій до збірки «Народні пісні про жіночу долю» на слова Т. Г. Шевченка (1963), до Шевченкової драми «Назар Стодоля» (1964), до станкових творів на слова Шевченкових поезій «Вітре буйний, вітре буйний» та «Нащо мені чорні брови» (1963). Доречно зазначити, що інформація про В. Перевальського значною мірою перегукується з відповідною статтею в «Шевченківському словнику» [102; 310].

Бібліографічна шевченкіана. Важливою складовою українського шевченкознавства був бібліографічний сегмент, намагання створити максимально повну базу про видання, перевидання творів Кобзаря, літератури про Т. Шевченка. У цьому напрямі Михайло Федорович також плідно працював. Він дослідив ініціативу діячів Золотоніського повітового земства щодо перевидання доповненої збірки віршів Шевченка на початку ХХ ст., але за вказівкою тодішньої влади було вилучено цей «Кобзар» з усіх земських бібліотек і книжкового складу повіту. Також, вивчаючи історію друку збірки «Кобзар» у ХІХ – на поч. ХХ ст., краєзнавець не оминув увагою сприяння в цьому процесі відомих підприємців Черкащини братів Симириків [129; 378].

Важливий внесок зробив М. Пономаренко у виявлення та систематизацію літератури про Т. Шевченка, надрукованої на Черкащині в 1900–1920-х рр., а саме: «Малий Кобзар» (Черкаси, 1900), «Наймичка» (Черкаси, 1920), листівка з нагоди 104-х роковин від дня народження Кобзаря (1918) та книга «Тарас Шевченко» (Умань, 1920). Як зазначав дослідник, «тоді ж уманська «Просвіта» видала ще один збірник, у якому вміщено

статті вчителів місцевих шкіл про життєвий і творчий шлях Т. Г. Шевченка». Варто зазначити, що в радянській історіографії діяльність «Просвіт» у 1917–1922 рр. була табуованою темою. Михайлу Федоровичу вдалося розкрити проблему діяльності уманської «Просвіти» тільки на хвилі Перебудови. У шевченкознавчих розвідках М. Пономаренка містяться також згадки про дві книги з творами Кобзаря, опубліковані в Золотоноші до 58-х роковин смерті Т. Шевченка, – «Дитяче шевченківське свято» та «На спомин Кобзаря» [129; 378; 399].

Продуктивно працював Михайло Федорович і над створенням аналітичних оглядів бібліографічної шевченкіани. Так, М. Пономаренко написав відгук на енциклопедичне видання «Шевченківський словник» (1976–1978). Варто наголосити, що частину статей до цього видання написав і Михайло Федорович. У своїй рецензії «Шевченківська енциклопедія» акцентує увагу на іменах відомих персоналій Золотоніщини, які згадуються в праці. Також у рецензії представлені зауваження до видання, яке, на його думку, є стислим і неповним, спостерігається необґрунтованість перебування Т. Шевченка в тій чи іншій місцевості, відсутність низки імен, які мали зв'язки з поетом, та обмеження в двох томах [225; 505, с. 40–41].

М. Кречмер та Т. Шевченко. Черкаські краєзнавці В. Мельниченко та П. Соса відзначають, що М. Пономаренку вдалося віднайти архів громадського діяча та публіциста М. Кречмера, який був прихильником творчості Т. Шевченка й опікувався його родичами [559, с. 37; 615, с.18]. Цей факт можна вважати найбільш визначним внеском краєзнавця в галузі архівного шевченкознавства. Детально про знахідку цього архіву М. Пономаренко розповів у своїй автобіографії. Один з учнів Золотоніської школи № 4 М. Коваленко натрапив на матеріали архіву М. Кречмера, які зберігав у себе його двоюрідний брат Л. Дрозд, та поцікавився в Михайла Федоровича про можливість надати ці матеріали до Золотоніського краєзнавчого музею. Оскільки постать М. Кречмера довгий час була оповита більше легендами, ніж реальними фактами, краєзнавець залюбки погодився дослідити виявлені матеріали родинного архіву [34, арк. 13, 20].

1961 р. брат М. Коваленка передав матеріали родинного архіву Кречмерів Михайлу Федоровичу. Збережений архів містив такі документи: 1) листи племінниці Т. Шевченка

Я. Ковтун та М. Кречмера до громадського діяча та вчителя С. Дрозда й до редакції газети «Новий час» про скрутне становище її сім'ї (1889 р., 1891–1893 рр.); 2) особисті фото М. Кречмера (1890 р.); 3) публікацію М. Кречмера «Спогади армійського офіцера миколаївських часів», надруковану в Харкові в газеті «Південний край» (1897 р.); 4) першу біографію Т. Шевченка автора М. Чалого з автографом [34, арк. 20; 37; 45; 52].

Михайло Федорович не тільки уважно опрацював ці матеріали, але й увів документи до експозиції музею про Т. Шевченка. Постать М. Кречмера та його архів знайшли відображення в публікації М. Пономаренка «Покровитель Шевченкових нащадків» та в доповіді «Михайло Кречмер і Тарас Шевченко», з якою краєзнавець виступив на ХІХ науковій Шевченківській конференції в Орську і яка була опублікована в «Працях ХІХ наукової Шевченківської конференції» (1972 р.). На нашу думку, статтю про М. Кречмера до «Шевченківського словника» написав саме Михайло Федорович. Нині родинний архів М. Кречмера зберігається в Державному архіві Черкаської області [37; 45; 46; 52; 96; 100; 175].

В особовому фонді М. Пономаренка збереглися матеріали, пов'язані з дослідженням архіву М. Кречмера. Вони дозволяють оцінити, наскільки віддано підійшов Михайло Федорович до вивчення теми, визначити мережу установ та реконструювати коло дослідників, задіяних у цьому процесі. З листів, які надходили до М. Пономаренка від Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, ми з'ясували, що йому вдалося зібрати такі історіографічні матеріали про М. Кречмера: 1) Г. Коваленко. Михайло Адамович Кречмер. Некролог. 1898; 2) М. Кречмер. Письмо в редакцию. 1889; 3) С. Кулябка. Кречмер – покровитель родных Т. Шевченко [32; арк. 26].

У свою чергу, з листа Державної ордена Леніна бібліотеки СРСР імені В. Леніна (нині – НБРФ) від 24 травня 1971 р. М. Пономаренко отримав відомості про статтю М. Кречмера «Воспоминания армейского офицера николаевских времен», яка була опублікована в харківській газеті «Южный край» (1897). На основі зазначених документів та матеріалів з відділу рукописів Золотоніського краєзнавчого музею М. Пономаренко сформував історіографію питання [46, арк. 3–21, 28].

Важливою для оцінки унікальності зробленої краєзнавцем знахідки є відгук на його доповідь про М. Кречмера та Т. Шевченка, яка належить перу літературознавця В. Шубравського від 25 березня 1970 р. У ній рецензент зазначив, «що праця М. Пономаренка «Михайло Кречмер та Тарас Шевченко» вносить елемент нового в шевченкознавство й повинна бути включена до програми чергової наукової Шевченківської конференції». Окрім цього, зберіглася чернетка листа М. Пономаренка до редакції «Радянської енциклопедії історії України» (РЕІУ) від 1 травня 1970 р., у якому він на основі зібраного матеріалу подає біографічну довідку про М. Кречмера. Важливий акцент у ній краєзнавець робить на факті виховання публіциста в Катеринославському відділенні військових кантоністів і на тому, що його спогади про цей період, є «цінним джерелом для вивчення життя кантоністів на Україні» [46, арк. 22, 23].

Також краєзнавець листувався з цього питання з відділом шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Так, у чернетці листа від 10 червня 1970 р. Михайло Федорович згадує, що статтю про М. Кречмера йому довелося докорінно переробити, оскільки його персоналія не відома «не тільки загалом, а й багатьом шевченкознавцям». Важливим аспектом цього листа є детальний аналіз і розбір антропоніма «Кречмер», який М. Пономаренко зробив як фахівець з ономастики. Він зазначив, що це прізвище німецького походження і правомірно писати його «Кречмер», як це було притаманно російській правописній практиці XIX ст. та радянській науковій. Хоча сам публіцист писав «Кретчмер», що, на думку краєзнавця, могло бути даниною орфографічній традиції написання цього прізвища [46, арк. 24].

У листі Михайло Федорович ділиться враженнями від поїздки на конференцію до «Оренбуржчини», за що висловлював щире вдячність завідувачеві відділу шевченкознавцю Є. Кирилюку, адже пропозиція написати доповідь про М. Кречмера та Т. Шевченка і таким чином поповнити шевченкознавчі студії саме на XIX науковій Шевченківській конференції в Орську надійшла М. Пономаренку саме від нього, про що згадується у їхньому особистому листуванні [46, арк. 24]. Так, у фонді № 184 Є. Кирилюка ЦДАМЛМ зберігаються 2 листи краєзнавця до Євгена Прохоровича. У першому, від 3 лютого 1970 р., М. Поно-

маренко цікавився можливістю взяти участь у черговій науковій Шевченківській конференції. Натомість у наступному листі від 5 лютого 1970 р. краєзнавець перепрошує за затримку з підготовкою статті, пояснюючи це тим, що вирішив удосконалити раніше написаний текст. В особовому фонді М. Пономаренка в Державному архіві Черкаської області зберігається чернетка цього листа, з якої стає відомо, що статтю про М. Кречмера та Т. Шевченка краєзнавець написав ще 1964 р. «для домашнього вжитку» [13, арк. 1–2; 46, арк. 34].

Однак не завжди пошуки М. Пономаренка були успішними. Наприклад, працівники Шевченківського літературно-меморіального музею не володіли джерелами, які б підтверджували особистість М. Кречмера та рік народження племінниці Т. Шевченка – І.(Я.) Ковтун [46, арк. 26].

У листі від редакції газети «Трибуна хлібороба» (с. Талалаївка, Чернігівщина) від 30 жовтня 1970 р. зазначається, що їм не вдалося зібрати інформацію про М. Кречмера, оскільки хутір Олава (Талалаївський р-н) (батьківщина публіциста) був розселений у 1930-х рр., місцезнаходження могили невідоме, і серед старожилів ніхто його вже не пам'ятав [46, арк. 30].

Окрім цього, зберігся лист від редакційно-видавничого відділу товариства «Україна», що містить рецензію на статтю М. Пономаренка про М. Кречмера. У ній обґрунтовувалася недоцільність публікації з теми у зв'язку з нерозкриттям проблематики [46, арк. 31–32].

Таким чином, аналіз доробку М. Пономаренка дозволив визначити найбільш досліджувані ним теми з життя та творчості Т. Шевченка; оцінити внесок дослідника у вивчення історії святкування Шевченківських днів на Золотоніщині у 1910-х рр. Опрацювання матеріалів, зібраних М. Пономаренком про життя та діяльність публіциста М. Кречмера, його зв'язки з Т. Шевченком, дозволяє реконструювати процес інтеграції М. Пономаренка в оточення шевченкознавців та введення зробленого ним відкриття до наукового обігу.

3.3. Дослідження М. Пономаренком топонімії Черкаської області

У 1920–1940-х рр. в УРСР була втрачена дореволюційна традиція вивчення власних імен та назв, яку сформували знакові вітчизняні вчені М. Сумцов, І. Франко, М. Кордуба, М. Максимович та ін. [454, с. 3]. Лише в добу хрущовської відлиги відбулося повторне становлення ономастики як спеціальної історико-філологічної дисципліни [481]. В Україні сформувалося два центри вивчення актуальних питань ономастики: Інститут мовознавства імені О. Потебні АН УРСР та Інститут історії АН УРСР. Зрозуміло, що провідною установою із цієї спеціальної історико-лінгвістичної дисципліни з кінця 1950-х рр. став Інститут мовознавства, який ініціював організацію республіканських нарад, конференцій, створення Української ономастичної комісії. Системно питання ономастики розкривалися в спеціалізованому виданні Інституту мовознавства «Мовознавство». За ініціативи заступника директора Інституту мовознавства К. Цілуйка з кінця 1950-х рр. на українському радіо було започатковано цикл передач про походження географічних назв та прізвищ [496, с. 773].

Одночасно в цьому напрямі розпочинає роботу й Інститут історії АН УРСР. Так, 1959 р. його директор О. Касименко (січень – лютий 1959) у своїй доповідній відзначив необхідність розвитку допоміжних історичних дисциплін, у тому числі й топоніміки [496, с. 477]. На початку 1960-х рр. до досліджень у сфері ономастики доєдналися наукові співробітники Інституту історії АН УРСР О. Компан, Ф. Шевченко, які показали важливість дисципліни при вивченні ранньомодерної історії України [429, с. 262–281].

У 1957–1972 рр. головним редактором «Українського історичного журналу» був визначний український історик Ф. Шевченко [494, с. 781]. На нашу думку, саме за його ініціативи або сприяння в цьому академічному історичному журналі впродовж 1960–1972 рр. було надруковано 12 повідомлень, тез, рецензій та серйозних статей з актуальних питань ономастики. Із цього переліку дві належали перу золотоніського дослідника М. Пономаренка. Причому стаття «Ономастичні відомості в “Історія міст і сіл Української РСР”» (1968) стосувалася теоретико-

методологічних, методичних, історіографічних та джерелознавчих аспектів ономастичних студій, які були представлені в енциклопедичних виданнях серії «Історія міст і сіл Української РСР»: «Харківська область» (1967), «Полтавська область» (1968) та «Львівська область» (1968) [92, с. 101].

У статті Михайло Федорович виділив та детально проаналізував головні недоліки та помилки, яких припустилися автори ономастичних нарисів та довідок. По-перше, краєзнавець звернув увагу на неповноту історіографічної традиції дорадянської та радянської доби (проігноровано напрацювання І. Гумецької, Е. Посацько-Черняхівської та ін.). По-друге, на неповноту джерельної бази та низький рівень її аналізу: «У непоодиноких випадках автори нарисів та довідок ігнорують цінні вказівки першоджерел». По-третє, на недостатній рівень аналізу ономастичного матеріалу: «ігнорування семантики характерне при з'ясуванні багатьох топонімів»; «автори нерідко лише вказують на походження ойконіма від гідроніма, не розкриваючи при цьому семантики самих гідронімів, а отже, і не пояснюють назви поселення» [92, с. 101]. Друга стаття М. Пономаренка в «Українському історичному журналі» має назву «Черкаси: таємниця топоніма» і є фундаментальним дослідженням з топонімії обласного центру Черкаської області [110].

Особливого значення в ономастичних студіях М. Пономаренко надавав вивченню топонімів – географічних назв місцевості, регіону, населених пунктів. Географічні об'єкти часто отримували назви залежно від історичних подій, ландшафту, імен і прізвищ людей, від соціальної належності і роду занять жителів тощо. Таким чином, використання топонімів допомагає розв'язувати суперечливі питання етногенезу, колонізаційних і міграційних процесів корінного населення. Тому ними активно послуговуються у своїй роботі науковці з таких галузей, як історія, археологія, етнографія, географія; водночас у топоніміці часто використовуються напрацювання цих наук [639].

Підтвердження того, що діяльність М. Пономаренка є яскравим прикладом практичного застосування вищеподаної тези, знаходимо в нарисі краєзнавця М. Борща, котрий зазначає, що «він (М. Пономаренко – Авт.) дійшов висновку, що доцільно поєднувати археологію і топоніміку, що назви міст, сіл, річок, гір допомагають топонімістам вивчати життя древніх народів,

**Кількість праць М. Пономаренка з топонімії
Черкаської області (1967–1999)**

Роки	Кількість історико-краєзнавчих праць	
	Газетні публікації	Наукові праці
1967–1976	10	2
1977–1987	78	1
1988–1999	9	4
Всього	104	

У процесі дослідження проаналізовано 6 фахових статей М. Пономаренка, опублікованих у журналах «Мовознавство», «Український історичний журнал», «Краєзнавство Черкащини», а саме: «Ономастичні відомості в “Історії міст і сіл Української РСР”» (1968), «Богуслав чи Буслав?» (1971), «Про походження назви міста Канів» (1981), «Про назву міста Черкаси» (1988), «Черкаси: таємниця топоніма» (1991), «Топонімія в Шевченкових «Гайдамаках» (1994), «Топонімія в “Гайдамаках”» (1996).

Також опрацьовано 87 газетних публікацій М. Пономаренка з топонімії населених пунктів Черкащини, що друкувалися в районних та обласних періодичних виданнях. Спираючись на видання «Українська ономастика: бібліографічний покажчик» (2013), можемо простежити хронологію публікаційної активності М. Пономаренка з питань топонімії. Так, перша стаття дослідника з'являється 1967 р. під назвою «Чигир-трава: Походження назви м. Чигирин», останні датовані 1999 р. – «Богушкова Слобідка» та «Ойконім Домонтів» [454].

Проте топонімічні відомості знаходимо вже з 1962 р. в краєзнавчих розвідках дослідника з історії населених пунктів Золотоніщини «Золотоноша» та «Село Кропивна» [138; 144]. Саме із цього часу М. Пономаренко долучається до написання енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область». В особовому фонді (Р-5428) краєзнавця зберігаються чернетки нарисів про села Золотоніського району, які відображають масштаби скорочення повноцінних досліджень до рівня примітивних, однотипних довідок. Саме в невиданому тексті М. Пономаренко передусім акцентував

дізнаватися, як вони сприймали навколишній світ, до якої мовної групи вони належали» [449, с. 38]. Водночас М. Борщ зауважив, що знання багатьох мов дозволяло Михайлу Федоровичу досліджувати обрану проблематику з використанням оригінальних текстів джерел та праць науковців інших країн [449, с. 38–39]. Таким чином, можемо вважати, що топоніміка стала системним науковим напрямом у краєзнавчій діяльності М. Пономаренка, оскільки він, як дипломований філолог, був ознайомлений з науковим інструментарієм цієї лінгвістично-історичної дисципліни.

Аналізуючи зміст видання «Українська ономастика: бібліографічний покажчик» (2013), ми дійшли висновку, що серед дослідників топоніміки Черкащини Михайло Федорович був одним із перших [454]. Як зазначає дослідниця І. Гонца, «аналіз назв поселень проводився фрагментарно і був позбавлений цілісного наукового підходу», тому що «до 1954 р. територія сучасної Черкащини постійно коректувалася в адміністративно-територіальному аспекті. Станом на 1939 р. правобережна частина досліджуваного регіону належала до Київської області, лівобережна (Гельмязівський, Золотоніський, Іркліївський і Чорнобаївський райони) була включена до складу новоствореної Полтавської області, а Кам'янський і Чигиринський райони – до Кіровоградщини» [471, с. 2].

Варто зазначити, що стаття М. Пономаренка «Ойконім Домонтів» у збірнику «Slavika та Baltika в ономастиці України» 1999 р. була опублікована через 43 роки після початку роботи над проблематикою і стала єдиною працею на тему за цей період [119, с. 144–146].

Дослідження з топонімії Черкаської області в доробку М. Пономаренка можна розподілити за такими напрямками:

- а) топонімія Золотоніщини;
- б) топонімія м. Черкаси та його околиць;
- в) топонімія інших регіонів Черкаської області.

Динаміку публікаційної активності М. Пономаренка з питань топонімії Черкаської області представлено в табл. 3.3.1.

питання топоніміки кожного з населених пунктів. Варто зазначити, що включення до нарисів топонімічної складової було однією із вимог редколегії [41, арк. 6]. Проте в самому виданні ІМІСЧО дані з топоніміки відсутні, такі самі недоліки є і в решті 25 томів. Вочевидь, вилучення зібраних матеріалів із тому ІМІСЧ вплинуло на рішення М. Пономаренка опублікувати їх у газеті «Прапор Леніна» (з 1991 р. – «Златокарай») у рубриках «Звідки ця назва?» та «Версії. Звідки ця назва?». Це обумовлює появу на її шпальтах значної кількості топонімічних розвідок краєзнавця в період з 1978 по 1987 рр. [508]

З метою аналізу доробку краєзнавця з топоніміки в періодиці Черкаської області було опрацьовано номери газет «Прапор Леніна» з 1970 по 1989 р. та «Златокрай» з 1991 по 1999 р., «Черкаська правда», «Серп і Молот», «Зоря комунізму», «Прапор жовтня», оскільки саме з 1970-х рр. спостерігається наповнення краєзнавчої публіцистики М. Пономаренка дослідженнями топоніміки населених пунктів Черкащини.

Упродовж 1974–1979 рр. виходили поодинокі розвідки – «Золотоноша» (1974) [206], «Богуславець», «Бубнівська Слобідка», «Вознесенське» (1977) [229; 230; 231], «Деньги» та «Гельмязів» (1978) [240; 242]. Натомість вже 1979 р. їх кількість зросла до 15: «Кедина Гора», «Комарівка», «Броварки», «Вільхи», «Деньги»*, «Зорівка», «Скориківка», «Шабельники», «Коврай», «Ковтуни», «Кропивна», «Коробівка», «Крупське», «Підставки», «Піщане» [245; 247; 249; 250; 251; 252; 253; 254; 256; 257; 258; 260; 261]. Слід зауважити, що розвідка «Деньги» (1979) дублює опубліковану 1978 р. [242].

У 1980 р. було опубліковано 16 статей: «Львівка», «Кривonosівка», «Маркізівка», «Маліївка», «Нова Гребля», «Мицалівка», «Матвіївка» «Мелесівка», «Плешкані», «Подільське», «Сеньківці», «Снігириівка», «Синьооківка», «Слюжчина Слобідка», «Хвилівка», «Софіївка». [262; 264; 265; 269–271; 273; 275; 276; 278–280; 282–283; 287] У 1982 р. вийшли публікації – «Коврайські Хутори» та «Митниця» [304; 308].

З 1982 р. по 1986 р. спостерігається певне публікаційне зростання за рахунок матеріалів із топоніміки Черкаського району та області. Так, 1983 р. вийшла розвідка «Бузуків» [312], 1984 р. – «Хацьки», «Дахнівка», «Геронимівка», «Гірський Тікич», «Гнилий Тікич» [319; 323; 325; 326; 327], 1985 р. –

«Худяки», «Ірдинь», «Дубіївка» [334; 335; 337]. 1986 р. опубліковано розвідки «Богдани», «Антипівка», «Кумейки», «Лозівок», «Леськи», «Вергуни», Будище» [338–343; 346; 347]. А вже 1987 р. новий сплеск, результатом якого є 22 публікації, а саме: «Богуславець»*, «Гельмязів»*, «Дмитрівка», «Драбівці», «Зорівка»*, «Коврай»*, «Каленики», «Ковтуни»*, «Піщане»*, «Чапаєвка», «Скориківка»*, «Шабельники»*, «Коврайські Хутори»*, «Коробівка»*, «Кропивна»*, «Крупське»*, «Лукашівка», «Новодмитрівка», «Підставки»*, «Бубнівська Слобідка», «Золотоноша»*, «Вознесенське»*, «Гладківщина» [348–351; 353–363; 365–371]. Проте із зазначених розвідок 10 є дубляжем 1979 р. – «Коробівка», «Кропивна», «Крупське», «Підставки», «Шабельники», «Зорівка», «Коврай», «Ковтуни», «Піщане», «Скориківка»*; «Золотоноша» – 1974 р.; «Богуславець» та «Вознесенське» – 1977 р.; «Гельмязів» – 1978 р.; «Коврайські Хутори» – 1982 р.

У 1988 р. в газетній періодиці опубліковано було лише одну розвідку «Драбів. Звідки ця назва?» [374]. Із цього часу і впродовж 1990-х рр. публікаційне висвітлення проблематики значно знижується. Простежується повторення раніше надрукованих матеріалів, наприклад «Кривonosівка» (1995) [406]. Однак виходили й публікації, позначені новизною: «Коврай чи Каврай» (1994), «Зозулівка» (1996), «Пальміра чи Пальмира» (1998), Гришківка (1998), «Ярки» (1998), «Богушкова Слобідка» (1999) [405; 418; 420; 421; 423; 428].

Таким чином, ми встановили, що період 1977–1987 рр. у публікаційній активності М. Пономаренка є найбільш продуктивним з проблематики топоніміки Черкаської області.

Також варто відзначити, що такі топонімічні розвідки, як «Чапаєвка», «Антипівка», «Шабельники», «Скориківка», «Підставки», «Лукашівка», «Крупське», «Нова Дмитрівка», «Кропивна», «Ковтуни», «Коврай», «Коробівка», «Каленики», «Драбівці», «Домантове», «Зорівка», «Гладківщина», «Дмитрівка», «Деньги», «Вознесенське», «Богдани», «Бубнівська Слобідка», «Богуславець», «Богушкова Слобідка», «Золотоноша» та «Піщане», є частиною нарисів та історичних довідок, створених М. Пономаренком для видання «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972), котрі не були в ньому опубліковані [495, с. 257–295]. Решта публікацій стосується населених пунктів, котрі були в підпорядкуванні зазначених

селищних рад і про які у виданні не зазначено. Проте нариси з їх історії були опубліковані М. Пономаренком у книзі «Золото-ніщина в осадах» (2001) [87].

Топонімія сіл Золотоніського району. Найбільше уваги М. Пономаренко приділив топоніму «Золотоноша». Цією проблематикою дослідник почав займатися на початку 1960-х рр., що підтверджує наявність топонімічної складової в краєзнавчих статтях «Золотоноша» (1962), «Золотоноша – золоте денце» (1971), яка була виокремлена в розвідки «Золотоноша» 1974 р. та 1987 р. [138; 184; 206; 355].

За свою історію містечко мало три назви: Глинщина, Золотне та Золотоноша. Перша пов'язана з родом князів Глинських, до володінь яких у XVI ст. належала територія містечка. За припущенням М. Пономаренка, зміна назви відбулася на зламі XVI–XVII ст., оскільки в історичних документах в 1576 р. місто згадується як «Золотна», а вже 1616 р. як «Золотоноша». Походження цих топонімів, за словами краєзнавця, є дискусійним питанням. Проте, на думку більшості, назву місто отримало від прилеглої до нього річки Золотоношка, адже, як пояснював автор, «не місто, а вода може носити золото». М. Пономаренко зазначав, що в народній творчості топонім «Золотоноша» згадується в цілій низці «золотих легенд», але декілька трапляються найчастіше. Одна пов'язана з іменем воєводи Я. Вишневецького, за правління якого в першій половині XVII ст. замок був центром збору податків золотом. У другій легенді розповідається про один з татарських набігів на територію України, що завершився загибеллю військової флотилії, яка, повертаючись до Криму з награбованим золотом, потрапила в шторм саме біля містечка. Однак, за словами краєзнавця, ні одна з версій не має документального підтвердження, і це закріплює думку, що від р. Золотоношка, дно якої покрите шаром слюди та через це має золотавий відблиск, місто й отримало теперішню назву. Проаналізована М. Пономаренком теорія надовго закріпилася в історіографії [206; 506, с. 11–12].

Проте сучасні ономастичні дослідження все ж таки пов'язують назву «Золотоноша» з періодом монгольської навали. Так, у монографії К. Терещенка зазначено, що топонім «Золотоноша» утворився від слова «-З(о)лот», що з маньчжурської мови перекладається як «платити штраф, пеню, винагороду». Таким

чином, дослідник відносить цю назву до татаро-монгольського фракталу, що об'єднує топоніми сіл та річок, які були розташовані вздовж шляху монгольської орди 1241 р. [621, с. 193; 506, с. 11–12].

Немало уваги приділив М. Пономаренко дослідженню назви села Домантове (у своїх дослідженнях М. Пономаренко застосовує назву «Домонтів»), оскільки в період підготовки до видання ІМІСЧ писав нарис про село Домантове. Рішення про написання нарису про це село прийняла Золотоніська районна комісія з написання історії міст і сіл Української РСР в лютому 1969 р., зазначивши, що «...про село Домонтів, багате на історичні події, – написати нарис» [49, арк. 210–211; 503, с. 40].

Домантове – одне з найстаріших поселень Золотоніського краю, адже старе село виникло ще в XVI ст. Насамперед варто зазначити, що головною проблемою в дослідженнях цього населеного пункту є правильність його назви, адже в документах різних часів трапляються незначні варіації: Домонтів, Домантів, Домантово, Домантове. На карті Г. Л. де Боплана село позначено як містечко «Домунтів» [466, с. 267]. Як зауважив завідувач Домантівського краєзнавчого музею В. Почепцов, «у селі Домантові й досі не вщухає суперечка про правильність назви села» [593, с. 49]. Це обумовило ретельність підходу до з'ясування походження назви з боку М. Пономаренка, що заслуговує на окрему увагу.

В особовому фонді Михайла Федоровича зберігаються листи-відповіді на його звернення від Інституту литовської мови і літератури Литовської РСР, Інституту мовознавства АН СРСР та Інституту російської мови АН СРСР [29, арк. 1–5]. Метою звернення до зазначених інституцій було намагання зрозуміти походження назви «Домонтів». У процесі листування з Інститутом литовської мови і літератури Литовської РСР Михайло Федорович отримав інформацію з литовської енциклопедії про княжий рід Довмонтів, що «Довмонт в руських летописях називається Довмонт, иногда Домонт это род литовских удельных князей известный с XIII века» [29, арк. 1; 503, с. 40–41].

У листах від Інституту мовознавства АН СРСР та Інституту російської мови АН СРСР М. Пономаренку повідомляється, що назва «Домонтов», найімовірніше, пов'язана з литовським іменем «Daumantas». Окрім цього, надається інформація про

перші згадки імені: «Это имя в русской передаче впервые находим в Новгородской I-й летописи под 1266 г.: «на Довмонта», съ княземъ Довмонтомъ», «князю Довмонту»; под 1267 г.: «с. Доумонтомъ»» [29, арк. 2–4; 503, с. 41]. Важливе місце у вивченні питання ономастичних даних про село Домантове посідає листування М. Пономаренка з литовським професором С. Парвідасом. У своїх листах до Михайла Федоровича С. Парвідас описує історію князя Даумантаса, походження та значення цього імені, а також надає переклад статті «Даумантас» з литовської енциклопедії [29, арк. 11–28; 503, с. 41].

Таким чином, у нарисі «Домонтів» з'являється тлумачення назви села, що відбиває прізвище князя В. Довмонта, яке в литовській мові означає «багата або мудра людина». Далі М. Пономаренко зазначає, що засноване воно у 20-х рр. XVI ст. і перша згадка про нього є в історичних документах близько 1535 р., посилаючись на «Архив Юго-Западной России» 1863 р. [29, арк. 33; 503, с. 41].

М. Пономаренко докладав великих зусиль, досліджуючи топоніміку Домантового. Він опрацював близько сотні архівних та друкованих джерел і високо цінував продукт своєї інтелектуальної праці. Тому різко реагував на спроби її привласнити. Приміром, він писав листи до редакції тижневика «Україна», обурюючись, що їхній автор Ю. Кругликов здійснив акт плагіату, використавши без посилання на автора у своїй статті «Село на нашій Україні» тлумачення топонімів «Домонтів» з його статті «Домонтів» у газеті «Радянська Золотоноша» від 8 вересня 1957 р. та «Золотоноша» в статті «І села, і міста» (1968) [29, арк. 10].

Топонімічна інформація, зібрана М. Пономаренком у процесі написання нарисів «Домонтів», була використана в подальших його працях «Золотоніщина», «Золотоніщина в осадах», «Подорож Златокраєм» та узагальнена в статті «Ойконім Домонтів» [86; 87; 89; 119].

Аналізуючи доробок М. Пономаренка, ми встановили, що значну частину топонімів Золотоніщини він виводить від імен чи прізвищ (інколи прізвищ) перших поселенців або перших власників поселення. Так, назва села *Деньги* від першого поселенця на прізвище – Деньга, що міг бути українцем татарського походження. На думку М. Пономаренка, його родина мала зв'язок з торгівлею, оскільки слово «деньга» означає «гріш»

[245]. Зв'язок цього топоніма з торгівлею та грошима зазначав і К. Цілуйко, однак його відантропонімічність не вказується [471, с. 72].

Також згідно з дослідженнями М. Пономаренка від імен, прізвищ та прізвищ утворилися такі назви сіл та хуторів Золотоніщини: *Броварки* (від прізвища «Бровар») [257], *Кедина гора* (гора, яка належала Кедові, припускається міг бути вихідцем з Галичини) [260]; *Комарівка* (від прізвища «Комар») [261]; *Лукашівка* (утворено від імені «Лукаш») [365]; *Крупське* (від прізвища «Крупський») [363]; *Каленики* (похідний від імені першого поселенця – Калина) [358]; *Коробівка* (від прізвища «Короб») [361]; *Дмитрівка* (від імені першого поселенця, яким міг бути або Дмитро Кирик, або Дмитро Дмитренко. Обидві персоналії згадуються лише в переказах) [353]; *Мицалівка* (від прізвища першого поселенця Мицала) [273]; *Плешкані* (від прізвища козака Плешкана) [275]; *Сеньківці* (від особового імені «Сенько») [278]; *Синьооківка* (власник – абшитовий військовий товариш Андрій Синьоок) [280]; *Слюжчина Слобідка* (козак Щебетов-Слюзка) [283]; *Гришківка* (від імені першого поселенця «Гришка», розмовної версії імені «Григорій») [421]; *Зорівка* (від прізвища «Зоря», що належало вихідцю з козацького стану) [356]; *Кривоносівка* (від прізвища власника землі, на якій згодом з'явилося село, Василя Кривоноса) [406]; *Львівка* (мало дві назви – «Львівка» – від імені «Лев» і «Меєрівка» від імені власника території генерала Миколи Меєра. До 1910 р. перша назва витіснила другу) [262]; *Маліївка* (від прізвища «Малій») [269]; *Гладківщина* (утворено за допомогою суфіксів «-івщина» на означення належності землі людині, прізвище якої виражено коренем слова, тобто «Гладкий») [351]; *Снігурівка* (утворено від прізвища власника урочища, де згодом виникло селище, а прізвище похідне від назви птаха) [279]; *Маркизівка* (мала дві назви. Перша – «Сотницька гребля», тобто гребля, насипана золотоніським сотником. Друга – у прив'язці до народного прізвища одного із власників села – «Маркиз») [269]; *Мелесівка* (від прізвища козака Мелеса (грец. «Мелетій» дбайливий) і спочатку називалася Мелесів хутір (1748) й хутір Іржавець (1763) від р. Іржавець); *Матвіївка* (від імені «Матвій») [270]; *Антипівка* (від імені «Антип») [346]; *Богдану* (від імені першого поселенця, хоча перекази ведуть назву від

Б. Хмельницького, але М. Пономаренко спростовує це) [347]; **Богушкова Слобідка** (від імені засновника магната Богуша, що є народною формою імені «Богуслав»), а радянська назва цього села з 1922 р. – **Чапаєвка** (від дивізії імені Чапаєва) [428]; Скориківка (х. Скориківський, від поширеного в регіоні прізвиська «Скорик») [369]; **Ковтуни** (від прізвиська «Ковтун», що означає «жмут збитого волосся»). Також М. Пономаренко зазначає і праслов'янське слово «колтун», що походить від «колтаті се» – «теліпатися, колихатися») [359]; **Підставки** (від прізвиська, в основі якого дієслово «підставляти», а термін «підставка» означає «предмет, на який ставлять що-небудь чи який підставляють під щось») [367]; **Шабельники** (основа прізвиська – «шабля», що свідчить про належність до виготовлення цього виду зброї, що було популярною спеціальністю у XVII ст.) [371]; **Зозулівка** (від прізвиська козака Зозулі) [418].

Те ж саме з назвою села **Новодмитрівка**, яка, на думку М. Пономаренка, пов'язана з іменем «Дмитро», а прикметник «нова» додано з метою уникнення плутанини з іншим селом району – **Дмитрівкою**. Є дві версії появи назви: згідно з першою село отримало назву, бо населялося селянами пана Дмитра Куличевського, за іншою – названо на честь самого пана [366].

Дещо детальніше М. Пономаренко охарактеризував походження антропологічних назв сіл **Богуславець, Бубнівська Слобідка, Вознесенське, Драбівці, Гельмязів** та **Хвилівка**, виходячи з особливостей їх історичного розвитку. Так, у питанні появи топоніма «Богуславець» краєзнавець схиляється до думки, що він з'явився в процесі переселення до села вихідців з м. Богуслава, що на р. Рось, у 60-х рр. XVII ст. А сама назва похідна від слов'янського імені «Богуслав» [229]. З міграційними процесами дослідник пов'язує й появу топоніма «Бубнівська Слобідка». За версією М. Пономаренка, його утворено від прикметника «бубнівська», що означало «переселенці з Бубнова», й іменника «слобідка» – «поселення, жителі якого тимчасово звільнялися від виплати податків». Проте, як зазначає дослідник, у випадку із цим селом це могло означати «поселення на вільному, «слобідному», місці» [230].

Цікава історія назви села Вознесенське, оскільки спочатку воно згадується як Слобідка над р. Згаром (1729). Топонім «Вознесенське» з'явився в середині XVIII ст. як похідна назва

від церкви Вознесенія. Однак, як зазначає краєзнавець, довгий час була поширена народна назва села – Штомпелівка (Штофелівка), що пов'язано з іменем власника землі (1724) Федора фон Штофеля. На думку дослідника, має німецьке коріння. Водночас він згадує назву «Стополовівка», що могла бути перекрученою версією попередньої назви [231].

Топонім «Драбівці» походить від прізвиська першого поселенця Драба, тобто вихідця з с. Драбівка, що на Корсунщині. Саме слово «драб» може бути скороченням від слова «драбант» – охоронець можновладної особи в середньовічній Європі. М. Пономаренку вдалося знайти відомості, що в 1552 р. загін із драбантів охороняв Черкаський замок [354].

Назва «Гельмязів», на думку М. Пономаренка, теж пов'язана з особою першого поселенця, проте в наукових дослідженнях такі свідчення довгий час були відсутні. Краєзнавець зазначає, що «лише в 70-х роках я віднайшов документ, у якому засвідчено: 1773 і 1783 років селяни с. Ходосівки Стручевський і Гельм'яз вилили дзвони для місцевої церкви: один семи-, а другий одинадцятипудовий. Отож, якийсь Гельм'яз і заснував Гельмязів» [174; 350].

Як зазначає М. Пономаренко, досить багату історію змін має топонім «Хвилівка» (сучасна назва – с. Хвильово-Сорочин): 1885, 1900 і 1910 рр. – х. Хвилів і х. Сорочин, 1939 і 1963 рр. – х. Хвилівка, 1950 і 1969 рр. – х. Хвильово-Сорочин. Давні назви «Хвилів» і «Сорочин» змінилися на «Хвилівка» і «Сороківка». А обидва хутори було об'єднано в один населений пункт під назвою «Хвилівка», (нині – Хвилово-Сорочин). Ці назви похідні від прізвиськ «Хвиль» (пестлива форма імені «Хвилон») та «Сорока» – від назви птаха. У свою чергу, ім'я «Хвилон» має грецьке походження, що означає «друг», «прихильник» [287].

Наступну низку назв населених пунктів М. Пономаренко виводить від водних об'єктів, їх водно-ландшафтних особливостей, берегів тощо.

Так, назву села **Коврай** краєзнавець уважав похідною від назви річки Каврай (згодом – Кавраєць), на якій воно було розташоване. За даними, вказаними М. Пономаренком, цей гідронім походить від тюркомовного слова «Каурай», що означає «сухий очерет». Зазначається, що село згадується під двома назвами: «Каврай» у документах XVII–XVIII ст. і частково

XIX–XX ст. та «Коврай» у сучасних довідниках (мається на увазі станом на час написання статті). Вказано також, що впродовж історії назва зазнавала змін. У повоєнний період два населені пункти Каврай-1 та Каврай-2 (або Каврай-Левада) було об'єднано в одне село. Водночас топоніми з коренем «Каврай» зосереджено на територіях між р. Сула та р. Супій. Згадуються розташовані на р. Кавраєць х. Кавраєць біля с. Тополь і с. Безбородьки Драбівського р-ну та с. Каврайські Хутори Золотоніського р-ну [249].

До речі, щодо села **Коврайські Хутори**, то в розвідках М. Пономаренка зазначено, що це була збірна назва всіх хуторів уздовж р. Кавраєць, і слово «хутори» не було загальним словом. А перехід до сучасної назви стався у зв'язку з об'єднанням території в один населений пункт [308].

Топонім **Кропивна**, на думку М. Пономаренка, походить від назви річки, а та, у свою чергу, її отримала від зарості кропиви вздовж берега. Краєзнавець наводить відомості з книги «Словник гідронімів України», у якій нараховується вісім річок з навою «Кропивна», дві – «Кропивня», три – «Кропивенка», дві – «Кропив'янка» та одна – «Кропивниця». Це свідчить про те, що цей топонім був доволі поширеним в Україні [362]. Назва села Нова Гребля, за визначенням М. Пономаренка, відбиває географічну особливість місцевості, а саме низовину р. Супій, що дала можливість першопоселенцям збудувати греблю [366].

Географічними особливостями місцевості зумовлював М. Пономаренко топоніми **Подільське** (від розташування села «по долу», тобто на рівнинній мов діл місцевості); **Піщане** (від «той, що живе на піску») [253; 276]. Натомість походження назви хутора **Ярки** дослідник пов'язує з малими ярами навколо населеного пункту, які прийнято називати «ярками» [423].

Топонім **Вільхи**, на думку дослідника, має ботанічне походження (від заростів вільхового лісу) [258; 473, с. 17–27].

У 1990-х рр. з'являються публікації, у яких Михайло Федорович тлумачить топоніми та дає практичні поради з їх правопису. Так, у статті «Коврай чи Каврай» (1994) М. Пономаренко вказує, що форма «Коврай» у назві села, «де проживав Г. Скворода», є неправильною. Цю помилку дослідник пояснює наявністю гіпотез про походження ойконіма від кипчацько-турецького «ковер» – килим та англійського «ковер» – покривати. У своїх

аргументах дослідник використовує дані «Генерального опису Лівобережної України» та спадщину філософа, де вживається форма «Каврай». Саме вона, на його думку, є правильною, адже вказує на наявність у регіоні тюркського сегмента [405].

Наступна стаття означеної категорії – «Пальмира чи Пальміра» (1998), де М. Пономаренко пояснює правильність написання назви станції **Пальмира** (Золотоніщина, її будівництво пов'язане з місцевим цукрозаводом) та аргументує, чому вживана форма «Пальміра» є неправильною. Тут він звертається до видань «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ» (1947) та «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972) і зауважує, що в них назва вказана через «и», як і прийнято в українській правописній традиції. Стосовно історії села та значення топоніма дослідник зазначає, що ця територія раніше була хутором Гайворонщина (на честь першопоселенця козака Г. Гайворонського), котрий нащадок власника у XIX ст. перейменував на честь міста Пальмира в Передній Азії. Як зазначає Михайло Федорович, сама назва трактується як «місто пальм». Хоча, на думку деяких дослідників, це може бути скорочення «Пальми миру», однак М. Пономаренко цю гіпотезу вважав вигадкою, що може бути цікава фольклористам. Проте рекомендації дослідника не були враховані й після завершення будівництва цукрозаводу, 29 травня 2003 р., населений пункт було названо «Пальміра» [420].

Топонімія м. Черкаси та його околиць. Визначним здобутком М. Пономаренка як ономаста є дослідження топоніміки м. Черкаси, що лягли в основу праць «Про назву міста Черкаси» (1988) та «Черкаси: таємниця топоніма» (1991). Зважаючи на те, що питання походження м. Черкаси, його назви та дати є дискусійним і не до кінця з'ясованим, цінними ці дослідження є і для історіографії проблематики в цілому. Аналіз статті «Черкаси: таємниця топоніма» було здійснено археологом Д. Куштаном у статті «Михайло Пономаренко – дослідник археології міста Черкаси» (2020) [532, с. 37].

Як стверджує автор, Михайлу Федоровичу вдалося довести хибність «чорноклобуцької» теорії та поставити під сумнів популярну в другій половині XX ст. «черкеську» гіпотезу, сформовану російськими істориками XVIII ст. В. Татищевим та І. Болтінім [532, с. 37–38].

На думку Д. Куштана, «у цій статті дослідник, мабуть, єдиний із тогочасних черкаських істориків, здійснив критичний аналіз літописних і історичних «доказів» заснування Черкас до XIV сторіччя» [532, с. 37]. Зазначимо, що походження топоніма Черкаси М. Пономаренко пов'язує з племенами адигів, котрі могли розселитися по Дніпру та закласти Черкаси і таким чином закріпили за ними етнічний назву. Дослідник висловлює таку думку: «Щодо етнічного, то найприйнятнішою на сьогодні можна вважати гіпотезу про зооморфність етнічного «черкас» від осетинського «орел» (В. Абаєв) з огляду на: 1) подібність вокально-консонантної структури етнічного черкас в осетинській мові та мові адигів (шергес); 2) сусідство адигів і черкас і 3) тісні історичні контакти між двома народами в минулому» [105, с. 56]. Таким чином, можемо стверджувати, що М. Пономаренко був прихильником кавказької гіпотези походження топоніма Черкаси [110, с. 76].

Слід відзначити, що основою обох статей є публікація Михайла Федоровича «Скільки років Черкасам?» 1981 р., машинописний рукопис якої є серед документів наукового звіту експедиції «Черкаси 1981» та був опублікований Д. Куштаном у 2018 р. [532, с. 37].

Матеріали М. Пономаренка з топонімії Черкас та його околиць були опубліковані на сторінках черкаської районної газети «Серп і Молот» та міських газет «Черкаська правда» та «Молодь Черкащини» в період 1982–1987 рр.

За визначенням М. Пономаренка, назва мікрорайону «**Митниця**» є історичною, оскільки відображає економічну історію міста Черкаси та є поширеною слов'янською назвою в регіоні. У своїх аргументах дослідник використовує «Опис Черкаського замка» (1552) та «Опис м. Черкаси та його повіту» (1803). Слід зазначити, що ця розвідка була здійснена і в межах пам'яткоохоронної діяльності М. Пономаренка у зв'язку з рішенням міської влади відновити мікрорайон, який було знищено під час будівництва Кременчуцького водосховища. Дослідник зазначає: «На запит черкаських краєзнавців, чи варто відновлювати назву «Митниця», інститут мовознавства АН УРСР відповів: «Відродження давньої назви Митниця в Черкасах можна лише вітати» [304].

Відантропонімічне походження, на думку М. Пономаренка, має і назва мікрорайону «**Дахнівка**». До 1982 р. ця частина міста була селом Дахнівка, назву якого дослідник виводить від імені першопоселенця – «Дахна», що могло бути розмовною формою імені Данило або Давид. Михайло Федорович схилився до думки, що такий Данило, оскільки воно більш уживане. Водночас дослідник звертає увагу, що така розмовна форма «конкретизує і соціальне становище першого поселенця як селянина або міщанина, оскільки так звали лише простий люд» [326].

Назву села **Бузуків**, що в Черкаському районі, М. Пономаренко виводив від першопоселенця із прізвищем Бузуків, котре походить від тюркського слова «бузук» – поганий («бузук адам» – *погана людина*), зіпсутий («бузук йол» – *зіпсута дорога*), зруйнований («бузук дивар» – *зруйнована стіна*). Як зазначив Михайло Федорович, йому вдалося віднайти з десятків подібних прізвищ, що, вочевидь, і лягло в основу його версії. Згідно із зібраними дослідником даними форма назви села впродовж історії змінювалася: Бузукове (селище Бузукове 1494–1509 рр.), Бузуківське (селище Бузиковське (рос.) – 1552 р.), Бузуків (хутір Бузуков (рос.) – 1651 р.), Бузуковець – 1900 р. Проте закріпилася саме форма Бузуків [312].

Стосовно назви наступного прилегло до Черкас села **Геронимівка**, то М. Пономаренко пов'язує його з іменем черкаського старости Героніма Сангушка (1743–1812). Це є польською версією імені грецького походження Єронім, тобто «священно-йменний». Як зазначає краєзнавець, Г. Сангушко був сином литовського гетьмана Павла Франциска, після поділу Польщі вступив на службу до російської армії, де отримав чин генерал-поручика. М. Пономаренко також окреслив, що первісна назва села – Поляна (від географічного терміна – «рівнина на узліссі або посеред лісу»). Водночас зауважує, що населений пункт ніколи не називався «Полянкою Маленькою», як зазначено в томі «ІМІС УРСР. Черкаська область», та «Полянкою», як згадано в газеті «Черкаська правда» від 5 січня 1963 р. М. Пономаренко пояснює, що в ревізії Черкаського староства 1622 р. зазначається, що «села та хутори, що належать до цього староства... на Руській поляні більшій, і поляні меншій», проте «більший» і «менший» в цьому випадку не частини власних назв, а є назвами загальними [319].

Щодо села **Хацьки**, розташованого в околицях Черкас над Ірдинським болотом, то його назву М. Пономаренко пов'язує з іменем поселенця Хацька, тобто Харитона, що з грецької мови означає «благодатний» [323].

Також М. Пономаренко аналізував походження назви **«Ірдинь»**, яку має на Черкащині селище, річка та болото. Зважаючи на цей факт, дослідник наводить історичну довідку, що «селище міського типу виникло 1930 р., селище Ірдинівка – у ХІХ сторіччі; а перша згадка про річку Ірдинь припадає на 1552 р.». Таким чином, стає зрозумілим, що селище отримало назву від гідроніма Ірдинь. Як зазначав М. Пономаренко, назва походить з індоєвропейського «руд-», що в слов'янській мові як «рд-ін», котре трапляється в давньоруських словах «рѣдритися», тобто «червоніти», «рѣдрый» – «червоний, рудий», та в українській мові – «ирдити» – «червоніти». Взаємозв'язок цього слова з назвою «Ірдинь» М. Пономаренко пояснював природними особливостями болота, від якого назва перейшла до річки. Оскільки в болоті є руда, котра місцями проступає і надає рудого забарвлення річці [335]. Натомість сучасний дослідник С. Наливайко у своєму дослідженні «Семантичне гніздо «самець», «бик» в індоіранській гідронімії Східної Європи» (2022) у назві «Ірдинь» простежує наявність імовірної самцевої семантики. За його висновками індоіранське слово *vara*, *var* у санскриті має значення «самець», а його компонент *Var*/*Ver*/*Vir* у східно-слов'янській гідронімії має варіант *Ir-*, *Jr-* [568, с. 170–186].

Розкриваючи походження назви **«Худяки»**, М. Пономаренко аналізує наявні щодо цього питання версії. Так, дослідник згадує дві гіпотези краєзнавця С. Найдена: у першій назва пов'язується із непридатними для життя географічними особливостями території, унаслідок чого місцеве населення дуже бідно жило; у другій – зі словом «ходоки», тобто люди, що ходили на заробітки. Проте, на думку М. Пономаренка, обидві версії є неприйнятними, оскільки окреслені проблеми були не лише в жителів Худяків. Натомість він знаходить помилковим і твердження іншого дослідника – мовознавця Ю. Редька, котрий виводить назву «Худяки» від «Худьо» – прізвиська батька чи діда. Оскільки, на думку М. Пономаренка, «жоден син чи онук Худя не звався Худяком». Цей аргумент дослідник підкріплює документами із Волокаламського монастиря ХVІ ст.: «Худяк, Єрмаків син... Худяк, Єрмолин син» (рос), де чітко видно, «що батьки

обох Худяків – не Худі, а Єрмак і Єрмола». Таким чином, він погоджується з визначенням академіка С. Веселовського, що «худяк» – це назва бідної людини в Росії. Отже, топонім «Худяки», за М. Пономаренком, походить від прізвища першого поселенця із прізвиськом Худяк, котрий міг бути родом з території Росії [334].

Щодо топоніма **Дубіївка** дослідник не погоджується з притаманним народним переказам твердженням, що назву село отримало від дубових лісів, котрі росли на його околицях. На його думку, топонім є похідним від прізвища Дубій, що означає «невблаганний, бездушний», тобто людина з негативною емоційною характеристикою. Водночас М. Пономаренко зазначає, що суфікс -ій- відіграв значну роль в утворенні українських прізвищ та прізвиськ [337].

На окрему увагу заслуговує топонімічна розвідка краєзнавця **«Кумейки»**. У ній дослідник дає пояснення топоніма Кумейки – назви села, що ввійшло в історію України як місце битви селянсько-козацького війська під проводом Павлюка проти польської шляхти Потоцького. За визначенням М. Пономаренка, топонім походить від прізвища першого поселенця, котре еволюціонувало від побутової назви «кум» до власної назви «Кумейко». За гіпотезою дослідника, перший поселенець села міг бути вихідцем із Західної України, оскільки саме прізвищем того регіону притаманні закінчення -ейко [338].

Невелика розвідка проводилася М. Пономаренком щодо топонімії села **Лозівок**. Як зазначав Михайло Федорович, назва є «досить прозорою», оскільки «її утворено від назви рослини «лози» із додаванням суфіксів -ов- та -ок-». З наведених дослідником даних можна вважати топонім історичним, адже на околицях села були великі зарості лози, а в документах ХІХ ст. зафіксована назва «Лозова Дубина», якою позначалося урочище між Лозівком, Будищем та Єлизаветівкою [341].

Не є винятком і тлумачення топоніма **Леськи**. М. Пономаренко також виводить назву села від імені його першого поселенця – Леська, яке зазначається в народних переказах. Дослідник не погоджується з твердженням Л. Похилевича, що Леськи можна виводити від імені Єлисей. На думку М. Пономаренка, топонім пов'язаний з пестливою формою імені Олександр або Олексій (зрідка Олефір) – Лесь. Як зазначає дослідник, ця форма стала основою назв інших населених пунктів – Лесівка,

Лесьчино, Леськівка. Якщо її поширити дрібнішим суфіксом -к-(о), то вийде – Лесько, від якого утворено назву села [340].

Заперечує М. Пономаренко й твердження Л. Похилевича в контексті аналізу топоніма **Вергуни**. Краєзнавець не погоджується, що назва села походить від назви печива або млинців – вергуни (Л. Похилевич). М. Пономаренко вважав, що топонім похідний від прізвища, оскільки в його картотеці «зафіксовано близько ста прізвищ “Вергун”». Він зазначає, що слово «вергун» має два значення: сорт тютюну та сорт печива. Однак «наше слово – людина, яка має звичку шпурлятися чи з силою кидати тяжкі предмети». Оскільки, за словами М. Пономаренка, таке визначення в словниках не зафіксовано, то він вважає, що воно є похідним від слова «вергати», тобто «шпурляти» [342].

А от назву села **Будище** М. Пономаренко пов'язує з промисловою діяльністю в регіоні, оскільки в період другої половини XVI – першої половини XVII ст. тут розвивалося виробництво з добування поташу, попелу, дьогтю та вугілля, яке отримало назву «буда». Як вказує Михайло Федорович, слово походить від німецького «буде» та означає «намет, курінь, халабуда». Таким чином, виходить, що «будище» – це місце, де існувала буда. Як дослідив М. Пономаренко, з будами пов'язані й назви інших населених пунктів України, зокрема на Черкащині: хутір Буда (Чигиринщина), Буда Нова та Буда Бровахівська (Корсунщина), Буда Нова (Звенигородщина), Буда Горобіївська і Буда Таганчанська (Канівщина), Буда Журжинська (Лисянщина), Буда-Макиївка (Смілянщина), Буда Орловецька (Городищина) та села Будище Звенигородського та Лисянського районів [343].

Топонімія інших регіонів Черкащини. Окрім Золотоніщини та м. Черкаси, М. Пономаренко досліджував топонімію низки інших населених пунктів області. Так, у статті «Про походження назви міста Канів» (1981) дослідник, спираючись на висновки попередніх досліджень еволюції назви «Канів», здійснених науковцями В. Никоновим та О. Трубачовим, обґрунтовує антропонімічне походження топоніма Канів на східнослов'янській мовній основі [104, с. 72]. На думку М. Пономаренка, назву «Канів» утворено від ***Кань** – скороченої форми двоосновного антропоніма *Канимирь, що означає «той, що нагадує про мир, прагне миру». Підтвердження гіпотези М. Пономаренка знаходимо в дослідженнях І. Гонци (2006) [471, с. 106].

Окрім фахових видань, проблематика топонімії Черкаської області знайшла висвітлення і в низці статей М. Пономаренка в газетах «Молодь Черкащини» та «Черкаська правда» (Черкаси), «Зоря комунізму» (Чигирин) та «Прапор Жовтня» (Драбів).

Краєзнавець був прихильником гіпотези, що назва міста **Чигирин** пішла від татарського власного імені Чигир. На підтвердження цієї думки М. Пономаренко наводив згадки в одному з літописів про половецького князя на ім'я Чигир та в документах 1913 р. про Чигирів ліс у Зміївському повіті (Польща). Також зазначає, що в другій половині XVI ст. територія сучасного Чигирини була пустим урочищем у глибині лісистій місцевості з давнім городищем Чигирин [164].

Щодо топоніма «**Городище**», то, на думку М. Пономаренка, він пов'язаний з наявністю на території селища значної кількості археологічних пам'яток, серед яких кілька городищ різних епох і, власне, означає «місце, де стояв населений пункт». Тому дослідник припускає, що селище могло раніше називатися і Городища, як згадується у творі П. Гулака-Артемовського: «Як з Городищ чумак, пішов в Крим за сіллю...» [339].

На сторінках газети «Прапор Жовтня» 6 вересня 1988 р. було опубліковано статтю «Драбів. Звідки ця назва?». Пояснюючи походження назви селища **Драбів**, М. Пономаренко наводить приклади двох народних переказів: перший пов'язує назву зі словом «драб» – «волоцюга, що живе в лісі», другий – з грабовим лісом. Проте, як зауважує Михайло Федорович, ці перекази не наукові, оскільки територія сучасного Драбова була раніше голим степом і в його околицях не було грабового лісу. На думку М. Пономаренка, «топонім “Драбів” утворено від прізвища або прізвиська “Драб”». У першій згадці про Драбів 1689 р., наведеній у статті, зазначається «Хутір... з лісом Драбовим» (рос.). Як акцентував дослідник, назва від лісу до хутора перейшла дещо згодом. А присвійний суфікс **-ів-**, доданий до кореня «**драб**», означає належність чогось комусь. Таким чином, тлумачення топоніма, за М. Пономаренком, виглядає так: прізвище «Драбів» – ліс Драбів – хутір Драбів. Саме слово «драб» дослідник вважає запозиченням з польської мови, означає воно – «зброєносець, піхотинець». Варто зазначити, що автор публікації М. Пономаренко вперше був зазначений як мовознавець, член Української ономастичної комісії при Інституті мовознавства АН УРСР, в інших газетних публікаціях цього не вказувалося [374].

Як стає відомо з книги історика В. Козоріза «Драбів і Драбівщина. Нариси з історії рідного краю» (2019), означена публікація була частиною наукової полеміки кінця 1980-х рр., що виникла між краєзнавцями М. Пономаренком, К. Сакуном, О. Дорошенком та журналістом В. Шевченком під час підготовки до 300-річчя заснування селища Драбів [513, с. 71]. Виголошена М. Пономаренком версія походження топоніма «Драбів» знайшла відображення й у гіпотезі філолога О. Дорошенка, прихильником якої є В. Козоріз.

До топонімічного доробку М. Пономаренка зараховують статті про річки Тальнівщини – *Гірський Тікич* та *Гнилий Тікич*, що публікувалися в газеті Тальнівського району «Колос» 2 та 16 серпня 1984 р. [325; 327; 454, с. 137]. Однак, проаналізувавши ці матеріали, у їх структурі ми не виявили мовознавчого дослідження, здійсненого Михайлом Федоровичем. Ці публікації є цікавими з краєзнавчої точки зору географічними довідками, проте ніяк не пов'язані з топонімікою. Натомість аналіз гідроніма «Гнилий Тікич», представлений в іншій праці М. Пономаренка «Топонімія в Шевченкових “Гайдамаках”» (1994), що становить значний дослідницький інтерес. Так, застосовуючи широку історіографічну та джерельну базу, дослідник обґрунтовує назву річки наявністю в ній як основи дієслова «текти» та означення «гнилий», що вказує на заболоченість місцевості [114, с. 170].

Стаття М. Пономаренка «Топонімія в Шевченкових “Гайдамаках”» була представлена на науковому семінарі «Історична ономастика України» (13–15 грудня 1989 р. на базі Інституту мовознавства ім. О. Потебні). У ній дослідник здійснює аналіз 16 назв населених пунктів Черкащини, виявлених у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки». Зазначимо, що дослідження топонімікону в цьому творі М. Пономаренко провів на основі повного зібрання творів Т. Шевченка у 12 томах (1987–1993). Таким чином, дослідник встановив антропонімічне походження ойконімів *Боровиків* (*Боровикове*), *Кирилівка* (*суч. Шевченкове*), *Майданівка* Звенигородського р-ну (далі – Зв.), *Воронівка* Городищенського р-ну (далі – Гор.), *Лебедин* Шполянського р-ну, *Суботів* та *Чигирин* Чигиринського р-ну (далі – Чиг.), *Черкаси*, *Сміла*, *Канів*; від геоботанічних термінів походять ойконіми *Умань*, *Корсунь*, *Лисянка*, *Вільшана*, *Вербівка* (Гор.); анімалістичне походження має *Медведівка* (Чиг.) та

Будище (Зв.) походить від поташного промислу [114, с. 169–181]. Підтвердження гіпотез М. Пономаренка знаходимо в дослідженнях сучасних науковців В. Щербатюка «Топоніміка Лисянщини як джерело вивчення історії краю» (2014) та І. Гонци «Словник ойконімів Черкащини» (2006) й «Відродинні найменування в ойконімії Черкащини» (2014) [471; 472; 638].

У доробку М. Пономаренка є низка праць, що відображають розширення його дослідницької проблематики. Так, у статті «Богуслав чи Буслав?» (1971) він аналізує дослідження етимології м. Богуслав (Київщина) С. Коваленком, опубліковане на сторінках четвертого номера видання УІЖ (1971). Антропонімічний композит назви «Богуслав» М. Пономаренко пояснює поєднанням слів «бог» і «слав», що означає «той, що славить бога», таким чином заперечуючи форму, застосовану автором статті – «богові хвала». Головною хвилюючою С. Коваленка в підході до трактування еволюції назви міста дослідник вважає те, що «він бере наслідок за причину і навпаки» [95, с. 94]. Так, М. Пономаренко зауважує, що появу ойконіма «Богуслав» автор датує XVIII ст., однак за його дослідженнями назва в історичних документах фіксується вже з XVI ст. («*Zrodla doziejowe*». Т. XXI. Варшава, 1897, с. 532)). А якщо брати до уваги згадку про місто в народній творчості (дума «*Маруся Богуславка*»), то М. Пономаренко вважає, що вона могла з'явитися й раніше [95, с. 67–76].

Далі дослідник заперечує твердження С. Коваленка стосовно того, що назва «Богуслав» є офіційною польською, а форма «Буславль» – народною. Появу такої гіпотези М. Пономаренко пояснює тим, що «свій «Богуслав» С. Коваленко виводить з офіційного російського «Буславль», ужитого у документі 1654 р., посилаючись при цьому на відсутність в українській мові сполучення «ou» [95, с. 95]. На його думку, поява цієї форми могла бути обумовлена несприйняттям росіянами українського слабкого «h» та й на XVII ст. «звук «г» у назві «Богуслав» міг почати редукуватися. Гіпотеза С. Коваленка про трансформування імені «Буслай» і «Буслав» у назву міста «Буслав» теж не була підтримана М. Пономаренком, оскільки він вважає ці слова різними. Головне значення в еволюції назви «Богуслав» дослідник відводить суфіксу *-j* (*-ь*), котрий вказує на відношення до когось (у цьому випадку до Богуслава). У ході історії він міг замінити суфікс *-л(-ь)* у давній назві «Богуславль». За його

твердженням, саме від «Богуслав», що було поширеним слов'янським іменем, є похідними форми «Буслав» та «Буслав'я». І саме від цього імені, він вважає, утворено назву міста, тобто антропонічний ойконім [95, с. 94–95].

Підтвердження гіпотези М. Пономаренка знаходимо в сучасних дослідженнях В. Котович, представлених у дисертації «Ойконімний простір України: ономастичний та лінгвокультурологічний аспект» (2020). Дослідниця зазначає, що між такими астіокультуронімами, мотивованими давньослов'янськими іменами-композиціями, зафіксованими у відомих ономастиконах, історичних джерелах або спеціальних працях, як приміром Богуслав, Борислав, Володимир-Волинський, Добромил, Житомир, Ізяслав, простежується кореляція між архаїчною ойконімотвірною посесивною моделлю на **-*їь** (Богуславъ, Бориславъ, Володимѣ(и)ръ, Добромилъ) [520, с. 12].

У ході нашого дослідження було виявлено ономастичну розвідку М. Пономаренка «Пліч-о-пліч з братами» (1979). У ній Михайло Федорович узагальнив результати аналізу прізвищ особового складу Кропивнянської, Богушковослобідської, Домантівської, Золотоніської й Піщанської сотень Черкаського полку з метою встановлення національної належності учасників козацької революції 1648–1654 рр. Досліднику вдалося виокремити значну кількість представників білорусів, поляків, росіян, татар та поодинокі персоналії єврейської, ромської та угорської національностей, що воювали на боці українського війська. Аналіз М. Пономаренко здійснив на основі козацького реєстру 1649 р., котрий використовували у своїх працях з антропонімії Полтавщини, Чернігівщини, Поділля і Середньої Наддніпрянщини дослідники І. Сухомлин, О. Неділько, М. Худаш, П. Чучка. Однак розроблення проблематики саме через призму регіональної історії М. Пономаренко робив уперше [244].

Отже, аналіз наукового доробку М. Пономаренка з питань топонімії Черкаської області дозволив оцінити масштабність тематики, над якою працював дослідник, та визначити його підхід до тлумачення топонімів регіону.

* * *

Таким чином, теоретико-методологічні засади наукових студій М. Пономаренка поєднували дві історіографічні традиції: народницьку та радянську 1930–1980-х рр. Михайлу Федоро-

вичу в умовах жорстких методологічних, тематичних обмежень радянської доби вдавалося зберегти індивідуальність на теоретико-методологічному та конкретно-історичному рівні. З'ясовано, що у зв'язку з Другою світовою війною М. Пономаренко розпочинає наукові студії тільки в другій половині 1950-х рр. Однак завдяки наполегливості й працьовитості, науковцю вдалося зберегти публікаційну активність до вісімдесятирічного віку.

Серйозних успіхів М. Пономаренку вдалося досягти в межах різних напрямків шевченкознавства Черкащини. Так, у межах бібліографічного шевченкознавства вивчав історію появи друкованих праць Кобзаря на Золотоніщині, у межах біографічного шевченкознавства досліджував географію подорожей Кобзаря на Черкащині, відносини поета з М. Максимовичем, І. Сошенком, О. Навроцьким. Відповідно до проблем літературознавчого шевченкознавства студіював питання зацікавлення Т. Шевченка творчою спадщиною І. Котляревського, К. Думитрашка. Також у своїх нарисах М. Пономаренко вивчав питання організації Шевченківських днів на Черкащині та Кіровоградщині, глорифікації Т. Шевченка в образотворчому мистецтві на Золотоніщині та в Києві. Також з'ясували, що М. Пономаренку вдалося віднайти частину архіву публіциста М. Кречмера, дослідити його життєвий шлях, зв'язки з Т. Шевченком та репрезентувати своє відкриття на XIX Шевченківській конференції в Орську (1972). Михайло Федорович комплексно дослідив топонімію Золотоніщини та низки регіонів Черкащини. З'ясовано, що переважну більшість назв населених пунктів (Антипівка, Богдани, Деньги, Домантове, Гельмязів) дослідник виводив від імен перших поселенців, тобто вважав відантропонімічними топонімами. Результати його досліджень значною мірою знаходять підтвердження в сучасних дослідженнях ойконімії Черкащини (І. Гонца, К. Терещенка, В. Котович). М. Пономаренко один з перших в Україні комплексно досліджував упродовж 1950–1990-х рр. походження назви «Домантів», що знайшло своє відображення в праці «Ойконім Домантів» (1999). Також краєзнавець системно вивчав топонім «Черкаси» й дотримувався гіпотези про його кавказьке походження, опираючись на дослідження професора В. Абаєва.

РОЗДІЛ 4

НАУКОВІ СТУДІЇ М. ПОНОМАРЕНКА З НАРІЖНИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ ЗОЛОТОНІЩИ ТА ЗОЛОТОНІЩИНИ

*Поганих країв не буває.
Всяк гарний – його лиш пізнай.
Хай в серці у кожного сяє
Свій, рідний такий, Златокрай!*

М. Пономаренко «Батьківщина», 1970 р.

4.1. Історія м. Золотоноші в науковій спадщині М. Пономаренка

Дослідження історії м. Золотоноші є однією із найбільш репрезентативних частин наукової спадщини М. Пономаренка. Ця тема знайшла відображення в монографічних виданнях «Золотоноша» (1974), «Золотоніщина» (1991), «Золотоніщина в осадах» (2001) та газетних публікаціях дослідника. У ході дослідження було проаналізовано 44 статті краєзнавця, опублікованих на сторінках періодичних видань «Черкаська правда» (м. Черкаси), «Прапор Леніна» (нині – «Златокрай») та «Вісник Золотоніщини» (обидві м. Золотоноша) в період з 1960 р. по 2003 р. Перелік праць з історії Золотоноші в краєзнавчому доробку М. Пономаренка представлено в табл. 4.1.1

Таблиця 4.1.1

Праці М. Пономаренка з історії Золотоноші (1960–2003)

Роки	Історико-краєзнавчі праці	
	Газетні публікації	Монографії
1960–1969	10	
1970–1979	7	1
1980–1989	8	
1990–1999	18	1
2000–2003	1	1

М. Пономаренко у своїх дослідженнях з історії м. Золотоноші зробив акцент на вивченні таких актуальних проблемах історії міста: заснування урбаністичного центру, адміністративний статус населеного пункту, культурно-освітній розвиток міста, герб міста, відомі уродженці Золотоноші.

Так, в одній з перших опублікованих розвідок краєзнавця, що має назву «Золотоноші – 400 років» (1961), дата заснування цього міста фіксується 30 червня 1561 р., проте автор уточнює, що вона є умовною. Це пов'язано з тим, що документальні підтвердження відсутні, а з тих даних, які є, можна зробити припущення, що місто з'явилося в середині XVI ст. [132].

Ця версія підтверджується і в наступній публікації М. Пономаренка «Золотоноша». Окрім цього, у ній автор зазначає про виявлені в центрі міста археологічні знахідки доби неоліту та Київської Русі, що засвідчують давнє залюднення місцевості, подає перелік видатних діячів XIX та XX ст., які є уродженцями міста і які були його гостями. Попри те, що топонімія була окремим напрямом наукових досліджень М. Пономаренка, в даній розвідці він вперше аналізує версії походження назви «Золотоноша» [138].

Того ж 1962 р. було опубліковано ще одну статтю М. Пономаренка з однойменною назвою, але в іншому виданні. Зазначена публікація доповнена відомостями про конфлікт магнатів Довмонтів та Вишневецьких за володіння Золотоношею в 40-х рр. XVII ст., участь золотоніської козацької сотні у козацькій революції 1648–1657 рр. та Переяславському постанові 1666 р. Також у цій публікації описано економічне становище Золотоноші після перетворення її із сотенного містечка на повітовий центр 1781 р. в результаті ліквідації залишків автономії Гетьманщини [146].

Водночас у 1960-х рр. М. Пономаренко публікував короткі повідомлення, які стосувалися теми історії інфраструктури міста. Так, у замітці «Перший автомобіль у Золотоноші» зазначається про появу такого транспорту в Золотоноші 1910 р. [125]. А в публікації «Поштові марки Золотонощини» М. Пономаренко пише про діяльність земської пошти в Золотоноші наприкінці XIX – поч. XX ст. та характеризує особливості золотоніських марок. За даними автора, усього їх було 17 видів із 23 різновидами, на них обов'язково було зображення герба міста й

повіту та напис «Поштова марка Золотоніського земства» [136]. Становлення друкарської справи краєзнавець згадав у публікації «Перша друкарня». У ній зазначається про перші золотоніські книги, які були надруковані в 60-х рр. XIX ст. в друкарнях Києва, Полтави та Переяслава. А появу друкарень у самому місті автор фіксує 1887 р. та пов'язує з іменем Валька Берковича Гольденберга [142].

У цей період М. Пономаренко розпочав дослідження історії освіти в Золотоноші. Так, у статті «Створення гімназії» мова йде про історію земської чоловічої гімназії, яка була попередницею Золотоніської школи № 4. Як зазначає краєзнавець, автором проєкту будівництва був А. Балавенський, а сам заклад 4 рази змінював свій статус: 1) чоловіча гімназія 1910–1919 рр.; 2) трудова школа 1920–1922 рр.; 3) педагогічне училище 1922–1941 рр.; 4) Золотоніська середня школа № 4 (з 1962 р. – імені С. Скляренка) 1957–1988 рр. [124]. А в коментарі «Освіта в Золотоноші» М. Пономаренко описує становище освіти та кількість навчальних закладів у місті на початку 1960-х рр. [139]. Дещо пізніше було опубліковано статтю «3 історії народної освіти в районі», у якій краєзнавець зібрав відомості про розвиток освіти в Золотоноші на початку XX ст. [163].

Наступна стаття М. Пономаренка «Передмістя Золотоноші» стосується питань історичної топографії м. Золотоноші кінця XVII – поч. XX ст. У ній автор характеризує процес формування золотоніських передмість, які стали основою 8 районів міста, та аналізує етимологію їх назв. Як зазначає М. Пономаренко, на середину XVIII ст. Золотоноша мала центральну частину та три передмістя: Струнківське, Радьківське та Зозулівське. Згодом сформувалися Хабата, Шепелівське, Троїцьке та Затроїцьке. І найпізніше було утворено район Новоселиця [182].

Дослідження історії заснування міста М. Пономаренком лягли в основу статті «Золотоноша – місто давнє» (1971). У ній він проаналізував відомості про Золотоношу, зазначені в матеріалах «Географічно-статистичного словника Російської імперії П. Семенова» (1863–1885), «Архіву Південно-Західної Росії» (1859–1914), «Історії селянства Української РСР» (1967), монографії Д. Мишка «Соціально-економічні умови формування української народності» (1963) та доробках М. Максимовича і М. Домантовича, таким чином сформувавши історіографію

проблематики. Також краєзнавець більш детально розібрав питання самої дати заснування. Аналізуючи такі документи, як заповіт князя Б. Корецького від 30 червня 1576 р. (містить першу згадку про місто) та заяву княгині Г. Чарторийської від 15 травня 1571 р. (сестра попереднього власника володінь), він висловлює думку, що на початок 70-х рр. XVI ст. як осада Золотоноша вже існувала. Натомість, як звернув увагу М. Пономаренко, у тестаменті серед перерахованих маєтностей родини Глинських у 1552 р. місто ще не значилося. Тому краєзнавець робить висновок, що як місто Золотоноша могла бути заснована в останній третині XVI ст., за часів Люблінської унії (1569) та до появи реєстрового козацтва (1572). Таким чином, він спростував раніше вживану дату заснування міста – 1561 р., і в подальших своїх дослідженнях уникав її використання [189].

Варто зазначити, що більшість із зазначених публікацій М. Пономаренка стала основою його подальших праць. Період 1960-х – поч. 1970-х рр. у радянській історичній науці позначений створенням 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР». Краєзнавець як збирач матеріалів з історії Черкащини теж брав участь у цьому процесі. Він став автором історико-документального нарису «Золотоноша», що ввійшов до тому «Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область» (1972). Так, наприклад, попри наявність низки ідеологічних кліше, історія м. Золотоноші в енциклопедії представлена досить інформативно: вказано про археологічні знахідки, першу згадку про місто, соціально-економічне життя в XVII ст., основні події доби козацтва, участь місцевого населення в Коліївщині, розвиток міста у XVIII–XIX ст., перебіг подій початку XX ст., встановлення радянської влади, період німецької окупації в роки Другої світової війни та післявоєнний розвиток [495, с. 257–273]. Однак якщо порівняти з рукописом М. Пономаренка, то можемо зробити висновок, що опублікований текст зазнав деяких скорочень [49, арк. 50–108]. Наприклад, у ньому немає відомостей про топонім та власників міста в XVI–XVII ст., обмежені дані про участь золотоніських козаків у Північній війні, події 1905–1907 рр., соціально-економічний розвиток міста в 1930-ті рр. У 1974 р. на основі цього нариса була видана книга М. Пономаренка «Золотоноша», до якої ввійшла інформація, якої немає в енциклопедії «Історія міст і сіл. Черкаська область» [83]. Також ці

матеріали були опубліковані в статті «Золотоноша» за 1976 р., присвяченій 400-річчю першої згадки про Золотоношу [217].

У 1980–1990-х рр. М. Пономаренко продовжив досліджувати соціально-культурне життя м. Золотоноші. У цей період публікаційний доробок краєзнавця поповнили матеріали з історії розвитку освітніх установ та відомих педагогів краю. Так, у статті «Золотоніський Макаренко» краєзнавець подає біографію педагога О. Авраменка та інформацію про його діяльність у Золотоноші в період 1914–1929 рр. Як зазначає М. Пономаренко, О. Авраменко був засновником першої трудової школи в регіоні та очолював її в період з 1920 по 1929 рр. І як зауважує автор, його педагогічна система була схожою на ту, яку запроваджував А. Макаренко, хоча і дещо скромнішою та не такою популярною. Утім вона є важливою віхою в історії розвитку шкільної освіти Золотоноші [290].

А в публікації «Одна з найстаріших» М. Пономаренко приділяє увагу історії Золотоніської школи № 3. Як зазначає автор, освітній заклад почав функціонувати ще в першій половині ХІХ ст. спочатку як повітова школа (з 1820 р.), далі як повітове училище (з 1839 р.), як 2-класне міське училище (з 1878 р.), як вища початкова школа (з 1912 р.); з 1920 р. її реорганізовано в 7-річну трудову школу, у 1934 р. в середню. За словами краєзнавця, серед випускників школи є такі відомі персоналії, як О. Навроцький, О. Баранник та І. Патлаєвський [302].

Розвідка «Найдавніша в Золотоноші» висвітлює історію Золотоніської середньої школи № 6. Як зазначає М. Пономаренко, заклад бере свій початок з 1761 р. як школа при золотоніському Благовіщенському дівочому монастирі. У ХІХ ст. її було реорганізовано в Благовіщенську церковну школу, а після встановлення радянської влади – у світську [415].

Водночас М. Пономаренко приділив увагу й діяльності творчих об'єднань та колективів у місті. Насамперед це стосувалося золотоніської філії спілки селянських письменників «Плуг». Дослідження краєзнавця із цієї теми було опубліковано в статті «Плуг у Золотоноші». У ній автор зазначає, що золотоніська організація, як і черкаська, була утворена 1924 р., складалася спочатку з 5 активних членів (Ю. Гедзь, П. Хуторський, І. Семенів, І. Радкевич та Д. Гайовий), але з набуттям товариством популярності ця кількість збільшувалася за рахунок

місцевої молоді. Організація проіснувала до 1932 р., реорганізація літературних об'єднань стала причиною припинення її діяльності. Проте, як зазначає автор, найбільш активні її учасники ввійшли до складу утвореної 1934 р. Спілки письменників України [324].

Окрім того, М. Пономаренко висвітлював у пресі й діяльність товариств, до складу яких належав і сам. Так, у публікаціях «Нове об'єднання в Золотоноші» та «“Супій” набирає силу» краєзнавець повідомляє про заснування в Золотоноші 1 січня 1964 р. літературно-краєзнавчого об'єднання «Супій». Основними напрямками діяльності товариства було формування та видавництво однойменного альманаху, проведення культурно-просвітницьких заходів. Окрім цього, члени об'єднання залучалися до роботи Золотоніського краєзнавчого музею, допомагаючи зі збором матеріалів та формуванням експозицій. Діяльність товариства «Супій» тривала впродовж другої половини 1960–1970-х рр. [62, арк. 8, 9].

Під час детального аналізу публікацій виявлено цікаві дослідження М. Пономаренка, які він здійснював за запитом дописувачів газети «Прапор Леніна». Так, в одному з її випусків за 1980 р. краєзнавець розібрав питання «Коли Золотоноша стала містом?». Аналізуючи історичні джерела, М. Пономаренко висловив думку, що Золотоноша до 1781 р. була містечком, статус міста вона отримала після того, як стала центром Золотоніського повіту [80]. А на лист-пропозицію перейменувати вул. Старобазарну було опубліковано відразу три нариси краєзнавця: «Місто-фортеця», «Старий базар» і «Принцип перейменування назв». У першому М. Пономаренко висвітлює історію Золотоніського замку ХVІІ–ХVІІІ ст. У другому на прикладі історії Старобазарної вулиці охарактеризував процес формування торгівлі та економічного життя в містечку другої половини ХVІІ – поч. ХХ ст. А в третій публікації він аргументував недоцільність перейменування зазначеної вулиці, яка є однією з найстаріших у місті [297; 298; 299].

Принагідно зазначимо, що у 1992 р. М. Пономаренко був залучений до складу комісії з перейменування вулиць та майданів у м. Золотоноші. На сторінках газети «Златокрай» в рубриці «Назви вулиць – наша історія» було опубліковано низку історичних довідок краєзнавця стосовно назв, запропонованих

комісією [386]. Це публікації «Антон Богунський», «Никифор Борисяк», «Олексій Савицький», «Костянтин Думитрашко», «Михайло Грушевський», «Филон Джеджелій», «Троещина», «Вулиця Леніна», «Вулиця Шевченка», «Садова», «Струнківська», «Нова» та ін. [387–389; 391–395]. Зауважимо, що М. Пономаренко впродовж усієї діяльності був прихильником принципу науковості та історичності в питанні перейменування вулиць, оскільки вважав їх «джерелами історії» та «реліквіями народної творчості». І змінювати їх, на його думку, треба «обдуманно, мудро, зі знанням історії краю» [296].

Окрім того, М. Пономаренко був одним з краєзнавців Черкащини ХХ ст., який ініціював дослідження історії золотоніської геральдики. У більшості публікацій краєзнавця зазначено, що історія герба м. Золотоноші була пов'язана з реформою місцевого управління 1775 р. та міським законодавством останньої чверті ХVIII ст. в Російській імперії, оскільки на той час ці землі перебували в її складі. Тому коли 1781 р. Золотоноша отримала статус міста як адміністративний центр повіту, 1782 р. Сенат затвердив її герб [336]. Він складався з чотирикутного золотого хреста на пурпуровому тлі, що означало тріумф релігії, який полягав у наявності в місті двох монастирів та трьох церков, а пурпуровий колір символізував достаток, пошану та силу [135]. Як зазначає М. Пономаренко, цей герб можна було побачити на будинку Полтавського обласного краєзнавчого музею разом з 15 іншими гербами повітових міст колишньої Полтавської губернії [135]. Висловлена М. Пономаренком гіпотеза створення герба м. Золотоноші вказує на його прихильність до поширеної в історіографії думки про те, що процес становлення міської геральдики на землях Лівобережжя пов'язаний з діяльністю Герольдмейстерської контори (1722–1917) [574, с. 14].

Однак при детальному аналізі пізніх досліджень М. Пономаренка виявлено перехід краєзнавця до гіпотези, згідно з якою становлення міської геральдичної традиції пов'язане з процесом надання польськими королями містам Лівобережжя магдебурзького права. Така думка фіксується в його статті «Герб Золотоноші» 1995 р. Як зазначає М. Пономаренко, у 1627 р. на вимогу жителів міста його власники – онуки П. Довмонт заснували ремісниче братство, до якого належали шевський, кравецький та кушнірський цехи. Тому краєзнавець уважав, що саме

Довмонти в такий спосіб сприяли процесу надання Золотоноші магдебурзького права (1634). А це дозволяло зробити припущення, що із цього моменту, тобто в першій половині ХVII ст., у міста з'являється і герб [412].

Сучасні ж геральдичні дослідження час появи герба м. Золотоноші пов'язують з добою козацтва. Так, у процесі аналізу роботи О. Однороженка було сформовано висновок, що в золотоніському гербі варіанта 1782 р. із так званих «старих гербів» Лівобережжя є колишній земельний герб. Герби такого зразка почали надаватися полкам і сотням у першій половині ХVIII ст. Відповідно, у цей період власний герб міг бути присвоєний і містечку Золотоноша як адміністративному центру Золотоніської сотні [574, с. 15, 94–95, 145].

Після 1991 р. в доробку М. Пономаренка з'явилися публікації й на інші табуйовані в радянський період теми. Так, історії золотоніських православних святинь охарактеризовано в публікаціях «Благовіщенський монастир», «Благовіщенський монастир: його історії – 280 років», «Кладовищенська церква» та «Миколаївська церква» [427 ;430; 432; 433].

Ще одним цікавим дослідженням цього періоду є стаття «Єврейство у Золотоноші», у якій М. Пономаренко розкриває історію єврейської громади в місті, що з'явилася тут у ХІХ ст. Як зазначає автор, завдяки утворенню незалежної України 1993 р. її представники отримали змогу створити в Золотоноші товариство єврейської культури, діяльність якого полягала в поширенні знань з культури та історії цього народу [411].

Оскільки пріоритетним напрямом краєзнавчої діяльності М. Пономаренка було дослідження історії м. Золотоноші, то вивчення біографії видатних науковців, уродженців міста, було його невіддільним аспектом. Одним з найвідоміших вихідців із Золотоноші був Олексій Петрович Баранников – сходознавець-індолог (індійські мови та літератури, діалекти циганської мови в Україні та вплив на них української мови), етнограф (побут, фольклор циган), перекладач з індійської літератури російською та українською мовами; основоположник школи індології в СРСР [445].

При детальному аналізі матеріалів особового фонду М. Пономаренка (Ф.Р.–5428), що зберігається в Державному архіві Черкаської області, було виявлено листування краєзнавця із

сином дослідника, теж індологом, Петром Олексійовичем Баранниковим [44]. У процесі опрацювання цього листування ми встановили, що воно вибудовано навколо теми діяльності академіка О. Баранникова. З листів стає зрозуміло, що М. Пономаренко збирав матеріали для персональної експозиції вченого, спочатку для музею на базі Золотоніської школи № 4 (листи 1959 р.), а вже з 1960 р. – Золотоніського краєзнавчого музею на громадських засадах. Син же, у свою чергу, збирав матеріали для написання книги про батька: «Нещодавно до мене звернувся член Парламенту Індії, видатний літератор Банарасідас Чатурведі. Він просить написати книгу про Олексія Петровича і опублікувати її в Індії. До речі, індійці дуже здивовані з того приводу, що в Радянському Союзі не видано ні одної книги, ні навіть брошури про академіка О. П. Баранникова». Натомість у самій Індії, як пише П. Баранников, це дуже шанована особистість: «Його люблять і цінують в першу чергу, за переклад російською мовою «Рамаяни» Тулсі Даса – поеми, обсягом 800 сторінок... 21 березня 1957 р., в день народження Олексія Петровича, в Делі в «Будинку хінді» відбулося урочисте відкриття портрета О. П. Баранникова. Низка робіт Олексія Петровича перекладена в Індії мовою хінді та англійською. В Індії опубліковано ряд статей, написаних індійцями і присвячених Олексію Петровичу» [44, арк. 6–7; 507].

Листуючись із сином академіка, М. Пономаренку вдалося сформулювати значну картотеку матеріалів про життя та діяльність О. Баранникова, що зберігається в Золотоніському краєзнавчому музеї. На основі зібраних відомостей Михайло Федорович написав статтю «Знавець чотирнадцяти мов» (1970) [169]. У ній дослідник не лише висвітлив основні віхи біографії Олексія Петровича, а й проаналізував низку його праць. Так, на думку М. Пономаренка, праця «Складновербальні дієслова в гіндустані та їх смислові еквіваленти в російській мові» (1927) є однією з найвидатніших у науковій спадщині сходознавця. Оскільки в ній, як вважає дослідник, О. Баранников робить політично важливий висновок, що урду та гінді – одна мова, яка утворилась на основі одного діалекту – кгарі болі (Делі) і має спільний граматичний склад, спільний основний словниковий фонд. М. Пономаренко зазначає, що це положення спростовувало твердження деяких «буржуазних» учених, які намагалися вивести урду або гінді одне

з одного: «У створеній Баранниковим (М. П.) граматиці «Гіндустані» дано систематичний, оснований на наукових засадах виклад не лише фонетики і морфології, а й синтаксису урду та гінді. Ця праця викликала схвальний відгук в Індії і була передрукована індійським журналом». М. Пономаренко акцентував на тому, що відомий золотонішець О. Баранников уперше в СРСР увів у курс університетського викладання і в коло вітчизняної індіаністики вивчення найважливіших новоіндійських мов – гінді, урду, маратгі та пенджабі [169; 507].

Окремо М. Пономаренко відзначав, що О. Баранников є і видатним дослідником історії мови Індії. Про це свідчать його праці «Короткий нарис літератури урду» (1930), «Короткий нарис історії літератур» та «Короткий начерк новоіндійських літератур» (1933). Як зауважив Михайло Федорович, ці дослідження академіка заперечили поширюваний до того погляд учених про незначність новоіндійських літератур та обґрунтовано спростували думку деяких радянських індологів про те, що індійські літератури – це тільки невдале наслідування санскриту, «блідий відсвіт старовинної індійської краси» або жалюгідні спроби іти за Західною Європою. Слід зазначити, що М. Пономаренку вдалося з'ясувати, що, попри визначні досягнення в індології, О. Баранников так жодного разу і не зміг побувати в Індії. В одному з листів П. Баранников це пояснив колоніальним становищем країни на той час: «...її господарі – англійські імперіалісти не були зацікавлені в тому, щоб в Індію приїздили люди із Радянського Союзу» [44, арк. 37–38; 507].

У своїх дослідженнях краєзнавець підкреслював, що переклади О. Баранниковим українською мовою творів Пре Чанда «Савт» (1926), Азиз Ун Дин Ахмеда «Ганготрі» (1926) та інших індійських письменників були першими в європейському письменстві. Також М. Пономаренко відзначав, що велика заслуга О. Баранникова полягала в розвитку циганознавства. Досліджуючи життя циган у Радянському Союзі, академік поглибив вивчення їхньої мови, яка має історичне значення для індійських мов, оскільки належить до індійської мовної системи і зберігає ознаки давніх явищ, утрачених літературною мовою уже в IV ст. до нашої ери. Як наголошував Михайло Федорович, саме О. Баранников перший в Україні вивчав циганські мови і досліджував вплив української мови на них [109, с. 47–50].

Листування з П. Баранниковим дозволило Михайлу Федоровичу додати до персональної експозиції академіка такі цінні речі, як книги «Індійська філологія. Літературознавство», «Мова та література» О. П. Баранникова, «На тому боці Гіндукуша» Рані Лакшмі Кумарі Чундават, «Тулсі Дас: чінтан аур кала» (Тулсі Дас: світогляд та мистецтво. 1959), біографія академіка, написана сином, та низка фотографій, що відображають ушанування пам'яті видатного золотоношця в Індії. За ініціативи краєзнавця на честь О. Баранникова у Золотоноші було перейменовано вулицю та встановлено меморіальну дошку на будинку, де він мешкав. Низку матеріалів (похвальний лист, виданий О. П. Баранникову за старанне навчання в Золотоніському трьохкласному училищі в 1903–1904 н. р. від 1 червня 1905 р., листи Олексія Петровича до сестри Катерини (1943), брата Григорія (1946), племінниці Олександри (1951) та особисті фотографії академіка) краєзнавець передав до Державного архіву Черкаської області, де вони зберігаються в його особовому фонді (Р.-5428) [33; 36].

Водночас Михайло Федорович написав повідомлення «Баранникови в Золотоноші» та «Індійський калейдоскоп» (1961), у яких відобразив перебування в Золотоноші влітку 1961 р. П. Баранникова та його коротку біографію. Зазначені матеріали є важливим внеском у дослідження персоналії індолога, оскільки на теперішній час ця тема не набула широкого наукового висвітлення [33, арк. 7–9].

Серед відомих уродженців м. Золотоноші в науковому доробку М. Пономаренка чільне місце посідає біографія історика Василя Григоровича Ляскоронського (1860–1928). У статті «Історик, археолог, нумізмат» (1985) Михайло Федорович висвітлив основні віхи становлення В. Ляскоронського як дослідника. Він акцентував на актуалізації В. Ляскоронським історії Черкащини в монографії «Історія Переяславської землі з найдавніших часів до половини XIII ст.» (1897). Як зауважив краєзнавець, саме в цій праці було представлено перший систематичний виклад історії Золотоніського повіту. У доробку В. Ляскоронського Михайло Федорович виокремив низку робіт («Чужоземні карти й атласи XVI та XVII ст., що стосуються до Південної Росії» (1898), «Гійом Левасер де Боплан і його історико-географічні праці щодо Південної Росії» (1904), «Русские походы в степи удельно-вечевое время» (1907),

«Знахідки римських монет на території Середньої Наддніпряни» (1901)), які містять цінні відомості з історії Золотонощини та Черкащини [333].

Аналіз наукової спадщини М. Пономаренка показав, що він використовував напрацювання історика у своїх дослідженнях історії населених пунктів регіону, зокрема в публікаціях «Пісочен – місто літописне» (1972), «Гельмязів – не Мажево» (1981) [192; 302]. Цікавим фактом, який виокремлював із біографії В. Ляскоронського краєзнавець, є його робота для Ісландського історичного товариства в Рейк'явіку, за що був обраний почесним членом: «цікавий факт: наш земляк – піонер українсько-ісландських наукових зв'язків» [333].

У статті «Історик із Золотоноші – учень славетного Антоновича» (2003) М. Пономаренко схарактеризував В. Ляскоронського як представника Київської історичної школи регіональних досліджень В. Антоновича, котрий був його науковим керівником під час здобуття ступеня магістра. Однак упереджене ставлення в наукових колах до персони В. Антоновича, на думку дослідника, стало причиною заборони викладацької діяльності В. Ляскоронського в Московському університеті [443].

М. Пономаренко досліджував біографію українського хіміка та біохіміка, академіка АН СРСР Олексія Миколайовича Баха (1857–1946). Перша ґрунтовна публікація М. Пономаренка «Учений із Золотоноші» про цього науковця з'явилася в 1979 р. У ній краєзнавець ґрунтовно висвітлив біографію діяча, його походження, родинне середовище, професійну діяльність та схарактеризував його психологічні й моральні якості [259]. На думку М. Пономаренка, визначальну роль у виборі О. Бахом біохімії як сфери наукової діяльності відіграв саме батько, який працював техніком-гуральником та познайомив сина з процесами бродіння й ферментації. Формування наукового інтересу до природничих наук та суспільно-політичних поглядів дослідника краєзнавець пов'язував з роками навчання в Київській гімназії (1867–1875). У цей період О. Бах познайомився із працями російських революціонерів-демократів, зокрема Д. Пісарєва, М. Чернишевського, М. Добролюбова. Опрацювавши спогади науковця, М. Пономаренко встановив, що під впливом такої революційної літератури в нього зародилася ідея популяризувати природничі науки серед народу і цим служити йому [259].

У статті «Геній народжується в броні» (1987) Михайло Федорович приділив увагу становленню світогляду науковця як прихильника марксизму, що дотримувався твердження, що науковий соціалізм є єдиним логічним висновком із класової структури суспільства. Окрім цього, М. Пономаренко дослідив, що 1937 р. колгоспники Золотоноші писали листа до О. Баха з проханням дати згоду на присвоєння колгоспу його імені. Як зазначив краєзнавець, учений з вдячністю відповів на їхнє прохання та пообіцяв приїхати в Золотоношу, однак ця поїздка так і не відбулася. За сприяння М. Пономаренка в місті одна з найкращих вулиць названа на честь науковця [352].

У 1967 р. в Золотоноші було встановлено пам'ятник О. Баху у вигляді бюста. Цю подію ініціював краєзнавець ще в 1957 р., про це зазначено в протоколі № 32-Б засідання Президії Академії наук УРСР від 7 травня 1957 р., у якому є вказівка «розглянули лист М. Пономаренко (м. Золотоноша) та подання Інституту біохімії і бюро Відділу біологічних наук АН УРСР про увічнення пам'яті вченого-біохіміка акад. АН СРСР О. Баха і постановили клопотатись до директивних органів про виділення асигнувань на спорудження пам'ятника на батьківщині вченого у м. Золотоноша» [496, с. 158]. М. Пономаренко вважав, що О. Бах відіграв визначну роль у народницькому громадсько-політичному русі, який охопив вихідців з дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 1860–1880-х рр. [86, с. 33].

Досліджуючи «коврайський період» Г. Сковороди, М. Пономаренко простежив основні віхи життя уродженця Золотоноші, вихованця та викладача Києво-Могилянської академії, мовознавця Симона Тодорського (1700–1754). У статті «Творець школи лінгвістів» (1993) Михайло Федорович зазначає, що походив С. Тодорський з козацької родини. Акцентовано також, що початкову освіту він отримав удома в Золотоноші, а вже потім на богословському факультеті Києво-Могилянської академії (1718–1727) та в Галльському університеті (1727–1737, Німеччина). В останньому, за словами дослідника, С. Тодорський поглиблено опанував давньоєврейську, давньогрецьку, алдейську, арабську та німецьку мови під керівництвом Й.-Г. Міхаеліса та ознайомився з ідеями Просвітництва. Однак М. Пономаренко не вважав його «активним борцем за просвітництво», попри те, що його авторитет, енциклопедичні знання

та ідеї мали своїх послідовників. Дослідник значну увагу приділив дослідженню діяльності С. Тодорського в Києво-Могилянській академії (1738–1740). Саме в цей період, як відзначає М. Пономаренко, він став «творцем першої української школи вчених-лінгвістів», до яких, зокрема, належали В. Лашевський та Г. Сковорода. На думку Михайла Федоровича, плідна, хоч і коротка, діяльність мовознавця С. Тодорського, котрий відіграв значну роль у становленні Г. Сковороди, дає право відвести йому належне місце серед українських просвітників першої половини XVII ст. [400].

Отже, аналіз наукового доробку М. Пономаренка свідчить про наполегливість краєзнавця в дослідженні історії виникнення міста Золотоноші, появи герба, особливостей перебігу історичних процесів на його території та біографій видатних уродженців міста.

4.2. Історія сіл Золотоніщини в науковій спадщині М. Пономаренка

Дослідження історії більшості сіл Золотоніського краю системно проводилися М. Пономаренком у період створення ІМІСЧО.

Однак матеріали з історії населених пунктів Золотоніщини, підготовлені дослідником, в енциклопедії було опубліковані з істотними скороченнями, що і обумовило появу значної кількості публікаційного матеріалу із цієї проблематики в його доробку. У роботі використано 32 газетні публікації М. Пономаренка. Перелік видань та кількість опублікованих статей дослідника представлено в таблиці 4.2.1.

Золотоніський район є адміністративно-територіальною одиницею Черкаської області (з 1954 р.) із центром у м. Золотоноші. Саме із середини 1950-х рр. М. Пономаренко розпочав свої дослідження історії сіл регіону. Важливим аспектом наукового доробку краєзнавця в аспекті цієї проблематики є висвітлення минулого не лише населених пунктів, які територіально були в складі Золотоніського району, а й хуторів та сіл, котрі були частиною Золотоніщини, однак із часом були укрупнені або затоплені у зв'язку з утворенням Кременчуцького водосховища (1956).

Таблиця 4.2.1

Кількість праць з історії населених пунктів Золотоніщини в регіональній пресі (1957–2001)

	Привіт Лева	Південний Лева	Радянська Золотоніщина	Злато-край	Вісті Золотоніщини	Черкаська правда	Молодь Черкащини	Вісник
Історія населених пунктів Золотоніщини	10	6	1	4	2	7	2	32

Одним із сіл, історичну територію якого затоплено, було Домантове. Історію «старого» Домантового досить системно досліджував М. Пономаренко, це стало темою його перших публікацій. Так, у статті «Домантів» (1957) дослідник розглянув такі аспекти минулого села: його заснування, становище в козацьку добу та в часи Української революції 1917–1921 рр. Михайло Федорович встановив, що містечко Домантів (так званий Домантів Степовий) було закладене литовським князем Василем Довмонтом у середині XVI ст. як друга родова резиденція після Домантова Поліського (заснованого нащадками Т. Довмонта у XIV ст. на Київщині). Краєзнавець дослідив процес переходу містечка від Довмонтів до Вишневецьких. Так, М. Пономаренко з'ясував, що 1635 р. замок Довмонтів був захоплений та пограбований коронним стражником Самійлом Лащ-Тучапським, а власниця маєтку Полонія Довмонт була змушена просити допомогу в Яреми Вишневецького. У 1639 р. Я. Вишневецький звільнив Домантів від людей С. Лящ-Тучапського, а 1640 р. купив володіння в П. Довмонт [122].

Значну увагу Михайло Федорович приділив участі жителів містечка в козацьких повстаннях та козацькій революції 1648 р. Дослідник відзначив, що Домантове стає не тільки важливим військово-адміністративним центром (сотенним містом), але й стратегічним логістичним центром, через який проходила переправа, що з'єднувала Чигирин з Переяславом. У роки козацької революції цією переправою користувалися члени посольств (березень 1649 р., посольство, очолене Г. Унковським та С. Мужелівським) та сам Б. Хмельницький (1654) [122].

Описуючи події 1917–1921 рр., Михайло Федорович акцентував увагу на діячах, які сприяли встановленню радянської влади в містечку. Так, він висвітлив діяльність очільника місцевого комнезаму М. Краснобая. Утім М. Пономаренко відзначив і діяльність «націоналіста» Михайла Злобинця, який представляв інтереси «місцевих куркулів» [122]. Цю персоналію дослідник не згадував у матеріалах про Домантове до 1991 р. Однак М. Пономаренко досліджував біографію М. Злобинця в рамках літературно-краєзнавчої проблематики. У 1990 р. вийшов другий том «Української літературної енциклопедії», у якій було опубліковано біограму діяча, автором якої є М. Пономаренко [106]. А після проголошення Україною Незалежності Михайло Федорович отримав можливість детальніше відобразити діяльність М. Злобинця як керівника демократичного товариства «Громада» (1906–1917) та «Просвіта» (1917) у рамках проблематики історії сіл Золотоніщини на сторінках своєї монографії «Золотоніщина» (1991) [86, с. 38–56].

Роботу над дослідженням історії Домантового М. Пономаренко продовжив у 1960-ті рр. як учасник авторського колективу «Історії міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972). У цьому виданні про село було опубліковано лише історичну довідку [495, с. 292]. Однак аналіз рукописного варіанта нарису про Домантів дозволяє оцінити масштаби поглиблення М. Пономаренком дослідження цієї теми. У підготовці нарису дослідник застосовував широку джерельну та історіографічну базу, представлену дореволюційною літературою, матеріалами Наукового архіву Інституту археології АН УРСР, працями істориків М. Грушевського, М. Максимовича, М. Василенка, археолога Д. Телегіна. М. Пономаренко на основі археологічних знахідок встановив, що в межах села в часи пізнього палеоліту було 2 стоянки давньої людини, поселення доби міді, курганний могильник та 3 поселення епохи бронзи, фрагменти кераміки й поховання скіфської доби, ранньслов'янське поселення черняхівської культури та слов'янське поселення I тис. н. е. [29, арк. 30–31]. Таким чином, Михайлові Федоровичу вдалося довести, що місцевість була залюднена впродовж більш ніж 10 тисяч років. Аналізуючи XVI–XVII ст., М. Пономаренко акцентував увагу на тому, що Домантове було своєрідним адміністративним центром величезної латифундії князів Довмонтів, а

1666 р. населення містечка доєдналося до повстань 1666 р., 1668 р., Коліївщини.

Під час висвітлення історії населеного пункту в другій половині XIX ст. дослідник акцентував увагу на тому, що на момент проведення реформи 1861 р. поміщик Степан Томара володів у Домантовому 4200 десятинами землі, а на 1885 р. у містечку було 399 дворів, 1808 мешканців, два заїзди, крамниця, базар, 10 вітряків, 2 водні млини, 6 олійниць. Також у нарисі повідомлялося, що 1883 р. в Домантовому було відкрито початкову школу, а напередодні Української революції працювало дві школи – земська та парафіяльна [29, арк. 31–39].

Зрозуміло, що відповідно до ідеологічного фону епохи важливим аспектом місцевої історії були революційні події першої чверті XX ст. Михайлу Федоровичу вдалося з'ясувати, що 1905 р. мешканці Домантова Ф. Молодик, Г. Яремко, П. Брижак, С. Галушка розповсюджували серед селян революційні прокламації, проводили агітацію і брали участь у Золотоніському збройному повстанні. Історія встановлення радянської влади зводилася до першого приходу більшовиків у січні 1918 р., створення комнезаму та сільської ради 1920 р. У свою чергу, буремні 1920–1940-ві рр. зводилися до появи в селі комсомольського осередку 1926 р., партійної організації 1929 р., колгоспу імені Чубаря 1930 р., німецької окупації з 19 вересня 1941 р. по 23 вересня 1943 р. [29, арк. 34–35]. Слід зауважити, що така структура викладу матеріалу притаманна й публікаціям з історії інших населених пунктів краю, які досліджував краєзнавець.

У 1962 р. вже в період роботи над нарисом для ІМІСЧО М. Пономаренко опублікував ще одну статтю «Домантів» у газеті «Молодь Черкащини», що дублювала публікацію 1957 р. [140]. Тема історії села Домантове в доробку М. Пономаренка набула продовження у 1980-х рр. Так, у ДАЧО зберігається лист-відповідь (4 січня 1980 р.) Михайлу Федоровичу від Центрального державного історичного архіву УРСР, у якому повідомлялося, що архівістами було виявлено документи з історії села та відомості про обставини його заснування. У наданому ЦДІА УРСР до листа додатку налічувався перелік 12 документів, а саме: виписи з Київських земських книг (1585), відомості та записи про фінансові операції Домантівської сотні (1742–1747), універсал й ордер гетьмана Кирила Розумовського (1755), опис

міста Домонтова Генеральною ревізією (1765–1769), рапорт переяславської полкової канцелярії (1769), оприділення Другої Малоросійської колегії (1769), повідомлення київського намісника (1783), доповідь канцелярії Київського намісництва (1790) та постанова про арешт жителя с. Коробівка (Золотоніщина) 1906 р. [29, арк. 6–9].

1995 р. у газеті «Златокрай» вийшла остання публікація М. Пономаренка з історії с. Домантове, що була своєрідною реакцією Михайла Федоровича на книгу «Українська козацька республіка» (1994, Інститут історії України НАН України, Черкаський державний педагогічний інститут) [414]. Краєзнавець зауважив, що автор статті «Домонтівська сотня» помилково вказав, що перша згадка Домонтова датована 1648 р., оскільки наявна скарга черкаських міщан на О. Дашковича, у якій згадується село Домантове, що працювало на Черкаський замок 1535 р. Водночас дослідник спростовує власне твердження про те, що населений пункт був закладений князями Довмонтами. Михайло Федорович відзначив, що на момент одруження В. Довмонта на О. Глинській наприкінці XVI ст. с. Домонтів уже існувало, але під іншою назвою. Таке твердження дослідника ґрунтується на матеріалах археологічних розвідок на території старого села, під час яких було обстежено городище та виявлено знахідки XV ст. [414].

Тут М. Пономаренко вперше описує епізод, пов'язаний з переходом села (1589) у власність П. Довмонт (у дівочтві – Тишанка-Биховська) після її одруження із сином В. Довмонта – Григорієм. Також Михайло Федорович з'ясував, що 1616 р. на її ім'я було подано судовий позов за дорученням черкаського старости Я. Острозького через начебто незаконне володіння землями Домантова та його околицями. Проте П. Довмонт відстояла своє право власності, а 1618 р. подарувала ці території своїм онукам Богухвалові та Марії Олексичам. Окрім цього, дослідник уточнив мотиваційну складову та дату нападу С. Лящ-Тучапського на містечко, дійшовши висновку, що наїзд відбувся 1632, а не 1635 р. на замовлення черкаського старости Д. Заславського. Також у цій статті М. Пономаренко проаналізував геральдичні аспекти питання та відзначив, що герб Довмонтів виглядав як грот з увіткнутою стрілою на двох півмісяцях [414].

Краєзнавець системно вивчав історію с. Богушкова Слобідка, котре впродовж своєї історії тричі змінювало назву: з 1923 р. – Чапаєвка, з 2016 р. – Благодатне. Так, у статті «Чапаєвка» (1962) дослідник на основі аналізу археологічного матеріалу з'ясував, що на його території було три поселення доби неоліту та чотири – доби бронзи (поселення виявлені 1956 р.), а козацька доба представлена 55 похованнями [141]. М. Пономаренко акцентував на визначній ролі місцевого козацтва та його участі в повстанні 1666 р. Радянська доба представлена класичними розвідками з історії боротьби місцевого населення, яке очолювали Д. Кукса й А. Попович з німцями (1918 р.) та денікінцями (1919 р.); подається інформація про перейменування села на честь дивізії імені В. Чапаєва (1922 р.) та знищення села в роки Другої світової війни. Історія Богушкової Слобідки істотно доповнена в наступній статті М. Пономаренка «Чапаєвка» (1963). У ній краєзнавець конкретизував місцезнаходження археологічних знахідок, дату заснування села (1619), становище села за радянської влади [150]. У дещо стислому вигляді цей матеріал було продубльовано в статті «Село над Дніпром» (1973) [199].

Варто відзначити, що обидві публікації краєзнавця відображають змістове наповнення нарисів «Чапаєвка», котрий мав бути опублікований у ІМІСЧО, але редакцією був скорочений до історичної довідки [49, арк. 210]. Досліднику вдалося повною мірою охарактеризувати розвиток села в кожну історичну епоху. Михайло Федорович на основі археологічних знахідок обґрунтував, що люди мешкали на теренах села в добу неоліту (3 поселення), бронзи (2 поселення, 1 поховання) та заліза (кераміка скіфського періоду) [49, арк. 174].

Дослідник, використовуючи матеріали «Люстрації Київського воеводства» 1622 р., зробив припущення, що село з'явилося 1619 р. Михайло Федорович з'ясував, що в часи Козацької революції Богушкова Слобідка стала центром Богушковослобідської козацької сотні Черкаського, а потім – Переяславського полку. Також було відзначено, що в результаті переяславського повстання 1666 р. за наказом гетьмана І. Брюховецького містечко було знищено. М. Пономаренко, як археолог, в історію містечка доби Гетьманщини вводить сюжет про виявлені рештки будівель того часу в урочищі Замісця. Дослідник також встановив, що

після 1709 р. Богушкова Слобідка належала переяславському полковнику С. Томарі та його сину Василю (1715) [49, арк. 174–177].

Михайло Федорович, послуговуючись даними переписів населення за 1834, 1885, 1900 та 1910 рр., охарактеризував соціально-економічне становище села [49, арк. 176–178]. Проте варто зазначити, що, окрім цього, краєзнавець детально аналізує ситуацію 1862 р., пов'язану з прокламацією «Усім добрим людям», яка була написана представниками лівого крила Київської Громади. У її поширенні був звинувачений та відправлений у заслання етнограф П. Чубинський. Як зазначає М. Пономаренко, прокламація була виявлена саме біля с. Богушкова Слобідка [49, арк. 179]. Не оминув дослідник і детального висвітлення подій 1918–1920 рр. та перейменування села [49, арк. 188].

Важливим аспектом є відображення економічного становища села в часи колективізації. Так, М. Пономаренко використовує відомості з протоколу засідання Золотоніського райпарткому 10 березня 1931 р., у якому зазначалося, що Чапаєвка мала стати одним із центрів суцільної колективізації. Також краєзнавець використав дані газети «Червоний Жовтень» (Золотоноша, за 1931–1933 рр.), які демонструють картину розбудови колгоспного господарства. Так, М. Пономаренко зазначав, що «...якщо наприкінці 1930 р. колгосп об'єднував 591 господарство..., то вже 1932 р. Чапаєвка стала селом майже суцільної колективізації: у колгосп вступило 852, або 85.4 % господарств...» [49, арк. 189]. Зрозуміло, що про трагічні наслідки суцільної колективізації М. Пономаренко не вказав, оскільки тема Голодомору в радянську добу категорично заперечувалася практично до кінця 1980-х рр. [592, с. 168]. Проте вона знайшла відображення в його краєзнавчих публікаціях 1990-х рр.

Наступним населеним пунктом Золотоніщини, історію якого системно висвітлював М. Пономаренко, став Гельмязів. Так, у публікації «Гельмязів» (1962) Михайло Федорович висловив думку, що поселення могло з'явитися в XII–XIV ст., але було зруйнованим або залишеним упродовж тривалого часу. На думку вченого, про це свідчать залишки курганів та городищ на його околицях. Посилаючись на «Люстрацію старостів Київського воеводства», Михайло Федорович пов'язує першу згадку про Гельмязів як слободу в 1616 р. Утім у публікаціях 1965,

1975 рр. обґрунтовує більш ранню дату – 1613 р. [154; 208]. На думку дослідника, вигідне географічне положення села на перетині річки Супій та сухопутної частини літописного «шляху з варяг у греки» Переяслав – Кременчук забезпечило йому роль адміністративного центру в різні історичні епохи: XVII–XVIII ст. – сотенне містечко, з 1797 р. – волосне містечко, з 1922 р. – районний центр [145]. Наступна публікація «Гельмязів» (1965), написана М. Пономаренком у співавторстві з іншим краєзнавцем П. Германом, доповнена версією про заснування села половцем або татариним Алемасом, модифіковане ім'я якого дало назву Гельмязів. На думку краєзнавців, у XII ст. місцевість між р. Супоєм та р. Сулою заселяли торки, а після XIII ст. – татари [154].

Окрім цього, дослідники зазначили, що в XIX ст. Гельмязів був одним з помітних торгівельних центрів. При висвітленні подій 1917–1921 рр. закономірно, що акцент робився на діяльності партизанських загонів П. Воропая, що орієнтувався на більшовиків. Краєзнавцями було використано відомості з телеграми золотоніської буржуазії до уряду часів Української Держави. Також були представлені відомості про утворення в Гельмязеві за ініціативи С. Кирдоди однієї з перших комун в Україні – комуні «Іскра». Автори для висвітлення діяльності цієї комуні використали матеріали газет «Правда» та «Известия» за 1927–1928 рр. [154].

Свою наступну статтю «Село на Супої» (1975) М. Пономаренко доповнює історичними фактами про передачу села 1620 р. у власність магната Я. Заславського; участь гелмязівців у повстанні під проводом Т. Федоровича, П. Павлюка та Я. Острянина (1637–1638), повстанні І. Богуна (1659) та Переяславському повстанні (1666). Також дослідник поглиблює економічну історію села. М. Пономаренко зазначав, що на початку XX ст. Гельмязів був найбільшим у повіті осередком розвитку товарного виробництва та тютюнової промисловості; мав славу торговельного містечка, де проводилися ярмарки, базари та працювало 24 крамниці. Однак після будівництва залізниці через Пирятин та шосе Золотоноша – Черкаси темпи розвитку торгівлі значно знизилися [208]. Зазначимо, що цей стислий варіант статті було перевидано 1976 р. на сторінках обласної газети «Черкаська правда» [216].

У контексті розгляду історії села варто відзначити цікаву публікацію М. Пономаренка «Гельмязів – не Мажево» (1981). У ній він спростовує думку історика В. Ляскоронського, що с. Гельмязів тотожне літописному місту Мажево. Михайло Федорович, як дипломований філолог, проаналізував літописну формулу «приїздили битися до міста» й дійшов висновку, що вона вказує на близькість м. Мажева до м. Переяслава, а не на віддаленість, як трактував В. Ляскоронський. Власну думку Михайло Федорович підкріпив дослідженнями археолога М. Кучери, котрий розташовував Мажево біля Переяслава, та твердженнями дореволюційних дослідників, які пов'язували це місто з Мазинцями на р. Альті [302].

М. Пономаренко у двох публікаціях – «Піщана» (1965) та «Пісочен – місто літописне» (1972) акцентував увагу на давній історії с. Піщана, хоча матеріал певною мірою перегукується з нарисом «Піщана» в ІМІСЧО [158; 192; 495, с. 281–289]. Михайло Федорович зазначив, що 1961 р. у заторфованому руслі р. Супій було виявлено грецький бронзовий набір посуду для вина VI–V ст. до н. е., що засвідчує торговельні відносини «між супоїчанами та північною Надчорноморщиною». Така думка дослідника підтверджується сучасними знахідками грецьких монет на Черкащині [579, с. 5].

На думку М. Пономаренка, історія с. Піщана бере початок від м. Пісочен часів Київської Русі, розташованого на долішньому Супої. Воно було важливим вузлом в Надсупійській оборонній лінії Переяславського передпліччя. 1239 р. зазнало руйнації та спустошення військами хана Батия, й перша згадка про поселення з'являється тільки через 300 років. На початку XVII ст. поселення було власністю шляхтича Олександра Олексича. Михайло Федорович зазначив, що як і жителі інших сіл регіону, піщанці брали участь у переяславському повстанні 1666 р. Також у розвідці М. Пономаренка подано відомості про економічний та культурний розвиток с. Піщана, у якому працювало 8 парових млинів, 101 вітряк, 7 кузень, 3 олійниці, 6 інших дрібних закладів; діяли 3 школи – міністерська, земська та парафіяльна [192].

У середині 1960-х рр. починають з'являтися газетні публікації М. Пономаренка про с. Дмитрівку. Так, М. Пономаренко зазначає, що на території цього села було виявлено значний

археологічний матеріал доби бронзи (ур. Бутенкове і Леванщина), Київської Русі (ур. Леванщина). Зокрема, в ур. Леванщина виявлено бронзовий наконечник списа, а в ур. Бутенкове – жорно. Михайло Федорович появу села пов'язує із серединою XVII ст., коли Дмитрівський курінь належав до складу Домантівської сотні Переяславського полку (1667–1782). Також дослідник відзначив, що 1670 р. місцеві козаки підтримували гетьмана П. Дорошенка; у XVIII ст. значну частку земель Дмитрівки викупив домантівський сотник Я. Платківський, який 1764 р. передав її своєму родичу Павлу. За традицією значну увагу дослідник приділив селянській реформі 1861 р. Так, Михайло Федорович згадав документ «Уставна грамота спадкоємців колезького асесора Якова Івановича Платківського» (1862), який урегулював відносини дідича і селян. Також краєзнавець у нарисі зазначив, що 1862 р. у селі було відкрито парафіяльну школу [159].

Водночас М. Пономаренко у розвідці акцентує увагу на участі селян у подіях 1905–1907 рр. та діяльності в 1918 р. земельного комітету, який розподілив землю, що була у власності заможних селян. Краєзнавець зазначає, що лише родині Кононовичів вдалося зберегти свої 500 десятин у Дмитрівці й сусідніх Домантові та Матвіївці. Також дослідник наводить статистичні дані про соціально-економічний розвиток села у XX ст. Так, він вказує про факти об'єднання 18 родин дмитрівчан у комуну (1921); 87 господарств у СОЗ (1924–1925); створення ТСОЗу на чолі П. Стешенка (1928) та під його керівництвом артіль «Хвиля революції» (1929, з 1930 р. – «Більшовик»). Економічний розвиток села 1930-х рр. у дослідженнях Михайла Федоровича обмежено лише висвітленням діяльності створених 1935 р. птахоферми й племінної ферми великої рогатої худоби та конопляної спеціалізації артіль «Більшовик». У контексті цієї теми М. Пономаренко зосередив увагу на персоналії жительки с. Дмитрівка О. Сливи, яка очолювала племінну ферму великої рогатої худоби та була обрана депутатом Верховної Ради УРСР [159].

У своїй наступній статті «Село героїв» (1976) було доповнено сюжету про освітній розвиток села. Так, Михайло Федорович подає відомості про вчителів Корнієнка та Лавренка, які працювали в початковій школі (1862), та про відкриття нового

приміщення середньої школи (1930). Також у цій публікації вперше було вказано імена дмитрівчан – учасників Другої світової війни, яким було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (Г. Світличний, Я. Андрущенко) і Героя Соціалістичної Праці (Н. Рева, А. Кириченко, В. Левчик) [222]. Означена стаття була повторно опублікована 1977 р. у газеті «Черкаська правда» [224].

У наступних публікаціях «Кавраї» (1971) та «Село, в якому жив Г. С. Сковорода» (1971), репрезентовано основні віхи давньої історії с. Ковраї та розкрито епізод перебування в ньому Г. Сковороди. Також Михайло Федорович приділив увагу власникам села – родині Переяславського полковника (1706–1713) С. Томари. Краєзнавець зазначив, що село було викуплене ним у жителів Гельмязівської сотні на початку XVIII ст., а після його смерті згідно з гетьманським універсалом та царською грамотою перейшло у власність сина – бунчукового товариша Василя Томари. М. Пономаренко дослідив, що саме у внука В. Томари, теж Василя, учителем був Г. Сковорода, який мешкав у Ковраї в 1754–1759 рр. [187;188] Цей період із життя видатного українського філософа став предметом окремих досліджень М. Пономаренка («Сковорода у Кавраї» (1994), «У Золотоніських степах» (1998) [404; 419].

Щодо Ковраю, то після проведення селянської реформи 1861 р. його власниками були брати Павло та Степан Томари. Також Михайло Федорович зазначив, що у XIX – на поч. XX ст. значна кількість землі села була у власності маєтку М. Меринга. У цей період тут розпочала роботу початкова школа (1874). Традиційно дослідник відзначив участь 30 жителів Ковраю в протистоянні військам Денікіна; створення колгоспів «1 травня», «Дружба» (1929) та «Українець» (1930); знищення села нацистськими каральними загонами (1943) та успіхи повоєнної відбудови [160].

У трьох публікаціях Михайло Федорович висвітлював історію батьківщини – с. Підставки. Так, у статті «Підставки» (1965) зазначав, що село належало до Гельмязівської сотні, було власністю сотника І. Сулими, а з кінця XVII ст. – переяславського полковника С. Томари та його нащадків, серед яких дослідник виокремив В. Томару (1715) та М. Томару (1861) [156].

За традицією в текст вводилися епізоди «класової боротьби». Так, краєзнавець наводить відомості про конфлікт жителів села

з економіком Г. Акацатовим (1899). Його причина полягала в тому, що 41 селянин підписав з економією договір про косовицю 211 десятин сіножатей, однак остання не дотримала його умов, що призвело до сутички, у якій було поранено селян В. Ступацького та І. Демченка. За словами М. Пономаренка, «ця кривава розправа увійшла в літопис всеросійського селянського руху як обурливий факт панської сваволі, селянського безправ'я». Також у розвідці представлені дані з перепису 1910 р., відповідно до якого в с. Підставки нараховувалося 194 двори, 1606 мешканців, (38 – без землі, 17 – мали до десятини, 47 – до двох десятин). Дослідник зазначив, що 1887 р. у селі було відкрито земську школу, яка діяла паралельно з церковно-парафіяльною школою. Також Михайло Федорович окреслив діяльність Підставської болотно-дослідної станції (1915 р.), яка в радянський період була реорганізована в луко-меліоративну [156].

У публікації «Село над Супоєм» (1978) М. Пономаренко доповнив наявний матеріал статистичними відомостями, що стосувалися соціально-економічного розвитку села наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст.: участь жителів села в Золотоніському повстанні (1918), створення колгоспів «Зелений гай» та імені Шевченка (1929), активні діячі колгоспного руху А. Чмир, Ф. Бичок, Я. Опанасенко, учасники Другої світової війни та передовики соціалістичної праці [237].

У статті «Село Кропивна» (1962) М. Пономаренко відзначає давність заселення локації, про що засвідчує виявлення 37 давніх захоронень на околицях населеного пункту. Водночас він зазначає, що вперше населений пункт як слобода згадується 1616 р. в «Люстрації староств Київського воеводства». Михайло Федорович з'ясував, що 1636 р. по закінченні терміну слободи населення Кропивни почало відбувати військову службу. Також краєзнавець відзначив участь кропивнянських козаків у повстаннях Я. Острянина та К. Скидана 1638 р., подіях Козацької революції. Дослідник зазначив, що 1649 р. було сформовано Кропивнянський полк, який очолив Филон Джеджелій; козаки цього полку брали участь у битвах під Пилявцями, Збаражем, Берестечком та Батогом. Також М. Пономаренко акцентував увагу на участі уродженця Кропивни Івана Подоляка в гайдамацькому русі 1750 р. та населення села загалом у подіях 1768 р. Описуючи період другої половини ХІХ ст. – поч. ХХ ст.,

дослідник обмежився згадкою про погіршення становища населення після реформи 1861 р., участю селян у подіях 1905 р. та діяльністю колгоспу імені Жданова в 1960-х рр. [144].

1962 р. вийшла публікація «Драбівці» (1962) М. Пономаренка в співавторстві з В. Лутковським, яка присвячена історії села до встановлення радянської влади. Автори розвідки зауважили, що село було засноване в ХVІІ ст. вихідцями з Правобережжя та перебувало в складі Золотоніської сотні Переяславського полку. 1667 р. перебувало у власності переяславського полковника В. Сербина, а згодом – одного з козацьких старшин І. Миронича, дружини генерал-майора Кантакузена. Дослідники наводять дані Рум'янцевської ревізії, відповідної до якої на 1767 р. у селі нараховувалося 57 дворів або 132 сім'ї. У розвідці представлена й соціально-економічна статистика початку ХХ ст.: кількість селянських дворів – 201, 12 багатих родів (Барчани, Красовські, Рудковські, Дорошенки та ін.), які володіли 2.115 десятинами землі. Розвиток освіти в статті згадується в контексті функціонування земської школи, відкритої 1887 р., та вчительської діяльності псаломника Махтея Гринька [147].

Наступна стаття М. Пономаренка стосувалася історії села Крупське (1963). Як зазначив М. Пономаренко, поселення відображене на карті Г. де Боплана (40-ві рр. ХVІІ ст.). На його думку, на місці села було давнє поселення, адже на карті Крупське значиться як укріплене містечко. Свою гіпотезу підтверджує археологічними знахідками 52 давніх захоронень [148].

Також відзначає, що в «Генеральному описі Лівобережної України» (1765–1769) населений пункт значиться в статусі козацького села, а в ХІХ ст. належало до складу Кропивнянської волості, Золотоніського повіту, Полтавської губернії. Стаття містить статистичні відомості про соціально-економічний та демографічний розвиток села. Так, Михайло Федорович наводить дані ревізії 1859 р.: 260 дворів (1,236 чол.). Візначає збільшення в другій половині ХІХ ст. дворів до 351 (1,447 чол.) та їх зменшення до 263 на початку ХХ ст. За класичною схемою окреслює в історії с. Крупське події 1905–1907 рр., 1917–1921 рр., утворення колгоспу в 1929 р. та Другої світової війни. Однак характеристика лідерів пробільшовицьких сил та Героїв Радянського Союзу і Героїв Соціалістичної Праці в цьому матеріалі не здійснювалася [148].

1963 р. М. Пономаренко написав статтю про с. Деньги [151]. У ній зазначено, що село засноване в другій чверті XVII ст. та відображене на карті Г. де Боплана, щоправда, під назвою «Донки». У роки Козацької революції належало до Кропивнянської сотні Іркліївського полку, а після 1649 р. – стало центром Денезької сотні (сотник Демко Ігнатенко) Кропивнянського полку. Михайло Федорович звернув увагу на те, що село було одним з осередків формування козацтва, місцеві жителі брали участь у повстаннях 1620–1630-х рр., Козацькій революції, Переяславському повстанні 1666 р. У статті зазначено, що станом на 1729 р. с. Деньги належало до гетьманської диспозиції та перебувало у віданні сотника, виділяючи щомісяця видатки на утримання найманих козаків та потреби містечка Кропивни [151].

За традицією попередніх своїх розвідок про села Золотоніщини М. Пономаренко подає статистичні дані про соціально-економічний розвиток села та демографічну ситуацію в ньому за 1859 та 1910 рр. Так, він зазначає, що на 1859 р. у селі нараховувалося 357 дворів (2,166 чол.), а вже 1910 р. – їх кількість становила 542 (2,864 чол.). Відомості про період початку XX ст. у історії с. Деньги містять згадку про активну участь населення в складі Денезького партизанського загону (очільник М. Зміхновський), що протистояв військам С. Петлюри (1918); створення колгоспу «Червоний дніпровець» (1929); руйнації в роки радянсько-німецької війни та звільнення 23 вересня 1943 р. [151].

1965 р. М. Пономаренко опублікував статтю про с. Каленики (1965). Дослідник зазначив, що поселення було засновано на землях Переяславського староства в першій чверті XVII ст., оскільки зазначене на карті Г. Боплана. Зауважує, що 1722 р. вперше згадується під назвою «Каленникове». Краєзнавець звертає увагу й на найбільших землевласників села, а саме на Євдокію Томару (володіла землями з 1716 р.), переяславського писаря П. Черняхівського (з 1729 р.) [162]. Михайло Федорович також відзначив, що сільські землі в XIX ст. належали до Богданівського маєтку князя В. Кочубея, а після 1908 р. землевпорядним комітетом князівські землі було розпродано й утворено 50 хуторів. У контексті висвітлення революційної участі селян з Калеників у 1905–1907 рр. дослідник зазначив, що одного з жителів – Петра Рубана було заарештовано та вислано

на каторжні роботи. Встановлення радянської влади в селі М. Пономаренко зазначив в іменах її активних діячів Я. Савченка, Д. Ваченка, Г. Тарасенка, І. Сьомика. Соціально-економічне становище Калеників представлено відомостями про створення з 8 господарств ТСОЗу 1924 р. (голова І. Ваченко), його реорганізацію в комуну імені К. Маркса 1928 р., підпал її конюшні в 1930 р. противниками колективізації [162].

У 1972 р. побачив світ том «Історії міст і сіл. Черкаська область», у якому було представлено довідки про села Антипівка, Богдани, Богуславець, Бубнівська Слобідка, Вознесенське, Гладківщина, Деньги, Дмитрівка, Домантове, Дравівці, Зорівка, Каленики, Коврай, Ковтуни, Коробівка, Кропивна, Крупське, Лукашівка, Нова Дмитрівка, Підставки, Скориківка, Чапаєвка (тепер – Благодатне), Шабельники, автором яких є М. Пономаренко [495, с. 290–295]. Михайло Федорович значну увагу приділив наповненню своїх нарисів відомостями про археологічні знахідки на території описаних сіл. І хоч здебільшого цей матеріал увійшов до видання ІМІСЧ, деякі факти все ж залишилися в рукописах. Так, у нарисі «Каленики» містяться згадки про городище часів Київської Русі та майдани для жертвоприношень на околицях села [49, арк. 113]. Описуючи історію с. Піщане, Михайло Федорович зазначав, що рештки кераміки X–XIII ст. на його території були виявлені ним у результаті археологічної розвідки [49, арк. 136]. Також у деяких нарисах є посилання на знахідки, які експонувалися в золотоніському музеї. Наприклад, знаходимо відомості, що згадана в нарисі про с. Кропивна римська монета 131–161 рр. була виявлена на території с. Маліївка. Також у нарисі про Кропивну зазначено про рештки оборонних споруд XVII–XVIII ст. на її території [49, арк. 123]. Водночас у зібраних М. Пономаренком матеріалах містяться дані про археологічні знахідки в інших населених пунктах Золотоніщини. Так, в описі с. Коробівка, вказано, що на території с. Бордуносівка було виявлено 2 поселення доби неоліту та рештки сарматської кераміки, а біля с. Кедина Гора та Комарівка – поселення доби бронзи [49, арк. 121; 508, с. 116–124].

З-поміж нарисів, написаних М. Пономаренком для «ІМІСЧО», варто відзначити матеріали «Бубнівська Слобідка» та «Чапаєвка» [49, арк. 11, 174]. Так, перший нарис, окрім

інформації про село, містить відомості про с. Бубнів, яке було затоплено у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища в 50-х рр. XX ст. Його жителів переселили до Бубнівської Слобідки. За даними, зібраними краєзнавцем, Бубнів був одним з найдавніших поселень у регіоні, яке утворилося у XIII ст. Михайло Федорович відзначав у нарисі, що наприкінці XVI ст. за ініціативи Д. Вишневецького Бубнів слугував сторожовою фортецею. М. Пономаренко, посилаючись на «Архів Південно-Західної Росії» (1886), зазначає, що на початку XVII ст. Бубнів належав «шляхтичу Балакиру» [49, арк. 13]. На нашу думку, тут йдеться про одного з представників землевласників тюркського походження, прізвища котрих зафіксовані в ревізіях 1545–1552 рр., що проводилися в округах Черкаського та Канівського замків [508, с. 116–124; 642, с. 191].

М. Пономаренко також зазначив, що після поразки козацьких повстань 1637–1638 рр. Бубнівська Слобідка перейшла у власність Переяславської єзуїтської колегії, а після 1648 р. Бубнів став адміністративним центром однойменної сотні Канівського, а з 1667 р. – Переяславського полку. Також М. Пономаренко зазначав, що 1660 р. населений пункт був «пожалуваний» царем Олексієм Михайловичем Канівському Успенському монастирю. Дослідник також звернув увагу на те, що в середині XVIII ст. сотенне управління було перенесено до с. Прохорівка (Канівщина) у зв'язку із системними підтопленнями Бубнова. Водночас у нарисі представлені археологічні відомості про те, що рештки городища козацької доби збереглися у вигляді кільцевого валу над р. Орхівкою [49, арк.12–14]. Доцільно припустити, що М. Пономаренко виявив ці рештки під час своїх археологічних розвідок 1940–70-х рр. [19; 600]. Варто зауважити, що ця проблема знайшла подальше вивчення в дослідженнях археолога О. Прядка, який з'ясував, що на території відселеного с. Бубнів розташоване давньоруське городище круглої форми, виявлено рештки кераміки XI–XIII ст. та XVII–XVIII ст. [601, с. 135; 508, с. 116–124].

Після видання ІМІСЧ у 1974 р. в обласній газеті «Черкаська правда» було опубліковано нарис М. Пономаренка «Село над Дніпром» про с. Коробівка, який готувався ще до «ІМІСЧО» [207]. Відомості класичні: заснування на початку XVII ст., входження до складу Домантівської сотні в добу Гетьманщини.

Автор звернув увагу на те, що 1721 р. село перейшло у власність полковника А. Ковбаси, а згодом частину земель Коробівки почав займати монастир. Також Михайло Федорович подає відомості, що 1750 р. на околицях села переховувалася частина гайдамацького загону І. Вовка. Відповідно до традиції висвітлення «класової боротьби» в XIX ст. акцент робиться на відображенні протистояння селян і пана Платківського. Так, 1833 р. селяни скоїли напад на нього, а 1856 р. займалися самовільною вирубкою лісу. На початку XX ст. дослідник зміщує акцент на революційний рух та повідомляє, що 1903 р. в Коробівці було утворено підпільну соціал-демократичну групу, яка займалася агітаційною роботою серед селян; 1905 р. селяни приєдналися до Золотоніського збройного постановня, організованого повітовою філією РСДРП. За наведеними дослідником даними в Коробівці був створений перший у районі колгосп 1929 р., котрий був нагороджений дипломом другого ступеня на Всесоюзній сільськогосподарській виставці 1940 р. Досліджуючи діяльність партизанського руху на Золотоніщині, М. Пономаренко не оминув увагою і загін під керівництвом П. Строканя, до якого доєдналися мешканці Коробівки [207].

У 1990-х рр. М. Пономаренко опублікував матеріали про с. Зорівка, Антипівка, Мелесівка, Вільхи. У розвідці «Зоре моя – Зорівко степова» (1995) краєзнавець зазначав, що перша згадка про с. Зорівку зафіксована 1781 р. в Описі Київського намісництва. У цьому документі населений пункт позначався як «хутір козаків Зорі та Андрейка» на 18 хат. Михайло Федорович у нарисі зазначив, що 1787 р., 1834 р., 1858 р. згадується «Зорин хутір» й тільки з 1900 р. – с. Зорівка [408].

Про с. Антипівка М. Пономаренко зазначив, що воно вперше згадується 1631 р. у зв'язку зі сплатою селянами 3 злотих на рік (з диму) шляхтичу Богухвалу Олексичу. Михайло Федорович також відзначив, що покочачене населення брало участь у ключових подіях XVII–XVIII ст. Краєзнавець зазначив, що 1930 р. в селі було утворено колгосп «Шлях соціалізму», однак він «прокладав шлях не до соціалізму, а до могили», оскільки велика кількість селян-колгоспників загинула від голоду 1933 р. Також М. Пономаренко подає відомості про діяльність репресивних радянських органів, які репресували 21 жителя Антипівки (6 – розстріляно, 15 – відправлено до таборів) [438].

Наявність цих відомостей виокремлює це дослідження з-поміж більшості матеріалів краєзнавця про населені пункти Золотоніщини. Адже поява подібної інформації в статтях М. Пономаренка попередніх десятиліть була неможливою – радянська влада категорично заперечувала цю трагедію. Проте наслідки 1932–1933 рр. в інших селах Золотоніського району він зазначив в окремих публікаціях «Голодомор – 33 на Золотоніщині» (1993) та «Голодомор 32–33 років» (2001). У них краєзнавець зібрав спогади місцевих жителів, яким вдалося пережити ці трагічні події [402; 442].

Історія с. Вільхи була відображена в публікаціях «Вільхам – 400 років» (1999) та «Вільхи» (1999). Як зазначає автор, це козацьке село засноване в другій чверті XVII ст., населення якого було учасниками подій XVII–XVIII ст. Краєзнавець зазначає, що в першій половині XVII ст. в ньому мешкали досить заможні селяни: 1742 р. Іван Глупченко був власником млина, Федір Циганник утримував луку в ур. Майдан, яку продав 1766 р., та лан над болотом Мостище; у власності Данила Зозулі перебували «зозулівські ґрунти», а мешканець Писаренко володів значним сінокосом. Також Михайло Федорович зазначив, що власниками села були переяславський полковник І. Миревич (1692–1706), згодом родина генерала Кантакузена. У цій розвідці М. Пономаренко використав два цінні документи, які стосуються історії села в роки Другої світової війни, а саме: «Наказ начальника округи про виселення громадян із Золотоніської округи, які прибули з інших місцевостей після 22 червня 1941 р.» та «Розпорядження повітового старости вільхівському старшині про вилучення приймачів у людності» (грудень 1941 р.). Також М. Пономаренкові вдалося задокументувати діяльність місцевої підпільної групи на чолі з Циганком [431; 439].

Цікавим є дослідження М. Пономаренка про історію с. Мелесівка. Як зазначив краєзнавець, населений пункт було закладено в першій чверті XVIII ст., а його засновником був виходець з Волощини Василь Мелесь. Цю особу дослідник виявив у донесенні чиновника Київської губернської канцелярії св. Синоду, що стосується сина Василя Мелєся – Федора. Дослідник також зауважив, що першу згадку про Мелесівку зафіксовано в дарчій 1748 р. бездітного козака Андріяна Пиляця, який подарував десять десятин Золотоніському Благовіщенському монастирю,

дві з яких розташовані біля «Мелесевого хутора» на р. Іржавці. У розвідці зазначалося, що в 70–80-х рр. XVIII ст. село належало бунчуковому товаришу Дмитру Білусі [437].

У 2001 р. М. Пономаренко видав книгу «Золотоніщина в осадах» (2001), у якій він зібрав нариси з усіх 63 населених пунктів Золотоніського району. У своєму доробку для позначення села чи міста дослідник часто використовував термін «осада», що і лягло в основу назви монографії. Основу праці становлять як раніше опубліковані матеріали, що стосуються 25 сіл – центрів селищних рад, так і нариси з історії осад, що були в їх підпорядкуванні. Книга побудована на зразок ІМІСЧО, тому історія більшості населених пунктів представлена у вигляді довідок, що містять дані про територіальну належність, статистику, ключові історичні події, становище на кінець 1990-х рр. та видатні персоналії (за наявності). Важливо зазначити, що нариси, котрі були написані до 1991 р. та містили елементи радянської ідеології, у цій книзі М. Пономаренком редагувалися [87].

Отже, аналіз науково-краєзнавчої спадщини М. Пономаренка з історії сіл Золотоніського району засвідчив її репрезентативність. Встановлено, що в місцевій пресі краєзнавець постійно публікував різні замітки, повідомлення, розвідки та статті, що містили історію населених пунктів регіону, популяризуючи знання про минувшину серед населення. Таким чином, М. Пономаренко проводив не лише дослідницьку, а й просвітницьку роботу.

* * *

Таким чином, встановлено, що М. Пономаренку вдалося спростувати версію, що Золотоноша була заснована 1561 р. та обґрунтував гіпотезу заснування міста у 1569–1572 рр. У численних розвідках М. Пономаренко системно вивчав питання розвитку освіти та історії окремих навчальних закладів Золотоноші XIX–XX ст., творчих об'єднань радянської доби (золотоніської філії літературного об'єднання «Плуг»; «Супій»). З'ясовано, що погляди М. Пономаренка на генезис герба Золотоноші в радянську та пострадянську добу зазнали істотних змін. Спочатку дослідник дотримувався концепції, що поява міської геральдики на теренах Гетьманщини була пов'язана з діяльністю Герольдмейстерської контори. У добу Незалежності М. Поно-

маренко змінив думку й становлення міської геральдичної традиції пов'язував з процесом поширення магдебурзького права на Черкащині.

Також М. Пономаренко був першим дослідником, який досліджував життєпис видатних уродженців м. Золотоноші. Вивчаючи біографії індолога О. Баранникова, історика В. Ляскоронського, біохіміка О. Баха дослідник намагався відтворити родинне середовище, процес формування їхнього світогляду, реконструювати творчі контакти, систематизувати наукові здобутки. М. Пономаренко у своїх численних науково-популярних нарисах представив комплексне бачення минулого історії сіл та селищ Золотоніського району від доби кам'яного віку до кінця ХХ ст. Найбільш системно дослідник вивчав та представив авторську концепцію історії населених пунктів Домантове, Богушкова Слобідка, Гельмязів, Піщана, Бубнівська Слобідка, Кропивна. У них краєзнавець на основі археологічного матеріалу системно розкриває питання освоєння регіону від доби неоліту, бронзи, часу грецької колонізації, Київської Русі; на основі писемних джерел реконструює питання заснування населених пунктів та історії шляхетсько-старшинських родин, які ними володіли (Довмонти, Заславські, Олексичі, Федоровичі); участі населення в козацько-селянських повстаннях, козацької революції 1648–1657 рр.; соціально-економічного розвитку в добу утвердження капіталістичних відносин та комуністичного ладу; Української революції 1917–1921 рр. та Другої світової війни. Дослідник також за відповідною схемою (давні часи – доба Речі Посполитої – Гетьманщини – Російської імперії – УРСР), але дещо в меншому масштабі реконструював минуле с. Коврай, Підставки, Дрaбівці, Крупське, Каленики, Вільхи, Коробівка, Зорівка та ін.

ВИСНОВКИ

Михайло Федорович Пономаренко є однією з ключових постатей української історичної науки та краєзнавчого руху. Своєю дослідницькою працею, що поєднувала глибоку любов до рідної мови та історії, а також активну громадянську позицію, краєзнавець зробив вагомий внесок у дослідження минулого. Без його імені неможливо уявити комплексне осмислення історії Черкащини та Золотоніщини.

За результатами аналізу історіографічної традиції проблеми було виокремлено три періоди вітчизняної історіографії з урахуванням ідеологічного фону епохи та специфіки висвітлення персоналії дослідниками. Перший період окреслений 1952–1986 рр., коли в науково-популярному дискурсі (І. Бурау, А. Гербер, В. Лутковський, П. Тронько) утверджується традиція характеризувати особистість М. Пономаренка як дослідника-сучасника, котрий зробив вагомий внесок у культурно-освітній розвиток краю та прагне поглиблювати наявні напрацювання.

Другий період охоплює 1987 р. – 1 січня 2010 р. та визначається «поверненням» імені М. Пономаренка на шпальти місцевої періодики на тлі епохи Перебудови. Наприкінці 1980-х рр. викристалізовується новий образ дослідника. Автори нарисів почали зображати М. Пономаренка як досвідченого краєзнавця, своєрідного орієнтиру для молодого наукового покоління. Із середини 1990-х – поч. 2000-х рр. з'являються перші спроби глорифікації постаті дослідника (А. Маренич, І. Дробний). Також з 2000-х рр. у регіональних дослідженнях простежується тенденція до історизації персоналії М. Пономаренка та перетворення його життєвого шляху на історичну проблему (М. Борщ, В. Бурій, Г. Голиш, Т. Клименко).

Третій період досліджень (2 січня 2010 р. – до сьогодні) характеризується продовженням традиції глорифікації постаті М. Пономаренка та поглибленням процесу вивчення біографії дослідника. У цей період з'являються перші праці з окремих проблем життєвого та наукового шляху Михайла Федоровича: а) біографічні дослідження М. Пономаренка (В. Мельниченко, В. Лазуренко, В. Поліщук, Т. Москаленко); б) археологічні дослідження (Д. Куштан); в) шевченкознавчі студії (В. Мельниченко, Т. Клименко); г) пам'яткоохоронна діяльність (М. Борщ); д) краєзнавча діяльність (М. Деєв, Л. Чанцева).

Джерельна база представлена матеріалами особового походження, епістолярної та рукописної спадщини, яка зберігається в архівосховищах України: ДАЧО, м. Черкаси (фонд: Ф.-931, Ф.Р.-4178, Ф.Р.-4468, Ф.Р.-5428.); ЦДАВОУ, м. Київ (фонди: Ф.4633, Ф.4760), ЦДАМЛМУ, м. Київ (фонди: 184, 1198, 1360); НФ ІАНАНУ, м. Київ (фонди: 1947-64/71, 1984/63); Інститут рукописів НБУВ, м. Київ (фонд: Ф.-113). Більша частина проаналізованих у роботі архівних матеріалів уперше залучена до наукового обігу. Актуалізована джерельна база уможливила комплексну реконструкцію дитячих та юнацьких років Михайла Федоровича, періоду служби в лавах Червоної армії, відтворення кола спілкування дослідника та уточнення наявної бібліографії праць. Також у роботі проаналізовано історико-літературні праці М. Пономаренка, що зберігаються у фондах Черкаської універсальної наукової бібліотеки імені Т. Шевченка, Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького (Черкаси) та Золотоніського краєзнавчого музею імені М. Пономаренка (Золотоноша). Аналіз цієї групи джерел дозволив висвітлити основні результати наукових студій М. Пономаренка з актуальних питань шевченкознавства, топоніміки, археології, музейної та пам'яткоохоронної справи, історії м. Золотоноша та Золотоніського району.

Визначено головні віхи професійної та просвітницької біографії М. Пономаренка та охарактеризовано чинники, які впливали на становлення й трансформацію його особистості як дослідника, педагога та громадського діяча. У 1920–1930-х рр. визначальний вплив на становлення особистості Михайла Федоровича здійснила родина дослідника, насамперед батько Федір Степанович Пономаренко. Федір Степанович, яскравий представник української сільської інтелігенції першої третини ХХ ст., був не тільки сумлінним педагогом (учитель-філолог, директор школи), а й учасником громадського руху 1900-х рр. та в краєзнавчого руху 1920–1930-х рр. Саме під впливом батька Михайло Федорович вибирає шлях гуманітарія-філолога, краєзнавця.

Істотно вплинула на особистість М. Пономаренка Друга світова війна, яка сформувала вольовий характер, розкрила потенціал протистояти труднощам, цінувати життя й людей. Не

менш важливий вплив на Михайла Федоровича здійснила успішна тривала 32-річна педагогічна діяльність у м. Золотоноші. Саме в 1950–1970-х рр. дослідник перетворюється на авторитетного педагога-просвітника, який прищеплював молодому поколінню любов до рідного краю, міста.

Вагомий вплив на постать Михайла Федоровича здійснювали його колеги-дослідники, науковці, які стимулювали дослідницькі проекти краєзнавця. Так, М. Пономаренко підтримував зв'язки з відомими українськими шевченкознавцями Є. Кирилюком, В. Журом, В. Шубравським, П. Ротачем, Ф. Сараною, літературознавцем Л. Михновцем, литовським мовознавцем С. Парвідасом. Довірливі стосунки склалися в М. Пономаренка із сім'єю письменника С. Скляренка, ділові – з поетом І. Дробним, індологом П. Баранниковим та ін.

У результаті лібералізації політичного життя в Україні в другій половині 1980-х рр. М. Пономаренко активно долучається до громадсько-політичної діяльності. Його організаторські здібності, лідерські якості та ініціативність допомагали попри поважний вік відстоювати ідеї демократичного осередку НРУ на Золотоніщині, пропагувати ідею незалежності України та відстоювати її демократичне майбутнє в 1990-х рр.

Реконструйовано напрями та найважливіші здобутки організаційно-краєзнавчої, музейної, археологічної й пам'яткоохоронної діяльності М. Пономаренка на Черкащині в другій половині 1940–1990-х рр. У результаті аналізу архівних матеріалів встановлено, що М. Пономаренко активно проявив себе в різних напрямках організаційно-краєзнавчої діяльності на Золотоніщині та Черкащині: а) 1940–1960-ті рр. – керівник шкільного краєзнавчого гуртка, краєзнавчих товариств «Слідопит», «Глобус», «Супій»; б) 1960–1970-ті рр. – засновник та директор Золотоніського краєзнавчого музею, співавтор редакційного колективу тому «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область»; в) 1960–1980-ті рр. – діяльний член Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, голова секції археології обласного осередку товариства; г) 1980–1990-х рр. – активний учасник відродження краєзнавчого руху на Черкащині та розбудови краєзнавчого руху в Україні загалом, заступник голови обласного краєзнавчого товариства, редактор видання «Краєзнавець Черкащини».

У результаті аналізу історіографії та архівних матеріалів було встановлено, що М. Пономаренко був одним з піонерів музейної справи повоєнної доби на Золотоніщині та Черкащині. Золотоніський краєзнавчий музей, який у 1960–1978 рр. він очолював, перетворився на потужний науковий, освітньо-культурний та просвітницький центр Черкаської області. За рахунок багатолітніх археологічних, археографічних та етнографічних експедицій М. Пономаренку вдалося сформувати багаті фонди музею. Також Михайло Федорович перетворив музей на осередок просвітницької роботи: системно проводив екскурсії, лекції з історії краю, консультації з охорони пам'яток археології, історії, культури та природи.

З'ясовано, що М. Пономаренко, як активний учасник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, очолював археологічні експедиції з вивчення м. Черкас, Звенигородки, Золотоноші та Сміли; проводив археологічні розвідкові дослідження Зміювих валів на лівобережжі Черкащини (1947–1971). Результати археологічних досліджень М. Пономаренка були викладені в низці його науково-популярних праць та спеціальних звітах, що були підготовлені для Інституту археології. Також брав участь в археологічних розкопках під керівництвом відомих українських археологів Д. Телегіна, М. Брайчевського, Є. Махно та в розробленні програми з виявлення, паспортизації та охорони пам'яток археології Черкащини.

Визначено зміст та простежено еволюцію теоретико-методологічних основ наукових студій золотоніського історика М. Пономаренка. Встановлено, що теоретико-методологічний базис праць дослідника поєднував дві історіографічні традиції: народницьку та радянську 1930–1980-х рр. Михайла Федоровича можна із упевненістю назвати істориком-нонконформістом, який намагався в умовах жорстких методологічних, тематичних обмежень радянської доби зберегти індивідуальність як на теоретико-методологічному, так і конкретно-історичному рівнях. Як історик-позитивіст М. Пономаренко сформувався під впливом наукової спадщини представників народницької історіографії В. Антоновича та М. Грушевського. Визначено, що у своїх дослідженнях Михайло Федорович визнавав усемогутність «позитивного» знання, яке конструюється тільки на основі історичних фактів, які взяті з репрезентативної джерельної бази.

При роботі з першоджерелами наслідував методики, які розробили французькі науковці Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобос. Для М. Пономаренка головним героєм історії був український народ. Утім його творча спадщина відображає такі базові ознаки радянської історіографії 1930–1980-х рр., як: ідея класового антагонізму, концепція возз'єднання двох братніх народів у результаті Переяславської ради (1654), концепція «радянського народу» та визначального впливу «старшого брата» та ін. Після здобуття Україною незалежності Михайло Федорович відмовився від положень радянської історіографії та повернувся до народницької традиції висвітлення минулого України.

Розкрито основні результати досліджень М. Пономаренка з актуальних питань біографічного, бібліографічного, літературознавчого, мистецтвознавчого та мовознавчого напрямів шевченкознавства Черкащини в 1950–1990-х рр. З'ясовано, що в межах бібліографічного шевченкознавства М. Пономаренко вивчав історію появи друкованих праць Кобзаря на Золотоніщині в першій чверті ХХ ст. У межах біографічного шевченкознавства вивчав географію подорожей Т. Шевченка на Золотоніщині, Канівщині та Черкащині загалом, стосунки митця з М. Максимовичем, І. Сошенком, О. Навроцьким. У руслі проблем літературознавчого шевченкознавства М. Пономаренко досліджував питання зацікавлення Т. Шевченка творчою спадщиною І. Котляревського, К. Думитрашка, ставлення Кобзаря до творчості П. Гулака-Артемівського. Також у своїх розвідках він вивчав питання організації Шевченківських днів на Черкащині та Кіровоградщині, глорифікації Т. Шевченка в образотворчому мистецтві на Золотоніщині та в Києві. Також з'ясовано, що М. Пономаренку вдалося віднайти частину архіву публіциста М. Кречмера, дослідити його життєвий шлях, зв'язки з Т. Шевченком та репрезентувати своє відкриття на ХІХ Шевченківській конференції в Орську (1972).

У процесі дослідження систематизовано та охарактеризовано науковий доробок й авторське бачення М. Пономаренком розв'язання актуальних питань топоніміки Золотоніщини та Черкаської області загалом. Дослідник визнавав, що поєднання археології та топоніміки якісно розширює можливості пізнання історичного минулого краю. Михайло Федорович комплексно дослідив топоніміку Золотоніщини та низки регіонів Черка-

щини. З'ясовано, що переважну більшість назв населених пунктів (Антипівка, Богдани, Деньги, Домантове, Гельмязів) дослідник виводив від імен перших поселенців, тобто вважав відантропонімічними топонімами. Результати його досліджень значною мірою знаходять підтвердження в сучасних студіях ойконімії Черкащини (І. Гонца, К. Терещенко, В. Котович).

М. Пономаренко одним з перших в Україні комплексно досліджував упродовж 1950–1990-х рр. походження назви «Домантів», що знайшло відображення в праці «Ойконім Домонтів» (1999). Також дослідник системно вивчав топонім «Черкаси» й дотримувався гіпотези про його кавказьке походження, спираючись на дослідження професора В. Абаєва.

Проаналізовано основні результати наукових студій М. Пономаренка з суспільно-політичної, соціально-економічної та культурної історії Золотоноші й сіл Золотоніського району від доби античності до останньої третини ХХ ст. Встановлено, що М. Пономаренко спростував версію, що Золотоноша була заснована 1561 р. та обґрунтував гіпотезу появи міста Золотоноша у проміжку між 1569–1572 рр. Також у численних розвідках він системно вивчав питання розвитку освіти та історії окремих навчальних закладів Золотоноші ХІХ–ХХ ст., творчих об'єднань радянської доби (золотоніської філії літературного об'єднання «Плуг»; «Супій»).

Одним з перших серед краєзнавців Черкащини ХХ ст. ініціював дослідження історії золотоніської геральдики. З'ясовано, що погляди М. Пономаренка на генезис герба Золотоноші зазнали істотних змін. Спочатку дослідник дотримувався концепції, поширеної в 1960–1980-х рр., що поява міської геральдики на теренах Гетьманщини була пов'язана з діяльністю Герольдмейстерської контори. У добу Незалежності М. Пономаренко змінив думку й становлення міської геральдичної традиції пов'язував з процесом поширення магдебурзького права на Черкащині. Також М. Пономаренко був першим дослідником, який вивчав життєпис видатних уродженців м. Золотоноші. При дослідженні біографії індолога О. Баранникова, історика В. Ляскоронського, біохіміка О. Баха дослідник намагався відтворити родинне середовище, процес формування їхнього світогляду, реконструювати творчі контакти, систематизувати наукові здобутки.

М. Пономаренко у своїх численних науково-популярних нарисах представив комплексне бачення минулої історії сіл та селищ Золотоніського району від доби кам'яного віку до кінця ХХ ст. Найбільш системно дослідник вивчав та сформував авторську концепцію історії населених пунктів Домонтів, Богушкова Слобідка, Гельмязів, Піщана, Бубнівська Слобідка, Кропивна. У них краєзнавець на основі археологічного матеріалу системно розкриває питання освоєння регіону від доби неоліту, бронзи, часу грецької колонізації, Київської Русі; на основі писемних джерел реконструює питання заснування населених пунктів та історії шляхетсько-старшинських родин, які ними володіли (Довмонти, Заславські, Олексичі, Федоровичі); участі населення в козацько-селянських повстаннях (1625, 1637–1638, 1666), козацької революції 1648–1657 рр.; соціально-економічного розвитку в добу утвердження капіталістичних відносин та комуністичного ладу (селянська реформа 1861 р., колективізація); Української революції 1917–1921 рр. та Другої світової війни.

Дослідник також за відповідною схемою (давні часи – доба Речі Посполитої – Гетьманщина – Російська імперія – УРСР), але дещо в меншому масштабі реконструював минуле с. Кавраї, Підставки, Драбівці, Крупське, Каленики, Вільхи, Коробівка, Зорівка та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні джерела

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

Ф.4633. Документи і матеріали з історії міст і сіл УРСР

1. Анкета учасника Всесоюзної наукової конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» // ЦДАВОУ. Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 73.
2. Боровиця, Чигиринський район. Авторські та редакторські рукописи нарисів // ЦДАВОУ. Ф. 4633. Оп. 3. Спр. 1692. 201 арк.
3. Документи про організацію роботи по написанню тому «Черкаська область» 1963–1973 рр. // ЦДАВОУ. Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 90. 113 арк.
4. Доповідь Махно Є. Использование археологических данных при написании истории городов и сел // ЦДАВОУ. Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 248–256.
5. Зауваження до археологічної частини нарисів тома «Черкаська область» // ЦДАВОУ. Ф. 4633. Оп. 2. Спр. 72. Арк. 127.
6. Золотоноша, Золотоніський район. Авторські та редакторські рукописи нарисів // ЦДАВОУ. Ф. 4633. Оп. 3. Спр. 1651. 510 арк.
7. Піщана, Золотоніський район. Авторські та редакторські рукописи нарисів // ЦДАВОУ. Ф. 4633. Оп. 3. Спр. 1653. 248 арк.
8. Суботів, Чигиринський район. Авторські та редакторські рукописи нарисів // ЦДАВОУ. Ф. 4633. Оп. 3. Спр. 1696. 223 арк.
9. Чигирин, Чигиринський район. Авторські та редакторські рукописи нарисів // ЦДАВОУ. Ф. 4633. Оп. 3. Спр. 1691. 415 арк.

Ф. 4760. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

10. Науково-довідкова література // ЦДАВО. Ф. 4760. Оп. 1. Арк. 1

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ-МУЗЕЙ ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ

11. Науково-довідкова література // ЦДАМЛМУ, Ф. 1092. Владич Леонід Володимирович (Ройзенберг Іоан-Вольф Пінхасович), український радянський мистецтвознавець (1913–1984). Оп. 1. Арк. 16, 22.
12. Науково-довідкова література // ЦДАМЛМУ, Ф. 467. Складенко Семен Дмитрович – український радянський письменник (1902–1962). Оп. 1. Арк. 8, 9, 14.

Ф.184. Кирилюк Євген Прохорович – український радянський літературознавець (1902–1989)

13. Листи Пономаренка М. Ф. до Є. П. Кирилюка лютий 1970 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 184. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 1–2.

Ф.1198. Махновець Леонід Єфремович – український літературознавець (1919–1993)

14. Лист Махновця Л. Є. до Пономаренка М. Ф. 14 червня 1972 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 1198. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 1.
15. Лист Пономаренка М. Ф. до Махновця Л. Є. 28 серпня 1972 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 1198. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 1.

Ф. 1360. Візир Микола Петрович – український історик, архівіст

16. Лист Пономаренка М. Ф. до Візира М. П. 14, 15 грудня 1985 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 1360. Оп. 1. Спр. 187. 3 арк.
17. Лист Хоменка В. до Пономаренка М. Ф. 14 травня 1971 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 1360. Оп. 1. Спр. 347. 2 арк.

НАУКОВИЙ АРХІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ (НА ІА НАНУ)

Фонд експедицій

18. Пономаренко М. Ф. Звіт про відкриття та знахідки в районі Лівобережжя // НАІАНАНУ. №1947–64/71. 16 арк.
19. Пономаренко М. Ф. Звіт про розвідкові дослідження змійових валів на Лівобережжі Черкащини у 40–70-х роках // НАІАНАНУ. №1984/63. 3 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАЧО)

Ф.Р.-5428. Пономаренко Михайло Федорович (1920–2010) – краєзнавець, заслужений учитель Української РСР

Фонд особового походження М. Пономаренка

20. Воспоминания М. Пономаренко о встречах с писателем С. Складенко // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 4. 26 арк.
21. Вырезки из республиканских и местных газет по истории Черкащины и о деятельности Пономаренко Михаила Федоровича // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 31. 32 арк.
22. Документи про Вітра Перелітного (Василенка В.О.) – поета // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 63. 62+1 арк.
23. Документи Дробного І. С. – поета, письменника // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 59. 229+6 арк.
24. Документи Нехорошева С.С. – фольклориста, краєзнавця // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 58. 109+3 арк.
25. Документи про Альбрехт Г. В. – поетеси // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 62. 20+1 арк.

26. Документи про Борзяка П. Г. – доктора фізико-математичних наук // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 64. 36+1 арк.
27. Документи про краєзнавців // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 61. 71+3 арк.
28. Документи про письменників, поетів, науковців – уродженців Черкаської області та тих, життя і діяльність яких пов'язана з Черкащиною // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 60. 124+4 арк.
29. Документи про походження села Домантове Золотоніського району // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 39. 39+1 арк.
30. Записна книжка М. Ф. Пономаренка за 1948 р. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 52. 61 арк.
31. Книга, реферат, статті из газет и журналов о жизни и творчестве С. Скляренко // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 5. 37 арк.
32. Листи та вітальні листівки одержані М. Ф. Пономаренком // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 49. 84+4 арк.
33. Личные документы А. П. Баранникова (похвальный лист, письма) и статьи М. Ф. Пономаренко и П. Михайленко о А. П. Баранникова // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 25. 14 арк.
34. Личные документы М.Ф. Пономаренко // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 1. 88 арк.
35. Личные документы писателя С. Скляренко // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 2. 3 арк. 11 фото.
36. Личные фотографии академика А. П. Баранникова за 1946, 1951, 1960, 1962 годы // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 26. 7 арк.
37. Личные фотографии публициста, друга Т. Г. Шевченко и покровителя его родственников М. А. Кретчмера. 20 августа, 1 ноября 1890 г. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 18. 3 арк.
38. Особисті документи М. Ф. Пономаренка // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 54. 32+2 арк.
39. Очерк о г. Чигирине, опубликованный в томе «Історії міст і сіл УРСР» Черкасская область // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 10. 53 арк.
40. Очерки о населённых пунктах Золотонощины. 1961 г. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 12. 7 арк.
41. Очерки по истории г. Золотоноша и сел Золотоношского района, опубликованные в томе Черкасская область «Історії міст і сіл УРСР» // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 11. 109 арк.
42. Переписка М. Ф. Пономаренко с институтом языкознания АН СССР и институтом литературы им. Т. Г. Шевченко АН УССР, научными журналами, государственной библиотекой СССР им. В. И. Ленина, обществом советско-индийских связей, украинским обществом дружбы и культурной связи с зарубежными странами, Союзом писателей Украины о творческом пути академика А. П. Баранникова, писателя М. А. Кретчмера, о вступлении Золотоношского краеведческого музея в члены Общества советско-индийских культурных связей, об участии М. Ф. Пономаренко в работе XIX научной Шевченковской конференции, о проведении в Золотоноше мероприятий в честь 60-летия и 70-летия со дня рождения писателя С. Скляренко // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 35. 65 арк.
43. Переписка М. Ф. Пономаренко с редакциями районных газет Черкасской области об опубликовании краеведческих материалов // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 32. 49 арк.
44. Переписка М. Ф. Пономаренко с сыном А. П. Баранникова П. А. Баранниковым и др. корреспондентами о жизни и деятельности академика // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 27. 39 арк.
45. Письма племянницы Т. Г. Шевченко И. Н. Ковтун и М. А. Кретчмера обществу деятелю и учителю Степану Андреевичу Дрозду и в редакцию газеты «Новое время» о бедном положении семьи И. Н. Ковтуна. 1889, 1891–1893 г. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 19. 17 арк.
46. Письма, заметки, статьи М. Ф. Пономаренко о жизни и деятельности М. А. Кретчмера 15 марта 1970 г. – 1 декабря 1970 г. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 20. 44 арк.
47. Письма, поздравительные открытки писателя С. Скляренко, его родных и М. Пономаренко // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 3. 90 арк.
48. Плакат «Пам'ятникам археології – постійну увагу. З досвіду роботи секції пам'яток археології Черкаської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури» 1979 р. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 48. 1 арк.
49. Пономаренко М. Ф. Золотоніщина (краєзнавчий збірник). Нариси про Золотоноський район, що готувалися для тому «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» 1969 р. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 38. 211 арк.
50. Пономаренко М. Ф. Козацтво (Феномен. Генеза. Попередники. Прототипи) 1991 р. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 40. 25 арк.
51. Почесні грамоти Пономаренка М. Ф. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 56. 57+2 арк.
52. Публикации М. А. Кретчмера «Воспоминания армейского офицера николаевских времен», помещенные в газете «Южный край», г. Харьков. 14 сентября – 19 ноября 1897 г. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 17. 24 арк.
53. Спогади Маркотенка І. О. «про видатних митців, зв'язаних з Черкащиною» // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 65. 15 арк.
54. Спогади Ржезнікова В. С. – колишнього працівника ГПУ Червоної Армії, кандидата технічних наук – «Молоді сили» // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 66. 16+1 арк.
55. Спогади Семенко І. «Про Михайла Семенка» (батька) – поета, редактора перших українських радянських мистецьких журналів // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 67. 13 арк.
56. Статті Пономаренка М. Ф. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 45. 41+1 арк.
57. Статті Пономаренка М. Ф. про Гулака-Артемівського П. П. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 42. 25+1 арк.
58. Статті Пономаренка М. Ф. про Котлярівського І. П. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 41. 28+2 арк.
59. Статті Пономаренка М. Ф. про Максимовича М. О. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 43. 43 арк.
60. Статті Пономаренка М. Ф. про Максимовича М. О. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 44. 92 арк.
61. Статті про життя та діяльність, вшанування заслуг Пономаренка М. Ф. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 57. 40+2 арк.
62. Статті та дописи Пономаренка М. Ф. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 47. 96+4 арк.

63. Статті та повідомлення Пономаренка М. Ф. // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 46. 28+1 арк.
64. Стаття в журналі «Радянська школа» і др. статті М. Ф. Пономаренка о значенні опублікування «Історії міст і сіл УРСР» // ДАЧО. Ф. Р.-5428. Оп. 1. Спр. 9. 24 арк.

Ф.-931. Метричні книги записів актів громадського стану

65. Метрическая книга Покровской церкви с. Каленики и Михайловской церкви с. Подставки // ДАЧО. Ф.-931. Оп. 1. Спр. 1043. 214 арк.

Ф.Р.-4178. Обласна редакційна колегія тому «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1964–1972)

66. Науково-довідкова література // ДАЧО. Ф. Р.-4178. Оп. 1. 4 арк.
67. Протоколи засідань обласної редакційної колегії. 2 березня 1965 року – 26 серпня 1971 року // ДАЧО. Ф. Р.-4178. Оп. 1. Спр. 4. 24 арк.
68. Список членів редакційної колегії тому // ДАЧО. Ф. Р.-4178. Оп. 1. Спр. 10. 5 арк.
69. Списки членів редакційних комісій та авторів довідок та нарисів до тому // ДАЧО. Ф. Р.-4178. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 62.

Ф.Р.-4468. Управління Черкаської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури

70. Документи про роботу секції археології за 1991 р. // ДАЧО. Ф. Р.-4468. Оп. 1. Спр. 660. 36 арк.
71. Науково-довідкова література // ДАЧО. Ф. Р.-4468. Оп. 1. 4 арк.
72. Плани роботи, протоколи засідань, отчеты і др. документи о работе секции памятников археологии за 1968–1975 гг. // ДАЧО. Ф. Р.-4468. Оп. 1д. Спр. 2. 87 арк.
73. Планы работы, протоколы заседаний, справки, доклады и др. документы о работе юношеской археологической и др. секций за 1972–1975 годы // ДАЧО. Ф. Р.-4468. Оп. 1д. Спр. 19. 103 арк.
74. Протокол заседания президиума правления №1-11. Подлинники. 20 апреля – 20 декабря 1971 г. // ДАЧО. Ф. Р.-4468. Оп. 1д. Спр. 17а. 78 арк.
75. Протокол IV-ой Золотоношской конференции общества, пленумов и заседаний президиума за 1974–1975 годы // ДАЧО. Ф. Р.-4468. Оп. 1д. Спр. 29. 60 арк.
76. Протоколы 5-ой Золотоношской районной конференции и I-го пленума от 24 сентября 1976 года // ДАЧО. Ф. Р.-4468. Оп. 1. Спр. 225. 56 арк.
77. Протоколы III-го пленума правления Золотоношской районной организаций от 3 декабря 1982 г. // ДАЧО. Ф. Р.-4468. Оп. 1. Спр. 434. 32 арк.
78. Протоколы XI звітно-виборних конференцій Канівської міської районної, Золотоніської, Монастирищенської, Корсунь-Шевченківської, Лисянської, Тальнівської та Чигиринської районних організацій // ДАЧО. Ф. Р.-4468. Оп. 1. Спр. 683. 147 арк.

ІНСТИТУТ РУКОПИСІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО (ІР НБУВ)

Ф. 113. Ткаченко Микола Михайлович – український історик, археограф, архівіст, шевченкознавець

79. Ткаченко М. М. Історично-географічні відомості про місця перебування Т. Г. Шевченка на Україні. (Уфа, 1942) (кандидатська дисертація) // ІР НБУВ Ф. 113. Спр. 8. 254 с.

ЧЕРКАСЬКА УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ІМЕНІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА

80. Коли Золотоноша стала містом? Прапор Леніна. 1980, 26 черв.
81. Таран К. Моя місія – це наука / розмову з краєзнавцем вела К. Таран. Черкаський край. 2000. 27 жовт.
82. Тронько П. Т. II-й з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 року) : матеріали та документи. Київ : Рідний край, 1997. 185 с.

II. Опубліковані праці М. Пономаренка Книги

83. Пономаренко М. Золотоноша. Дніпропетровськ: Промінь, 1974. 80 с.
84. Пономаренко М. Золотоніський краєзнавчий музей. Дніпропетровськ, 1982. 64 с.
85. Пономаренко М. Т. Г. Шевченко і Черкащина. Черкаси, 1989. 52 с.
86. Пономаренко М. Золотоніщина. Черкаси, 1991. 76 с.
87. Пономаренко М. Золотонощина в осадах. Золотоноша, 2001. 74 с.
88. Пономаренко М. Краєзнавці Черкащини : біобібліографічний словник. Золотоноша : Золотоніське полігр. п-во, 2003. 100 с.
89. Голиш Г. М., Голиш Л. Г., Пономаренко М. Ф. Подорож Златокарем. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району. Черкаси : Вертикаль, 2008. 571 с.

Статті М. Пономаренка в наукових та науково-популярних виданнях

90. Макаренко Г., Пономаренко М. Путівник по Черкащині. *Архіви України*. 1967. № 3 (83). С. 81–83.
91. Пономаренко М. Знахідки з «Робленої могили». *Український історичний журнал*. 1960. № 6. С. 171.
92. Пономаренко М. Ономастичні відомості з «Історії міст і сіл Української РСР». *Український історичний журнал*. 1968. №12. С. 94–101.
93. Пономаренко М. Народним музеям – більше уваги. *Український історичний журнал*. 1969. № 9. С. 115.
94. Пономаренко М., Іванченко М. Г., Хоменко В. М. Звенигородщина. *Архіви України*. 1970. С. 80–81.
95. Пономаренко М. Богуслав чи Буслав. *Український історичний журнал*. 1971. № 9. С. 94–95.
96. Пономаренко М. Михайло Кречмер і Тарас Шевченко. *Збірник праць XIX наукової шевченківської конференції*. Київ, 1972.

97. Пономаренко М. Гулак-Артемівський П. П. Шевченківський словник : у двох томах. Київ, 1976. Т. 1. С. 145–161. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn12.htm>
98. Пономаренко М. Історія міст і сіл в навчально-виховній роботі. *Радянська освіта*. 1976. №2. С. 81–84.
99. Пономаренко М. Золотоноша. Шевченківський словник : у двох томах. Київ, 1976. Т. 1. С. 225–243. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn16.htm>
100. Пономаренко М. Кречмер (Кретчмер) Михайло Адамович. Шевченківський словник : у двох томах. Київ, 1976. Т. 1. С. 314–339. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn20.htm>
101. Пономаренко М. Навроцький О.О. Шевченківський словник : у двох томах. Київ, 1978. Т. 2. С. 17–37. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn26.htm>
102. Пономаренко М. Перевальський Василь Євдокимович. Шевченківський словник : у двох томах. Київ, 1978. Т. 2. С. 75–90. <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn29.htm>
103. Пономаренко М. Зберегти підвалини історії. Пам'ятники України. 1981. 3 (49). С. 41–42.
104. Пономаренко М. Про походження міста Канів. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 70–73.
105. Пономаренко М. Про назву міста Черкаси. *Мовознавство*. 1988. №6. С. 53–57.
106. Пономаренко М. Злобинець (Злобинців) Михайло Олександрович. УЛЕ, 1990. Т. 2. С. 272–273. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulecycl/ule56.htm>
107. Пономаренко М. Шевченко в Золотоноші. Т. Г. Шевченко і Переяславщина. Переяслав-Хмельницький. 1990. С. 78–80.
108. Пономаренко М. Краєзнавство на Черкащині. *Краєзнавець Черкащини*. Черкаси. 1990. Вип.1. С. 4–16.
109. Пономаренко М. Творець радянської школи індологів. *Краєзнавець Черкащини*. 1990. Вип. 1. С. 47–50.
110. Пономаренко М. Черкаси: таємниця топоніма. *Український історичний журнал*. 1991, № 4. С. 67–76.
111. Пономаренко М. Історія України в орієнтованих питаннях до екзамену в загальноосвітніх школах за 1991–1992 навчальний рік. Золотоноша, 1992. 68 с.
112. Пономаренко М. Хмельниччина на Черкащині. *Краєзнавець Черкащини*. Черкаси, 1992. Вип. 3. С. 5–9.
113. Пономаренко М. Черкащина як історична територія. *Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 132–133.
114. Пономаренко М. Топонімія в Шевченкових «Гайдамаках». *Питання історичної ономастики України*. Київ, 1994. С. 169–181.
115. Пономаренко М. Історичне краєзнавство на Черкащині. VII Всеукраїнська наукова конференція: «Історичне краєзнавство традиції та сучасність». Київ, 1995. Ч. 2. С. 459–461.
116. Пономаренко М. Нацистський окупаційний режим на Черкащині. *Велич подвигу народного* : тези матеріалів обласної науково-прак-

- тичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Черкаси, 1995. С. 86–90.
117. Пономаренко М. Хмельниччина на Черкащині. Холодний Яр. 1995. № 2. С. 11–13.
118. Пономаренко М. Топонімія в «Гайдамаках». *Краєзнавство Черкащини*. Черкаси, 1996. Вип. 5. С. 85–94.
119. Пономаренко М. Ойконім Домонтів. *Slavica ta Baltica в ономастичній Україні* : зб. наук. пр. / відп. ред. І. М. Железняк. Київ, 1999. С. 144–146.
120. Пономаренко М. Холодноярська республіка. *Черкаський край – земля Богдана і Тараса* : культурологічний збірник. Київ, 2003. С. 594–605.

Статті М. Пономаренка в періодичній пресі

121. Пономаренко М. Золотоноша. *Черкаська правда*. 1955. 9 берез.
122. Пономаренко М. Домантів. *Радянська Золотоніщина*. 1957. 8 верес.
123. Пономаренко М. Боротьба за відбудову і розвиток народного господарства району в повоєнний період. *Радянська Золотоніщина*. 1958. 29 січ.
124. Пономаренко М. Створення гімназії. *Прапор Леніна*. 1960. 20 жовт.
125. Пономаренко М. Перший автомобіль у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1960, 27 груд.
126. Пономаренко М. Йому тринадцятий минало. *Прапор Леніна*. 1961. 28 січ.
127. Пономаренко М. Заповіт, Кобзар, Ще треті півні не співали... Уклін тобі, любий Тарасе! *Прапор Леніна*. 1961. 18 лют.
128. Пономаренко М. Поклонник революційної музи Кобзаря. *Прапор Леніна*. 1961. 22 лют.
129. Пономаренко М. Золотонісці – ініціатори видання «Кобзаря». *Прапор Леніна*. 1961. 28 лют.
130. Пономаренко М. Золотонісці – доглядачі Шевченкової могили. *Прапор Леніна*. 1961. 7 берез.
131. Пономаренко М. Шевченко про Золотоношу. *Прапор Леніна*. 1961. 9 берез.
132. Пономаренко М. Золотоноші – 400 років. *Прапор Леніна*. 1961. 13 квіт.
133. Пономаренко М. Пам'ятник Кобзареві в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1961. 15 лип.
134. Пономаренко М. Шевченко і Думитрашко. *Прапор Леніна*. 1961. 29 серп.
135. Пономаренко М. Герб Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1961. 26 верес.
136. Пономаренко М. Поштові марки Золотонощини. *Прапор Леніна*. 1961. 12 жовт.
137. Пономаренко М. Рідкісна знахідка. *Прапор Леніна*. 1961. 11 листоп.
138. Пономаренко М. Золотоноша. *Черкаська правда*. 1962. 27 січ.
139. Пономаренко М. Освіта в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1962. 31 берез.
140. Пономаренко М. Домантів. *Молодь Черкащини*. 1962. 11 трав.
141. Пономаренко М. Чапаєвка. *Молодь Черкащини*. 1962. 20 трав.

142. Пономаренко М. Перша друкарня. *Під прапором Леніна*. 1962. 24 лип.
143. Пономаренко М. Село Ковтуни. *Під прапором Леніна*. 1962. 30 серп.
144. Пономаренко М. Село Кропивна. *Під прапором Леніна*. 1962. 11 верес.
145. Пономаренко М. Гельмязів. *Черкаська правда*. 1962. 16 верес.
146. Пономаренко М. Золотоноша. *Молодь Черкащини*. 1962. 26 верес.
147. Лутковський В., Пономаренко М. Драбівці. *Під прапором Леніна*. 1962. 29 груд.
148. Пономаренко М. Крупське. *Під прапором Леніна*. 1963. 5 берез.
149. Пономаренко М. Т. Г. Шевченко і Золотонощина. *Під прапором Леніна*. 1963. 12 берез.
150. Пономаренко М. Чапаєвка. *Під прапором Леніна*. 1963. 8 серп.
151. Пономаренко М. Деньги. *Під прапором Леніна*. 1963. 27 серп.
152. Пономаренко М. Т. Г. Шевченко і М. О. Максимович. *Черкаська правда*. 1964. 5 січ.
153. Пономаренко М. Перші шевченківські свята. *Прапор Жовтня*. 1964. 12 трав.
154. Герман П., Пономаренко М. Гельмязів. *Під прапором Леніна*. 1965. 16 лют.
155. Пономаренко М. Хто насипав могилу в степу? *Прапор Леніна*. 1965. 6 квіт.
156. Пономаренко М. Підставки. *Прапор Леніна*. 1965. 24 квіт.
157. Пономаренко М. Золотоніське підпілля. *Прапор Леніна*. 1965. 11 трав.
158. Пономаренко М. Піщана. *Прапор Леніна*. 1965. 3 черв.
159. Пономаренко М. Дмитрівка. *Прапор Леніна*. 1965. 8 черв.
160. Пономаренко М. Коврай. *Прапор Леніна*. 1965. 10 серп.
161. Пономаренко М. Предок Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1965. 21 серп.
162. Пономаренко М. Каленики. *Прапор Леніна*. 1965. 7 жовт.
163. Пономаренко М. З історії народної освіти в районі. *Прапор Леніна*. 1965. 7 груд.
164. Пономаренко М. Чигир-трава : Походження назви м. Чигирини. *Молодь Черкащини*. 1967. 17 берез.
165. Пономаренко М. Золотоноша – 300 років тому. *Прапор Леніна*. 1967. 4 трав.
166. Пономаренко М. Батько «Кобзаря». *Черкаська правда*. 1969. 9 верес.
167. Пономаренко М. Весна життя. *Прапор Леніна*. 1970. 8 січ.
168. Пономаренко М. Золотоніський народний краєзнавчий музей. *Прапор Леніна*. 1970. 7 лют.
169. Пономаренко М. Знавець чотирнадцяти мов. *Прапор Леніна*. 1970. 21 берез.
170. Пономаренко М. Портрет Ілліча з насіння. *Прапор Леніна*. 1970. 21 квіт.
171. Пономаренко М. Ленінські зали. *Прапор Леніна*. 1970. 23 квіт.
172. Пономаренко М. Дореволюційні маівки на Черкащині. *Прапор Леніна*. 1970. 1 трав.
173. Пономаренко М. Збережемо пам'ятники рідного краю. *Прапор Леніна*. 1970. 23 лип.

174. Пономаренко М. До походження назви Гельмязова. *Прапор Леніна*. 1970. 29 верес.
175. Пономаренко М. Покровитель Шевченкових нащадків. *Шевченків край*. 1970. 13 жовт.
176. Пономаренко М. Скарби Красної гори. *Прапор Леніна*. 1970. 31 жовт.
177. Пономаренко М. Кіндрат Рилєєв і Черкащина. *Прапор Леніна*. 1970. 3 листоп.
178. Пономаренко М. Золотоніський краєзнавчий музей. *Прапор Леніна*. 1970. 29 груд.
179. Пономаренко М. Кризь рогатки царської цензури. *Прапор Леніна*. 1971. 25 лют.
180. Пономаренко М. Джерело історії. *Прапор Леніна*. 1971. 2 берез.
181. Пономаренко М. Фольклорист С. С. Нехорошев. *Прапор Леніна*. 1971. 29 квіт.
182. Пономаренко М. Передмістя Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1971. 29 трав.
183. Пономаренко М. Змійові вали збудовані антами. *Прапор Леніна*. 1971. 27 лип.
184. Пономаренко М. Золотоноша – золоте денце. *Прапор Леніна*. 1971. 24 серп.
185. Пономаренко М. С. Д. Скляренко про Піщану. *Прапор Леніна*. 1971. 31 серп.
186. Пономаренко М. Ірклій. *Світлий шлях*. 1971. 4 верес.
187. Пономаренко М. Каврай. *Прапор Леніна*. 1971. 11 верес.
188. Пономаренко М. Село в якому жив Г. С. Сковорода. *Черкаська правда*. 1971. 2 жовт.
189. Пономаренко М. Золотоноша – місто давнє. *Прапор Леніна*. 1971. 12 жовт.
190. Пономаренко М. Дніпрянський орел. *Прапор Леніна*. 1971. 30 жовт.
191. Пономаренко М. Пам'яті видатного земляка. *Прапор Леніна*. 1971. 4 листоп.
192. Пономаренко М. Пісочен – місто літописне. *Прапор Леніна*. 1972. 11 січ.
193. Пономаренко М. М. О. Некрасов і Т. Г. Шевченко. *Прапор Леніна*. 1972. 11 січ.
194. Пономаренко М. Створимо герб Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1972. 25 берез.
195. Пономаренко М. Вознесенське. *Прапор Леніна*. 1972. 11 лип.
196. Пономаренко М. Історія міст і сіл Черкащини. *Прапор Леніна*. 1972. 8 серп.
197. Пономаренко М. Чи був Шевченко у Золотоноші? *Прапор Леніна*. 1972. 24 жовт.
198. Пономаренко М. Вікопомне возз'єднання. *Прапор Леніна*. 1973. 8 лют.
199. Пономаренко М. Село над Дніпром. *Черкаська правда*. 1973. 6 жовт.
200. Пономаренко М. Михайло Максимович і Тарас Шевченко. *Шевченків край*. 1973. 22 листоп.
201. Пономаренко М. Сторінка історії. *Прапор Леніна*. 1973. 29 листоп.
202. Пономаренко М. Золотоніщина – великому Кобзарю. *Прапор Леніна*. 1974. 12 берез.

203. Пономаренко М. Шевченківські дні на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1974. 16 берез.
204. Пономаренко М. Маївка в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1974. 1 трав.
205. Пономаренко М. Герой 1812 року. *Прапор Леніна*. 1974. 16 листоп.
206. Пономаренко М. Золотоноша. *Черкаська правда*. 1974. 1 груд.
207. Пономаренко М. Село над Дніпром. *Черкаська правда*. 1974. 7 груд.
208. Пономаренко М. Село на Супої. *Прапор Леніна*. 1975. 9 січ.
209. Пономаренко М. Піонер романтизму. *Світлий шлях*. 1975. 27 січ.
210. Пономаренко М. Піонер романтизму. *Молодь Черкащини*. 1975. 30 січ.
211. Пономаренко М. Земляк Шевченка. *Серп і Молот*. 1975. 30 січ.
212. Пономаренко М. Революція 1905–1907 років на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1975. 1, 8, 13, 20, 25 лют.; 4, 13, 15, 20, 27, 29 берез.; 3, 12, 15, 17 квіт.
213. Пономаренко М. Артилерист Андрущенко. *Прапор Леніна*. 1975. 22 квіт.
214. Пономаренко М. Осяяний Кобзарем. *Шевченків край*. 1975. 27 верес.
215. Пономаренко М. Шевченко перекладач «Слова о полку Ігоревім». *Шевченків край*. 1975. 11 жовт.
216. Пономаренко М. Село на Супої. *Черкаська правда*. 1976. 19 берез.
217. Пономаренко М. Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1976. 17, 19, 22, 24, 26, 29 черв.
218. Пономаренко М. Щирий друг Кобзаря. *Черкаська правда*. 1976. 18 лип.
219. Пономаренко М. Перший комісар Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1976. 9 верес.
220. Пономаренко М. І міцніли крила. *Молодь Черкащини*. 1976. 28 верес.
221. Пономаренко М. Над річкою Золотоношкою. *Літературна Україна*. 1976. 1 жовт.
222. Пономаренко М. Село героїв. *Прапор Леніна*. 1976. 7 груд.
223. Пономаренко М. Адмірал-герой. *Прапор Леніна*. 1977. 1 лют.
224. Пономаренко М. Село героїв. *Черкаська правда*. 1977. 24 берез.
225. Пономаренко М. Шевченківська енциклопедія. *Прапор Леніна*. 1977. 29 берез.
226. Пономаренко М. Звідки пішла назва Антипівка? *Прапор Леніна*. 1977. 29 берез.
227. Пономаренко М. Чому село зветься «Богдани»? *Прапор Леніна*. 1977. 30 черв.
228. Пономаренко М. Стоянка давніх людей. *Прапор Леніна*. 1977. 30 черв.
229. Пономаренко М. Богуславець. *Прапор Леніна*. 1977. 28 лип.
230. Пономаренко М. Бубнівська Слобідка. *Прапор Леніна*. 1977. 20 верес.
231. Пономаренко М. Вознесенське. *Прапор Леніна*. 1977. 24 листоп.
232. Пономаренко М. Музей і школи. *Прапор Леніна*. 1977. 17 груд.
233. Пономаренко М. Бесіди про Г. І. Петровського. *Прапор Леніна*. 1978. 4 лют.
234. Пономаренко М. Г. І. Петровський і Золотоніщина. *Прапор Леніна*, 1978. 9 лют.
235. Пономаренко М. Шевченківські дні в музеї. *Прапор Леніна*. 1978. 14 берез.
236. Пономаренко М. Підставки. *Прапор Леніна*. 1978. 8 черв.
237. Пономаренко М. Село над Супоєм. *Черкаська правда*. 1978. 16 черв.
238. Пономаренко М. Золотоніська повітова більшовицька організація. *Прапор Леніна*. 1978. 27 черв.

239. Пономаренко М. Другий з'їзд РСДРП і Золотоніщина. *Прапор Леніна*. 1978. 4 лип.
240. Пономаренко М. Гельмязів. *Прапор Леніна*. 1978. 15 серп.
241. Пономаренко М. Комсомолія Золотоніщини. *Прапор Леніна*. 1978. 29 серп.; 5, 21, 26, 28 верес.; 3, 5, 10, 12, 17, 21, 24 жовт.
242. Пономаренко М. Деньги. *Прапор Леніна*. 1978. 19 верес.
243. Пономаренко М. Експонати розповідають. *Прапор Леніна*. 1978. 16 груд.
244. Пономаренко М. Пліч-о-пліч з братами. *Прапор Леніна*. 1979. 9 січ.
245. Пономаренко М. Деньги. *Прапор Леніна*. 1979. 10 лип.
246. Пономаренко М. Ад'ютант комбрига. *Прапор Леніна*. 1979. 31 лип.
247. Пономаренко М. Зорівка. *Прапор Леніна*. 1979. 4 серп.
248. Пономаренко М. Ранні слов'яни на берегах Дніпра. *Прапор Леніна*. 1979. 7 серп.
249. Пономаренко М. Каврай. *Прапор Леніна*. 1979. 11 серп.
250. Пономаренко М. Ковтуни. *Прапор Леніна*. 1979. 25 серп.
251. Пономаренко М. Кропивна. Коробівка. *Прапор Леніна*. 1979. 1 верес.
252. Пономаренко М. Крупське. *Прапор Леніна*. 1979. 8 верес.
253. Пономаренко М. Підставки. Піщана. *Прапор Леніна*. 1979. 22 верес.
254. Пономаренко М. Скориківка. *Прапор Леніна*. 1979. 29 верес.
255. Пономаренко М. Розкриття таємниці двох могил. *Прапор Леніна*. 1979. 9 жовт.
256. Пономаренко М. Шабельники. *Прапор Леніна*. 1979. 13 жовт.
257. Пономаренко М. Броварки. *Прапор Леніна*. 1979. 20 жовт.
258. Пономаренко М. Вільхи. *Прапор Леніна*. 1979. 27 жовт.
259. Пономаренко М. Учений із Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1979. 30 жовт.; 1 листоп.
260. Пономаренко М. Кедина Гора. *Прапор Леніна*. 1979. 24 листоп.
261. Пономаренко М. Комарівка. *Прапор Леніна*. 1979. 15 груд.
262. Пономаренко М. Кривоносівка. Львівка. *Прапор Леніна*. 1980. 12 січ.
263. Пономаренко М. Експедиція «Змієві вали». *Прапор Леніна*. 1980. 17 січ.
264. Пономаренко М. Канівщина. *Прапор Леніна*. 1980. 2 лют.
265. Пономаренко М. Малинівщина. *Прапор Леніна*. 1980. 16 лют.
266. Пономаренко М. Дарунок друзів. *Прапор Леніна*. 1980. 8 берез.
267. Пономаренко М. Шевченко і Чигиринщина. *Зоря комунізму*. 1980. 14 берез.
268. Пономаренко М. Шевченко в Золотоноші? Так! *Прапор Леніна*. 1980. 22 берез.
269. Пономаренко М. Маліївка. Маркизівка. *Прапор Леніна*. 1980. 22 берез.
270. Пономаренко М. Мелесівка. Матвіївка. *Прапор Леніна*. 1980. 29 берез.
271. Пономаренко М. Нова Гребля. *Прапор Леніна*. 1980. 19 квіт.
272. Пономаренко М. Портрет з насіння. *Прапор Леніна*. 1980. 22 квіт.
273. Пономаренко М. Мицалівка. *Прапор Леніна*. 1980. 17 трав.
274. Пономаренко М. Розмова про археологічні пам'ятки. *Прапор Леніна*. 1980. 20 трав.
275. Пономаренко М. Плешкані. *Прапор Леніна*. 1980. 31 трав.
276. Пономаренко М. Подільське. *Прапор Леніна*. 1980. 7 черв.
277. Пономаренко М. Декабрист Семен Краснокутський. *Прапор Леніна*. 1980. 12 черв.

278. Пономаренко М. Сеньківці. *Прапор Леніна*. 1980. 14 черв.
279. Пономаренко М. Снігіривка. *Прапор Леніна*. 1980. 21 черв.
280. Пономаренко М. Синьооківка. *Прапор Леніна*. 1980. 28 черв.
281. Пономаренко М. Мати міст руських. *Прапор Леніна*. 1980. 26 черв.; 5, 10, 12 лип.
282. Пономаренко М. Софіївка. *Прапор Леніна*. 1980. 12 лип.
283. Пономаренко М. Слюжчина Слобідка. *Прапор Леніна*. 1980. 26 лип.
284. Пономаренко М. Змійові вали. *Прапор Леніна*. 1980. 14,16 серп.
285. Пономаренко М. Поки не пізно. *Черкаська правда*. 1980. 19 серп.
286. Пономаренко М. Пісочен. *Прапор Леніна*. 1980. 27 верес.
287. Пономаренко М. Хвилівка. *Прапор Леніна*. 1980. 1 листоп.
288. Пономаренко М. Г. І. Петровський у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1980. 22 листоп.
289. Пономаренко М. Золотоніський Макаренко. *Прапор Леніна*. 1981. 17 січ.
290. Пономаренко М. Одна з найстаріших. *Прапор Леніна*. 1981. 29 січ.
291. Пономаренко М. Ідейна боротьба навколо Кобзаря. *Прапор Леніна*. 1981. 5 берез.
292. Пономаренко М. В сім'ї вольній, новій. *Прапор Леніна*. 1981. 7 берез.
293. Пономаренко М. Великий Кобзар на Чигиринщині. *Молодь Черкащини*. 1981. 10 берез.
294. Пономаренко М. Любов і шана всенародна. *Прапор Леніна*. 1981. 12 берез.
295. Пономаренко М. Кобзар у Чигирині. *Зоря комунізму*. 1981. 14 берез.
296. Пономаренко М. Принцип перейменування вулиць. *Прапор Леніна*. 1981. 9 квіт.
297. Пономаренко М. Старий базар. *Прапор Леніна*. 1981. 9 квіт.
298. Пономаренко М. Місто фортеця. *Прапор Леніна*. 1981. 9 квіт.
299. Пономаренко М. Археологічна експедиція «Славутич» на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1981. 12 верес.
300. Пономаренко М. Видатний романіст на Черкащині. *Серп і Молот*. 1981. 26 верес.
301. Пономаренко М. Городище над Василицею. *Прапор Леніна*. 1981. 12 листоп.
302. Пономаренко М. Гельмязів – не Мажево. *Прапор Леніна*. 1981. 31 груд.
303. Пономаренко М. Городище під Черкасами. *Серп і Молот*. 1982. 30 січ.
304. Пономаренко М. Митниця: (Р-н м. Черкаси. Звідки ця назва?). *Серп і Молот*. 1982. 8 квіт.
305. Пономаренко М. Нова археологічна експедиція в Черкасах. *Прапор Леніна*. 1982. 6 лип.
306. Пономаренко М. Місто над Дніпром. Черкаси у світлі археології. *Прапор Леніна*. 1982. 24 лип.
307. Пономаренко М. Герой Бородини. *Прапор Леніна*. 1982. 11 вересня.
308. Пономаренко М. Каврайські Хутори. *Прапор Леніна*. 1982. 24 серп.
309. Пономаренко М. Поети Золотоніщини – співці Жовтня. *Прапор Леніна*. 1983. 15 січ.
310. Пономаренко М. Майстер книжкової графіки. *Прапор Леніна*. 1983. 12 лют.
311. Пономаренко М. Таємниця століть. *Черкаська правда*. 1983. 13 берез.

312. Пономаренко М. Бузуків. *Серп і Молот*. 1983. 21 квіт.
313. Пономаренко М. З Леніним у серці. *Прапор Леніна*. 1983. 19 лип.
314. Пономаренко М. Видний революційний діяч Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1983. 28 лип.
315. Пономаренко М. Комуніст Терещенко (Лебідь). *Прапор Леніна*. 1983. 6 серп.
316. Пономаренко М. Заритий талант. *Прапор Леніна*. 1983. 9 серп.
317. Пономаренко М. Гастрольні маршрути «Мартина Борулі». *Черкаська правда*. 1983. 29 верес.
318. Пономаренко М. Від Волги до Берліна. *Прапор Леніна*. 1983. 19 листоп.
319. Пономаренко М. Геронимівка. *Серп і Молот*. 1984. 25 лют.
320. Пономаренко М. Кобзар на Городищині. *Колгоспні лани*. 1984. 10 берез.
321. Пономаренко М. Кобзар у Черкасах. *Серп і Молот*. 1984. 22 берез.
322. Пономаренко М. З історії вшанування Кобзаря. *Прапор Леніна*. 1984. 27 берез.
323. Пономаренко М. Хацьки. *Серп і Молот*. 1984. 19 трав.
324. Пономаренко М. Плуг у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1984. 19 черв.
325. Пономаренко М. Гірський Тікич. *Колос*. 1984. 2 серп.
326. Пономаренко М. Дахнівка. *Серп і Молот*. 1984. 4 серп.
327. Пономаренко М. Гнилий Тікич. *Колос*. 1984. 16 серп.
328. Пономаренко М. Захисник одеського неба. *Прапор Леніна*. 1984. 25 серп.
329. Пономаренко М. Під грім гармат. *Прапор Леніна*. 1984. 18 верес.
330. Пономаренко М. Воїн і поет. *Прапор Леніна*. 1984. 20 верес.
331. Пономаренко М. Воїн із Дібрівки. *Прапор Леніна*. 1984. 25 жовт.
332. Пономаренко М. У небі над Москвою. *Прапор Леніна*. 1984. 29 листоп.
333. Пономаренко М. Історик, археолог, нумізмат. *Прапор Леніна*. 1985. 15 лют.
334. Пономаренко М. Худяки. *Серп і Молот*. 1985. 18 трав.
335. Пономаренко М. Ірдинь. *Серп і Молот*. 1985. 24 серп.
336. Пономаренко М. Герб – паспорт міста. *Прапор Леніна*. 1985. 24 серп.
337. Пономаренко М. Дубіївка. *Серп і Молот*. 1985. 19 жовт.
338. Пономаренко М. Кумейки. *Серп і Молот*. 1986. 11 січ.
339. Пономаренко М. Городище. *Черкаська правда*. 1986. 2 лют.
340. Пономаренко М. Леськи. *Серп і Молот*. 1986. 31 трав.
341. Пономаренко М. Лозівок. *Серп і Молот*. 1986. 7 черв.
342. Пономаренко М. Вергуни. *Серп і Молот*. 1986. 14 черв.
343. Пономаренко М. Будище. *Серп і Молот*. 1986. 3 лип.
344. Пономаренко М. Зусиллям археологів. *Черкаська правда*. 1986. 17 лип.
345. Пономаренко М. Місто над Дніпром. *Прапор Леніна*. 1986. 3, 24 лип.; 5, 14, 16, 21, 23, 28 серп.; 4,6,9, 11, 13, 16 верес.
346. Пономаренко М. Антипівка. *Прапор Леніна*. 1986. 20 груд.
347. Пономаренко М. Богдани. *Прапор Леніна*. 1986. 27 груд.
348. Пономаренко М. Бубнівська Слобідка. *Прапор Леніна*. 1987. 17 січ.
349. Пономаренко М. Вознесенське. *Прапор Леніна*. 1987. 31 січ.
350. Пономаренко М. Гельмязів. *Прапор Леніна*. 1987. 14 лют.
351. Пономаренко М. Гладківщина. *Прапор Леніна*. 1987. 21 лют.
352. Пономаренко М. Геній народжується в борні. *Прапор Леніна*. 1987. 21 берез.
353. Пономаренко М. Дмитрівка. *Прапор Леніна*. 1987. 18 квіт.

354. Пономаренко М. Драбівці. *Прапор Леніна*. 1987. 25 квіт.

355. Пономаренко М. Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1987. 23 трав.

356. Пономаренко М. Зорівка. *Прапор Леніна*. 1987. 30 трав.

357. Пономаренко М. Коврай. *Прапор Леніна*. 1987. 6 черв.

358. Пономаренко М. Каленики. *Прапор Леніна*. 1987. 13 черв.

359. Пономаренко М. Ковтуни. *Прапор Леніна*. 1987. 27 черв.

360. Пономаренко М. Коврайські Хутори. *Прапор Леніна*. 1987. 11 лип.

361. Пономаренко М. Коробівка. *Прапор Леніна*. 1987. 18 лип.

362. Пономаренко М. Кропивна. *Прапор Леніна*. 1987. 25 лип.

363. Пономаренко М. Крупське. *Прапор Леніна*. 1987. 1 серп.

364. Пономаренко М. Жовтень на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1987. 15, 20, 25 серп.; 1, 10, 22, 26 верес.

365. Пономаренко М. Лукашівка. *Прапор Леніна*. 1987. 15 серп.

366. Пономаренко М. Новодмитрівка. *Прапор Леніна*. 1987. 22 серп.

367. Пономаренко М. Підставки. *Прапор Леніна*. 1987. 29 серп.

368. Пономаренко М. Піщане. *Прапор Леніна*. 1987. 5 верес.

369. Пономаренко М. Скориківка. *Прапор Леніна*. 1987. 19 верес.

370. Пономаренко М. Чапаська. *Прапор Леніна*. 1987. 24 верес.

371. Пономаренко М. Шабельники. *Прапор Леніна*. 1987. 28 верес.

372. Пономаренко М. I Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства. *Прапор Леніна*. 1987. 12 листоп.

373. Пономаренко М. Розгадка таємниці «Змійових валів». *Черкаська правда*. 1988. 20 берез.

374. Пономаренко М. Драбів. Звідки ця назва? *Прапор Жовтня*. 1988. 6 верес.

375. Пономаренко М. Малював Золотоношку. *Черкаська правда*. 1989. 21 січ.

376. Пономаренко М. Шевченко і Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1989. 26 січ.

377. Пономаренко М. «Борітеся-поборите»: Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка у 1919 р. на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1989. 25 лют.

378. Пономаренко М. Черкаські видання. *Черкаська правда*. 1989. 28 лют.

379. Пономаренко М. Шевченко і Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1989. 8 берез.

380. Пономаренко М. Шевченко і Черкащина. *Зоря комунізму*. 1989. 8 берез.

381. Пономаренко М. Місто моє золоте. *Прапор Леніна*. 1990. 15 верес.

382. Пономаренко М. Краєзнавець Черкащини. *Прапор Леніна*. 1990. 27 жовт.

383. Пономаренко М. Поет із Підставок. *Черкаська правда*. 1990. 22 листоп.

384. Пономаренко М. Герб Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1991. 14 верес.

385. Пономаренко М. Т. Г. Шевченко про Золотоношу. *Златокрай*. 1992. 7 берез.

386. Пономаренко М. Назва вулиць – наша історія. *Златокрай*. 1992. 12 трав.

387. Пономаренко М. Олексій Савицький. *Златокрай*. 1992. 26 трав.

388. Пономаренко М. Костянтин Думитрашко. *Златокрай*. 1992. 28 трав.

389. Пономаренко М. Михайло Грушевський. Хвилон Джеджелій. Троещина. *Златокрай*. 1992. 4 черв.

390. Пономаренко М. Красногірський монастир. *Златокрай*. 1992. 16 черв.

391. Пономаренко М. Максим Кривоніс. *Златокрай*. 1992. 27 черв.

392. Пономаренко М. Вулиця Леніна. *Златокрай*. 1992. 18 лип.

393. Пономаренко М. Вулиця Шевченка. *Златокрай*. 1992. 18 серп.

394. Пономаренко М. Садова. *Златокрай*. 1992. 17 верес.

395. Пономаренко М. Струнківська. *Златокрай*. 1992. 3 жовт.

396. Пономаренко М. Нова. *Златокрай*. 1992. 17 листоп.

397. Пономаренко М. Репресії на Золотоніщині. *Златокрай*. 1993. 25 лют.

398. Пономаренко М. Пам'ятник Кобзареві у Золотоноші. *Златокрай*. 1993. 6 берез.

399. Пономаренко М. Черкаські – видавці «Кобзаря». *Златокрай*. 1993. 13 квіт.

400. Пономаренко М. Творець школи лінгвістів. *Златокрай*. 1993. 18 трав.

401. Пономаренко М. Сергій Шелухін. *Златокрай*. 1993. 31 лип.

402. Пономаренко М. Голодомор–33 на Золотоніщині. *Златокрай*. 1993. 11 верес.

403. Пономаренко М. Золотоніська контрреволюційна повстанська організація. *Златокрай*. 1994. 22 жовт.

404. Пономаренко М. Скородода у Кавраї. *Златокрай*. 1994. 10 листоп.

405. Пономаренко М. «Каврай» чи «Коврай»? *Златокрай*. 1994. 19 листоп.

406. Пономаренко М. Кривоносівка. *Златокрай*. 1995. 4 січ.

407. Пономаренко М. Благовіщенський монастир. *Златокрай*. 1995. 5 квіт.

408. Пономаренко М. Зоре моя – Зорівко степова. *Златокрай*. 1995. 28 черв.

409. Пономаренко М. У Богуславці над Згаром. *Златокрай*. 1995. 22 лип.

410. Пономаренко М. Не тільки села, а й кутки. *Златокрай*. 1995. 29 лип.; 2 серп.

411. Пономаренко М. Єврейство у Золотоноші. *Златокрай*. 1995. 6 верес.

412. Пономаренко М. Герб Золотоноші. *Златокрай*. 1995. 23 верес.

413. Пономаренко М. Тріумф і трагедія. *Златокрай*. 1995. 13, 27 верес.; 4, 11, 18, 25 жовт.; 1 листоп.

414. Пономаренко М. Домонтів. *Златокрай*. 1995. 22 листоп.

415. Пономаренко М. Найдавніша в Золотоноші. *Златокрай*. 1995. 13 груд.

416. Пономаренко М. Вулиця Никифора Борисяка. *Златокрай*. 1996. 24 лют.

417. Пономаренко М. Новоселівська. *Златокрай*. 1996. 10 квіт.

418. Пономаренко М. Зозулівка. *Златокрай*. 1996. 25 трав.

419. Пономаренко М. У Золотоніських степах. *Златокрай*. 1998. 14 січ.

420. Пономаренко М. Пальмира чи Пальміра? *Златокрай*. 1998. 27 трав.

421. Пономаренко М. Гришківка. *Златокрай*. 1998. 15 лип.

422. Пономаренко М. Герб осяває місто. *Златокрай*. 1998. 22 лип.

423. Пономаренко М. Ярки. *Златокрай*. 1998. 8 серп.

424. Пономаренко М. Ковтуни. *Златокрай*. 1998. 26 верес.

425. Пономаренко М. Шевченко і Золотоніщина. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 1 лют.

426. Пономаренко М. Дочка вченого. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 3 квіт.

427. Пономаренко М. Благовіщенський монастир. *Златокрай*. 1999. 21 квіт.

428. Пономаренко М. Богушкова Слобідка. *Златокрай*. 1999. 23 квіт.

429. Пономаренко М. Під чорними прапорами. *Златокрай*. 1999. 30 квітня ; 12 трав.
430. Пономаренко М. Благовіщенський монастир: його історії – 280 років. *Златокрай*. 1999. 12 трав.
431. Пономаренко М. Вільхам – 400 років. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 26 черв.
432. Пономаренко М. Кладовищенська церква. *Златокрай*. 1999. 8 черв.
433. Пономаренко М. Миколаївська церква. *Златокрай*. 1999. 2 лип.
434. Пономаренко М. Вогняний-19. *Златокрай*. 1999. 16 лип.
435. Пономаренко М. Отаман Зелений. *Златокрай*. 1999. 23 лип.
436. Пономаренко М. «Червоні» громлять «Зелених». *Златокрай*. 1999. 10 верес.
437. Пономаренко М. Мелесівка. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 29 жовт.
438. Пономаренко М. Антипівка. *Златокрай*. 1999. 15 груд.
439. Пономаренко М. Вільхи. *Златокрай*. 1999. 20 груд.
440. Пономаренко М. Герб – плагіат. *Златокрай*. 2000. 15 груд.
441. Пономаренко М. Шкодунівка. *Вісник Золотоніщини*. 2001. 11 серп.
442. Пономаренко М. Голод 32–33 років. *Вісник Золотоніщини*. 2001. 8 груд.
443. Пономаренко М. Історик із Золотоноші – учень славетного Антоновича. *Вісник Золотоніщини*. 2003. 1 лют.

III. Література

444. Андрєєв В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика). *Український історичний журнал*. 2007. №4. С. 103.
445. Баранников Олексій Петрович (1890–1952). Electronic library «Ukrainica». URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/uf0000012708>.
446. Богданович Г. Федір Петрович Балавенський. Київ : Мистецтво, 1963. 48 с.
447. Бондаренко Н. В. Черкащина у вирі відродження краєзнавчого руху в Україні наприкінці ХХ століття. *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження* : матеріали II-ої Всеукраїнської наук.-практ.конф., (Черкаси, 10–11 жовтня 2019 р.). Черкаси, 2019. С. 127–129.
448. Борщ М. Перший директор Золотоніського музею. *З вершини славетних Черкащан*. Краєзнавчі нариси, вірші, поеми. Черкаси, 2013. С. 303–309.
449. Борщ М. Перший директор Золотоніського музею. *Неспокій серця* : зб. ст. і мат. Черкаси, 2005. С. 30–41.
450. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання. *Переяславська рада 1554 року (Історіографія та дослідження)* / ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич. Київ, 2003. С. 294–298.
451. Бурау І. Золоті россыпи. *Комсомольское знамя*. 1970. 25 июля.
452. Бурій В. М. Патріарх краєзнавства Шевченкового краю – М. Ф. Пономаренко. *Катеринопільський вісник*. 2002. 1 жовт.
453. Вашуленко О. С., Костриця О. П., Попович О. С. Еволюція залежності публікаційної активності вчених від віку за останні

- півстоліття. *Вісник НАН України*. 2019. № (3). С. 79–84. URL: <https://doi.org/10.15407/vsn2019.03.079>
454. Вербич С. О., Єфименко І. В., Желєзняк І. М. Українська ономастика : бібліографічний покажчик. Київ : НАН України, Ін-т укр. Мови, 2013. 364 с.
455. Верменич Я. В. Наддніпрянська України, Наддніпрянина, Придніпров'я, Подніпров'я. Енциклопедія історії України. Т. 7. Мі-О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Naddniprianschyna>
456. Верменич Я. Краєзнавство історичне. Спеціальні історичні дисципліни : довідник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / авт. кол.: І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. Київ, 2008. С. 326–334.
457. Власенко Н. Михайла Пономаренка вітали вдячні учні, влада і земляки. *Златокрай*. 2005. 4 листопада.
458. Волошин І. Народному академіку Михайлові Пономаренку виповнилося 85 років / інтерв'ю з учнем М. Ф. Пономаренка Г. М. Голишем. *Серйозна студентська газета*. 2005. Листопад. №3. С. 5–6.
459. Гавриш П. Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя. (за матеріалами Прип'їлля). Полтава : Археологія, 2000. 232 с.
460. Гавришкевич В. Бо він цей музей створив. *Черкаський край*. 2010. 3 лют.
461. Геращенко В. І постав пам'ятник Михайлу Пономаренку. *Златокрай*. 2012. 3 трав.
462. Гербер А. Мое місто – мій дім. *Молода гвардія*. 1964. 18 груд. №150.
463. Голиш Г. Він спокою в житті не знав. *Нова Доба*. 2015. 17 лют.
464. Голиш Г. Краєзнавство Золотоніщини на початку ХХІ століття: здобутки і проблеми. *Краєзнавство Черкащини*. 2020. № 4. С. 83–93.
465. Голиш Г. М. Історія Золотоніщини ХVІІІ – поч. ХХ ст.: джерело-знавчий аспект. *Черкащина в контексті історії України* : матеріали ІІІ наук.- краєзн. конф. Черкаси, 2008. С. 299–307.
466. Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Подорож Златокраєм. Нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення. 2-ге вид., випр. і доп. Черкаси : Вертикаль, 2018. 580 с.
467. Голиш Г. Педагогічний феномен М. Ф. Пономаренка. *Неспокій серця* : зб. ст. і мат. Черкаси, 2005. С. 42–59.
468. Голиш Г. Просвітник і патріарх. *Черкаський край*. 2020. 28 жовт.
469. Голиш Г. Слово про вчителя від Бога. *Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини* : збірник статей та спогадів. Черкаси, 2020. С. 14–31.
470. Голобуцький П. В. Інтелігенція та інтелектуали. Енциклопедія історії України. Т. 3. Е-Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Inteligencija_ta_intelektualy
471. Гонца І. С. Ойконімія Черкащини : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2006. 242 арк.+ дод.: 324 арк.

472. Гонца І. С. Відродінні найменування в ойконімії Черкащини. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2014. Вип. 7. С. 23–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apftp_2014_7_7
473. Гонца І., Молодичук О. До питання ономастичної метонімізації географічних номенклатурних термінів в ойконімії Черкащини. *Філологічний часопис* : зб. наук. пр. / гол. ред. О. Ю. Зелінська. Умань, 2016. Вип. 2 (8). С. 17–27.
474. Гончарук П. С., Солонинко В. Г. Важливий здобуток історичної науки. *Архіви України*. 1976. С. 16–24.
475. Горькова А. О. Пам'ятоохоронна діяльність музейних установ (1920–30-і рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2014. № 7. С. 132–134.
476. Гриценко А. П., Курок О. І., Чумаченко О. А. Листи О. С. Скляренка до золотоніського краєзнавця М. Ф. Пономаренка (1963–1976 рр.). *Сумська старовина*. 2023. № LXIII. С. 45–52 DOI: <https://doi.org/10.21272/starovyna.2023.63.4>
477. Гриценко А., Прокопчук В., Чумаченко О. Листи українського фізика П. Г. Борзяка до золотоніського краєзнавця М. Ф. Пономаренка. *Консенсус*, 2023. (4). С. 124–133. DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/124-133>
478. Гук А. І. Створення та діяльність видання «Краєзнавець Черкащини». *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження* : матеріали II-ої Всеукраїнської наук.-практ. конф., (Черкаси, 10–11 жовтня 2019 р.). Черкаси, 2019. С. 130–132.
479. Демченко Л. Історіографічний покажчик літератури про життя і творчість М. Ф. Пономаренка. *Неспокій серця* : зб. ст. і мат. Черкаси, 2005, С. 69–104.
480. Деєв М. М., Чанцева Л. Краєзнавча та просвітницька діяльність Михайла Федоровича Пономаренка. *Юний краєзнавець Черкащини*. Черкаси, 2014. Чис.10–11. С. 100–107.
481. Дзира Я. І. Ономастика. Енциклопедія історії України. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Onomastyka>.
482. До наших читачів і робітників. *Черкаська правда*. 1961. 31 груд.
483. Добров Г. М. Наука о науке. Начала науковедения. 3-е изд. Київ : Наук. думка, 1989. 301 с.
484. Дорош Р. М. З історії музейництва на Золотоніщині. *Черкащина в контексті історії України* : матеріали першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області. Черкаси, 2004. С. 346–350.
485. Дробний І. Будитель. *Златокрай*. 1995. 28 жовт.
486. Дядик Л. Д. Видатний краєзнавець і педагог Черкащини. *Педагогічний вісник*. 2020. № 4. С. 65–66.
487. Жванко Л. М. Краєзнавство : конспект лекцій / Харк. нац. ун-т. міськ. госп-ва. Харків : ХНУМГ, 2013. 175 с.
488. Жук Н. Все життя – історія. *Нова Доба*. 2000. 31 жовт.
489. Жук Н. Штрихи до портрета Михайла Пономаренка. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 5 черв.
490. Жук П. Люди скажуть їм спасибі. Робітничка газета. 1961. 20 лип.
491. Зоря В. Супій. *Прапор Леніна*. 1966. 2 черв.
492. Зубко А. Українська ономастика: здобутки та проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2007. Вип. 15. С. 262–281.
493. Із 75-річчям! *Златокрай*. 1995. 28 жовт.
494. «Істину встановлює суд історії» : збірник на пошану Ф. П. Шевченка : в 2-х т. / УНДІАСД, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Інститут археології, Інститут історії України Національної академії наук України ; упоряд.: С. Батуріна, Г. Боряк, І. Корчемна, Л. Дубровіна, І. Матяш, О. Титаренко ; у підготовці видання брали участь: Л. Андрієвська, О. Бернікова, Л. Васьюк, Л. Демченко, Н. Лісунова, Н. Московченко, Н. Павловська, І. Мага, І. Прокопенко, О. Степченко, О. Ступак, Дмитро Табачника ; відп. ред. Геннадій Боряк. Київ, 2004. 784 с.
495. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Черкаська область / за ред. О. Л. Стешенко. Київ: АН УРСР, Ін-т історії, 1972. 788 с.
496. Історія Національної академії наук України. 1956–1960. Частина 1. Київ, 2015. 872 с.
497. Історія Національної академії наук України. 1956–1960. Частина 2. Київ, 2015. С. 158.
498. Історична Шевченкіана : бібліогр. покажчик / Ін-т історії України НАНУ ; Нац. іст.-б-ка України ; упоряд.: Н. Г. Вошецька, З. Х. Мусіна, Т. А. Приліпко та ін. ; наук. ред., авт. вступ. ст. Г. В. Боряк ; наук. консультанти: О. П. Реєнт, І. І. Колесник, В. С. Шандра ; відп. за вип. А. В. Скорохватова. Київ, 2016. 576 с.
499. Історія Золотоніського краєзнавчого музею. Золотоноша історична: веб-сайт. URL: <http://ist.zolotonosha.ck.ua/2018/08/istoriya-zolotonis-kogo-muzeyu/>
500. Його таланти будять небайдужих. *Вісник Золотоніщини*. 2015. 30 жовт.
501. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. 496 с.
502. Капля А. Топ-5 найвпливовіших людей міста. *Златокрай*. 2012. 19 січня.
503. Карабін Б. В. Історія села Домантове в науковому доробку М. Ф. Пономаренка. *Гілея* : науковий вісник. 2022. № 12-1. С. 39–44.
504. Карабін Б. В. Пам'ятоохоронна діяльність краєзнавця М. Ф. Пономаренка на теренах Черкащини в 1950–1990-х рр. *Сіверщина в історії України* : наукове видання. 2022. №15. С. 31–35.
505. Карабін Б. В. Велич постаті Т. Г. Шевченка та його діяльності на Черкащині в краєзнавчому доробку М. Ф. Пономаренка 1960–1990-х рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія Історичні науки. 2023. Т. 34 (73). С. 38–46. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.6>.
506. Карабін Б. В. Золотоноша XVI–XX ст. у краєзнавчих дослідженнях М. Ф. Пономаренка 1960-х–1990-х рр. *Вісник Черкаського університету*. Серія Історичні науки. 2023. № 2. С. 8–18. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2023-2-8-18>
507. Карабін Б. В. Листування золотоніського краєзнавця М. Ф. Пономаренка з індологом П. О. Баранниковим в період з 1959 по 1984 рр.

- Вісник науки та освіти*. Серія «Історія та археологія». 2023. № 11(17). С. 1320–1333. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-11\(17\)-1320-1333](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-11(17)-1320-1333).
508. Карабін Б. В. Нариси з історії сіл Золотоніщини М. Ф. Пономаренка в «Історії міст і сіл УРСР. Черкаська область»: значення та особливості погляду на минуле краю. *Проблеми гуманітарних наук*: зб. наук. праць Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. 2023. № 14 (56). С. 116–124. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.13>.
509. Клименко Т. А. Особовий фонд М. Ф. Пономаренка як джерельна база вивчення історії Черкащини. *Неспокій серця* : зб. ст. і мат. Черкаси, 2005. С. 13–20.
510. Клименко Т. А. Шевченковознавчі матеріали у фондах Державного архіву Черкаської області. Краєзнавча Шевченкіана України : матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка (м. Канів, 24-25 жовтня 2014 р.). Київ, 2014. С. 342–349.
511. Клименко Т. Документи Державного архіву Черкаської області як джерельна база дослідження історії Черкащини. *Краєзнавство Черкащини*. 2013. № 10. С. 35–43.
512. Коваленко Н. У літопис рідної землі. *Златокрай*. 1994. 16 листоп.
513. Козоріз В. Дабів і Дабівщина. Нариси з історії рідного краю. Черкаси, 2019. 569 с.
514. Колективне фундаментальне дослідження. *Черкаська правда*. 1975. 16 верес.
515. Колесник І. «Нова біографічна історія» як метод. *Ейдос*. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2015. Вип. 8. С. 7–14.
516. Колесник Ірина. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
517. Конкурс на районну краєзнавчу премію імені Михайла Пономаренка. *Вісник Золотоніщини*. 2017. 13 квіт.
518. Кот С. І. Краєзнавство та краєзнавство історичне. Енциклопедія історії України. Т. 5. Кон-Кю / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kraeznavstvo_Istorichne
519. Кот С. І. Охорона пам'яток історії та культури. Енциклопедія історії України. Т. 7. Мі-О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Okhorona_pamiatok
520. Котович В. В. Ойконімний простір України: ономастичний та лінгвокультурологічний аспект : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня д. ф. наук : 10.02.01 / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2020. 40 с. URL: <https://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Avtoreferat-Kotovych.pdf>
521. Краєзнавство : науковий журнал. 1927–2017: сист. покажч. зміту / НАН України, Інститут історії України ; Нац. спілка краєзнавців України ; М-во культури України, Нац. іст. б-ка України ; заг. ред. О. Реєнт ; наук. ред. Р. Маньковська ; уклад. О. Михайлова, ред.: В. Киселова, І. Чеховська. Київ, 2019. 400 с.
522. Краєзнавство Черкащини : анотований бібліографічний покажчик. : Випуск 1–10 / уклад.: А. П. Іржавська, О. З. Силка ; авт. вступ. ст. В. М. Мельниченко. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. 96 с.
523. Краєзнавці. *Культура і життя*. 1988. 20 берез.
524. Краєзнавче товариство. *Шевченків край*. 1990. 6 лют.
525. Крамаренко В. Черкаська літературна енциклопедія. *Златокрай*. 2001. 23 трав.
526. Кривошея Л. Мовою душі. Черкаський край. 1993. 12 січ.
527. Кулик В. Вчитель, краєзнавець, «народний академік». *Вісник Золотоніщини*. 2003. 1 листоп.
528. Кулик В. Жива легенда Златокаю. *Златокрай*. 2006. 10 листоп.
529. Кулик В., Ямборська В. Вчитель, директор, краєзнавець, людина. *Златокрай*. 2005. 21 жовт.
530. Кулик В., Ямборська В. Патріарх краєзнавства. *Вісник Золотоніщини*. 2000. 28 жовт.
531. Кучера М. П. Змієві вали. Енциклопедія історії України. Т. 3. Е-Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zmievi_valy
532. Куштан Д. Михайло Пономаренко – дослідник археології Черкас. *Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини*: збірник статей та спогадів. Черкаси, 2020. С. 32–40.
533. Куштан Д. П. Археологічні дослідження в Черкасах у контексті дискусій про час заснування міста. *Археологія і давня історія України*. 2022. Вип. 3 (44). С. 517–533.
534. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія. Київ ; Черкаси : Ін-т археології НАН України, 2016. 290 с.
535. Лазуренко В. М. Історія суботівського історичного музею у епістолярній спадщині видатних краєзнавців Черкащини. *Вісник науки та освіти* (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія») : журнал. 2024. № 2(20). С. 1568–1585. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2\(20\)-1568-1585](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2(20)-1568-1585)
536. Лазуренко В. М. Михайлом освячені. Лауреати Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича. Черкаси : Вертикаль, 2009. 58 с.
537. Лазуренко В. М. Сучасний краєзнавчий рух на Черкащині. *Історичне краєзнавство: досвід, практика, перспективи*. Історико-краєзнавча робота в навчальних закладах Черкащини. До 55-річчя утворення Черкаської області. Черкаси, 2010. С. 4–10.
538. Лазуренко В. М., Рубан С. Л. Становлення та розвиток краєзнавчого руху на Черкащині у другій половині 1920-х років. *Актуальні питання у сучасній науці* (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»): журнал. 2023. № 8(14) 2023. С. 990–1001. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8\(14\)-990-1001](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8(14)-990-1001)

539. Лихолетов Я. В. Історія та діяльність Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури на території Харківщини (1966–2021 рр.). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Том 31. № 2. 2022. С. 138–146. DOI: 10.15421/272229
540. Літературознавча енциклопедія : у двох томах. Т. 1 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
541. Логінов А. Відомий краєзнавець Златокраю. *Вісник Золотоніщини*. 2015. 30 жовт.
542. Логінов А. Він кожен вік прощупував душею, він кожен спогад серцем розумів. *Вісник Золотоніщини*. 2015. 5 листоп.
543. Лугинець Б. Альманах «Супій». Літературна Україна. 1965. 6 верес.
544. Лутковський В. Бібліографічна робота Золотоніського краєзнавчого музею. *Архіви України*. № 4 (72). С. 53–54.
545. Люленко В. Перший лауреат. *Черкаський край*. 1992. 9 січ.
546. Маньковська Р. Народне музейництво в громадянському суспільстві: історія і перспективи розвитку. *Краєзнавство*. 2008. №1–4. С. 138.
547. Маренич А. Друг газети. *Прапор Леніна*. 1970. 20 січ.
548. Маренич А. Михайло Пономаренко. «Златокрай». *Златокрай*. 1994. 23 квіт.
549. Маренич А. Патріарх українського краєзнавства. *Златокрай*. 1995. 28 жовт.
550. Маренич А. Феномен Михайла Федоровича. *Златокрай*. 2000. 27 жовт.
551. Маренич А. Чорні брови, карії очі. *Златокрай*. 1993. 27 берез.
552. Маренич А. Україна для нього – над усе. *Златокрай*. 1999. 2 квіт.
553. Маренич В. Неспокій. *Під прапором Леніна*. 1962. 20 верес.
554. Маринівський Ю. Агов, молодий краєзнавцю! *Черкаська правда*. 1987. 2 берез.
555. Мельниченко В. М. Історичне краєзнавство : навч. пос. для студ. історичного факультету. Черкаси : Видавництво Черкаського Національного університету, 2002. 130 с.
556. Мельниченко В. М. 50-річчя Черкаської області: здобутки та проблеми історичного краєзнавства. *Черкащина в контексті історії України* : матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області. Черкаси : Ваш дім. 2004. С. 14–25.
557. Мельниченко В. М. *Неспокій серця* : зб. ст. і мат. Черкаси, 2005. С. 4–12.
558. Мельниченко В. Історія та актуальні проблеми пам'яткоохоронної роботи на Черкащині. *Черкащина в контексті історії України* : матеріали Третьої наук.-краєзнавчої конф. Черкащини, присвяч. проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини. Черкаси, 2008. С. 22–29.
559. Мельниченко В. М. Шевченка шанує його Батьківщина. Україна Тараса Шевченка : іст.-краєзнав. нариси. Харків, 2014. С. 11–66.
560. Мельниченко В. М. Краєзнавство Черкащини в біографіях відомих дослідників краю. *Персоналістичний вимір історії Черкащини* : матеріали Першої регіон. іст.-краєзн. конф., присвяч. 80-річчю з дня народж. д-ра іст. наук, проф. Бушина М. І.; 12 березня 2018 р., м. Черкаси. Черкаси, 2018. С. 36–38.

561. Мельниченко В. М. Історія преси Черкащини (XX – початок XXI ст.): журналістам Черкащини усіх поколінь присвячується. Черкаси : Вертикаль, 2020. 238 с.
562. Мельниченко О. В. Розвиток музейної справи на Черкащині 1950–1960-х рр. *Черкащина в контексті історії України* : матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області. Черкаси, 2004. С. 340–345.
563. Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини / упоряд. В. М. Мельниченко ; рецензенти: О. Г. Перехрест, Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2020. 152 с.
564. Михайлова осінь. *Златокрай*. 2009. 27 жовт.
565. Москаленко Т. Нащадки Максимовича. *Вісник Золотоніщини*. 2001. 19 трав.
566. Москаленко Т. Максимович новітнього часу. *Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини*: збірник статей та спогадів. Черкаси, 2020. С. 63–68.
567. На 90-му році пішов із життя відомий український краєзнавець, заслужений учитель України Михайло Федорович Пономаренко. *Черкаський край*. 2010. 13 січ.
568. Наливайко С. Семантичне гніздо «самець», «бик» в індоіранській гідронімії Східної Європи. *Українознавство*. 2022. № 1 (82). С. 170–186. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(82\).2022.256275](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(82).2022.256275)
569. Непийвода Ф. А. Дорогу в життя їм дав Черкаський університет. *Краєзнавство Черкащини*. 2002. № 6. С. 61–73.
570. Нераденко Т. Правобережна Черкащина: туристично-краєзнавчий потенціал. Черкаси, 2018. С. 449–450.
571. Николенко А. П., Прітченко А. В. Археологічні пам'ятки Золотоніщини. *Юний краєзнавець Черкащини*. Черкаси, 2014. Чис. 10–11. С. 227–234.
572. Новицький А. Якщо це покликання. *Черкаська правда*. 1974. 17 листоп.
573. Нудьга Г. А. Бурлеск і трагедія в українській поезії першої половини XIX ст. Київ : Художня література, 1959. 599 с.
574. Однороженко О. А. Козацька територіальна геральдика кінця XVI – XVIII ст. Харків, 2009. 416 с.
575. Озеран В. Історія нашого краю. *Молодь Черкащини*. 1972. 15 лип.
576. Олішевська Ю. А. Шкільне географічне краєзнавство : навчальний посібник. Київ : «ФО-П Кравченко», 2020. 175 с.
577. Ономастика. Енциклопедія історії України. Т. 7. Мі-О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2010. 728 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Ономастика>
578. Опанасенко О. Пам'яті земляка. *Вісник Золотоніщини*. 2010. 29 січ.
579. Орлик В. Знахідки в басейні р. Тясмину мідних монет Ольвії з Деметрою та «істрійським» варіантом міської емблеми. Український нумізматичний щорічник. 2020. № 4. С. 5. URL: http://resource.history.org.ua/publ/uns_2020_4_3
580. Пам'яті М. Ф. Пономаренка. URL:http://kovtun.net.ua/travel_zolotonischynouy/remember/pamyati_mfponomarenka

581. Пам'яті непересічної особистості. *Вісник Золотоніщини*. 2010. 14 січ.
582. Пам'яті славетного краєзнавця. *Златокрай*. 2011. 6 січ.
583. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич. Київ: Смолоскип, 2003. 890 с.
584. Петренко І. Фундаментальне енциклопедичне видання «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область» і участь у ньому істориків Віри Жук (1928–2008). *Краєзнавство*. 2021. № 1–2. С. 40.
585. Петренко І. Деякі аспекти повсякдення краєзнавців Полтавщини наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). *Актуальні питання у сучасній науці* (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»): журнал. 2024. № 8(14) С. 990–1001.
586. Подвижник краєзнавства: Михайло Пономаренко : бібліогр. покажч. : (до 85-ліття з дня народж.). Черкас. обл. універс. наук.-б. ка ім. Тараса Шевченка ; уклад. Л. Т. Демченко ; ред. Г. С. Круглякова. Черкаси : ОУНБ ім. Т. Шевченка, 2005. 36 с. (Серія Черкащини славетні імена).
587. Позитивізм. ВУЕ. URL: <https://vue.gov.ua/Позитивізм>
588. Поліщук В. Літературна енциклопедія Черкащини. Черкаси, 2021. С. 334–335.
589. Поліщук В. Поетичний світ народного академіка. *Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини*: збірник статей та спогадів. Черкаси, 2020. С. 51–62.
590. Попова Т. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций: теория, методология, практика. *Ейдос*. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2015. Вип. 8. С. 15–40.
591. Попова Т. Н. Жизнеописание ученого историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методика. Практика. Одесса, 2017. 456с.
592. Попович О. Голодомор 1932–1933 років на Україні в сучасній українській історіографії (кінець 80-х – 90-ті роки ХХ ст.). *Науковий вісник УжНУ*. Ужгород, 2002. Вип. 7. С. 168–173.
593. Почепцов В. Йшов попереду часу. *Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини*: збірник статей та спогадів. Черкаси, 2020. С. 47–50.
594. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: монографія. Академія наук Української РСР. Черкаси, 2007. 640 с.
595. Про охорону археологічної спадщини : Закон України від 18.03.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text>
596. Прокопчук В. С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст.: етапи, форми, напрями діяльності / Кам'янець-Подільський нац. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2008. 600 с.
597. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ-го – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження й розвитку. Кам'янець-Подільський, 2005. 600 с.
598. Прокопчук В. С., Гриценко А. П., Чумаченко О. А. Листування поетеси Ганни Альбрехт та краєзнавця Михайла Пономаренка (1962–1984). *Вісник науки та освіти* (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»). 2023. № 12 (18). С. 999–1010. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-12\(18\)](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-12(18))
599. Прокопчук В. С., Гриценко А. П. Краєзнавчий рух 1980-х–1990-х у поглядах сучасників на прикладі листів М. Іщенко до М. Пономаренка. *Вісник науки та освіти* (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»). 2024. № 2(20). С. 1660–1663. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2\(20\)-1650-1663](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2(20)-1650-1663)
600. Прядко О. О. Давньоруське городище Бубнів на переяславському Лівобережжі Дніпра. *Ніжинська старовина*. 2016. 22 (25). С. 132–139.
601. Прядко О. О. Золотоноша: історична топографія та фортифікації. Кам'янець-Подільський : Рута, 2021. 75 с.
602. Реєнт О. Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку / НАН України. Міжвідомча координаційна рада з питань краєзнавства при Президії НАН України, Національна спілка краєзнавців України. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2021. 292 с.
603. Рідько О. Моя нерозгадана. *Златокрай*. 1997. 29 листоп.
604. Ротач П. М. Ф. Пономаренко: педагог, краєзнавець (м. Золотоноша). Архіви України. 1968. С. 109–110.
605. Ротач П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. Полтава, 2009. С. 250–251.
606. Ротач П. Пономаренко Михайло Федорович. URL: <https://esu.com.ua/article-880657>
607. Сворац С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 28–42. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1997_2_28
608. Серяков С. О. Повсякденне життя єзуїтських шкіл України. Проявлення ранньомодерної України. Історичні студії : в 2 т. / голов. ред. В. Смолій ; відп. ред. В. Горобець. Київ, 2012. Т. 1 : Практики, казуси та девіації повсякдення. С. 99–140.
609. Силка О. Друкована книга у Золотоноші: історико-тематичний аспект. Золотоніський книгодрук (кінець ХІХ – початок ХХ століття) : історико-бібліографічне дослідження / за ред. О. З. Силки. Черкаси, 2012. С. 15 –59.
610. Син рідного краю. *Прапор Леніна*. 1975. 5 черв.
611. Сірокваша Т. Краєзнавець. *Вісник Золотоніщини*. 2002. 26 жовт.
612. Скидан В. Він живий у пам'яті людей. *Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини* : збірник. Черкаси, 2020. С. 41–46.
613. Скидан В. Ім'я просвітителя і будителя належить історії, яку він так любив. *Вісник Золотоніщини*. 2020. 29 жовт.
614. Словник української мови : в 11 томах. Київ, 1980. Том 11. С. 435.
615. Соса П. Біобібліографічний словник краєзнавців України. Пономаренко М. Ф. *Краєзнавство*. 1994. № 1–2. С. 17–19.
616. Соса П. І краєзнавець, і поет. *Світлий шлях*. 1993. 17 берез.
617. Соса П. Поезія Михайла Пономаренка. *Златокрай*. 1993. 27 лют.

618. Соса П., Страшевич В. Мій край – моя історія жива. *Черкаський край*. 1999. 18 груд.
619. Страшевич В. Його надихала Супійщина. *Неспокій серця* : зб. ст. і мат. Черкаси, 2005. С. 60–68.
620. Стрільчук Л. Шкільна історична освіта в радянській Україні у 20-х –початку 30-х років ХХ століття: особливості, тенденції, результати. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 21. 2019. С. 114–119. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.17>
621. Терещенко К. М. Долітописна мовна історія українців. Київ ; Дрогобич, 2016. С. 193.
622. Тронько П. Т. Краєзнавці України: сучасні дослідники рідного краю : довідник / Всеукраїнська спілка краєзнавців ; ред. кол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. ; упоряд. Т. Ф. Григор'єва та ін. Київ ; Кам'янець-Подільський, 2003. 270 с.
623. Тронько П. Т. Летопись дружбы и братства : Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» : в 26 т. Киев : Наук. думка, 1981. 128 с.
624. Трохименко В. Патріарх українського краєзнавства, народний академік М. Пономаренко. Бо ти на землі – людина / В. Трохименко. Черкаси, 2006. С. 365 –373.
625. Удовиченко І. Ю. М. Ф. Пономаренко та його пам'яткоохоронна діяльність. Черкащина в контексті історії України : матеріали ІІІ наук.- краєзн. конф. Черкащини. Черкаси, 2008. С. 371–378.
626. Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 373 с.
627. Хоменко В. Народний академік. Силуети. Київ, 2016. С. 14–18.
628. Цікава топоніміка. Топонімічні розвідки. URL: <https://library.kntu.kr.ua/files/Топоніміка%20як%20наука.pdf>
629. Чабан А. Ю. Історія середньої Наддніпрянщини (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.) : навчальний посібник / рец.: А. Г. Морозов, В. М. Мельниченко, М. І. Бушин. Черкаси : Вертикаль, 2011. 639 с.
630. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького: столітня історія. Колективна монографія / керів. автор. кол. і наук. ред. В. В. Масненко. Черкаси. 2021. 342 с.
631. Черняхівська О. Діяльність головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» щодо створення архівних колекцій проєкту. *Сіверянський літопис*. 2021. 4. С. 111–119. DOI: [10.5281/zenodo.5229577](https://zenodo.org/record/5229577).
632. Чиж А. Просвітитель національної свідомості. Залізнякаві читання : матеріали Третьої наук. краєзн. конф. Черкаси, 2011. С. 126–129.
633. Шамара С. О. Сільська інтелігенція: поняття, дискурси й особливості дослідження в Україні. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2008. Вип. 14. С. 282–286. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2008_14_67
634. Шановний Михайле Федоровичу. *Златокрай*. 1995. 28 жовт.
635. Шевченківський словник : у 2 томах. Київ, 1976–1978. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn.htm>
636. Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну. *Український історичний журнал*. 1966. № 11. С. 13–31.
637. Шуляренко Л. Розвиток наукової думки щодо правового статусу селян в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. Вип. 7. С. 83–87. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/6/19.pdf>
638. Щербатюк В. Топоніміка Лисянщини як джерело вивчення історії краю. *Краєзнавство*. 2014. Вип. 3–4. С. 91–96. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/167231/14-Shcherbatyuk.pdf?sequence=1>
639. Щербина М. М. Топонімічні легенди і перекази Черкащини. URL:https://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=23:2010-12-20-10-41-07&catid=24:2010-12-20-10-37-49&Itemid=9
640. Ювілей газети. *Прапор Леніна*. 1989. 31 січ.
641. Яковенко Н. Вступ до історії : монографія. Київ : Критика, 2007. 376 с.
642. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця ХVІ – до середини ХVІІ століття. Волинь і Центральна Україна. Київ : Критика, 2008. 469 с.
643. Ямборська В. Золотонісці вшановують пам'ять відомого земляка Михайла Пономаренка. URL: <http://zolo.gov.ua/zolotonistsivshanovuyut-ram-yat-vidomogo-zemlyaka-my-hajla-ponomarenka/>.
644. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби. Острог : Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2009. 526 с.
645. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлих культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : у 2 ч. Ч. 1. / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2014. 587 с.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК*

Абхазія 42
 Альта р. 145
 Антипівка (Золотоніський р-н.) 74, 104-105, 109-111, 123, 151, 153, 162
 Берестечко 148
 Берлін 42, 76
 Благодатне (Золотоніський р-н.) 68, 104-105, 109-111, 142, 151,
 Богдани (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 123, 151, 162
 Богуслав (Київська обл.) 29, 79, 103-105, 121-122
 Богуславець (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151
 Богушкова Слобідка (Золотоніський р-н.) 103-105, 142-143, 156, 163
 Бордуносівка 68, 151
 Борислав 122
 Боровиків (Боровикове, Звенигородський р-н.) 120
 Боролиця (Чигиринський р-н.) 57
 Броварки (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111
 Бубнів 68, 70, 104-105, 152
 Бубнівська Слобідка (Золотоніський р-н.) 74, 104-105, 109-111, 151-152, 156, 163
 Буда Бровахівська (Корсунь-Шевченківський р-н.) 118
 Буда Горобіївська (Канівський р-н.) 118
 Буда Журжинська (Лисянський р-н.) 118
 Буда Нова (Звенигородський р-н.) 118
 Буда Нова (Корсунь-Шевченківський р-н.) 118
 Буда Орловецька (Городищенський р-н.) 118

Буда Таганчанська (Канівський р-н.) 118
 Буда х. (Чигиринський р-н.) 118
 Буда-Макіївка (Смілянський р-н.) 118
 Будище (Звенигородський р-н.) 118, 120
 Будище (Черкаський р-н.) 104-105, 118
 Бузуків (Черкаський р-н.) 104-105, 115
 Бузьки (Чорнобаївський р-н.) 68
 Бутенкове ур. (Золотоніський р-н.) 146
 Буткань 38
 Варшава 50, 76, 79
 Василиця гор. 72
 Васютинці (Чорнобаївський р-н.) 68
 Велика Каратуль (Бориспільський р-н.) 39
 Великий Хутір (Драбівський р-н.) 84
 Вербівка (Городищенський р-н.) 120
 Вергуни (Черкаський р-н.) 104-105, 118
 Вереміївка (Чорнобаївський р-н.) 68
 Відень 76
 Вільхи (Золотоніський р-н.) 104-105, 112, 153-154, 156, 163
 Вільшана (Городищенський р-н.) 120
 Вінниця 56
 Вісла р. 42
 Вознесенське (Золотоніський р-н.) 104-105, 151
 Володимир-Волинський 120
 Воронівка (Городищенський р-н.) 120

Галичина 78
 Гелон 72
 Гельмязів (Золотоніський р-н.) 93, 104-105, 123, 135, 143-145, 156, 162-163
 Геронимівка (Черкаський р-н.) 104-105, 115
 Гирявка р. 88
 Гірський Тікич р. 104-105, 120
 Гладківщина (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151
 Гнилий Тікич р. 104-105, 120
 Готтва (Голотвь) 79
 Горобіївка 40
 Городище 30, 48, 88
 Городище ур. 70
 Гришківка х. (Золотоніський р-н.) 70, 109
 Грузія 42
 Гусине (Полтавщина) 68
 Дахнівка (Черкаський р-н.) 72, 104-105, 115
 Делі 132
 Деньги (Золотоніський р-н.) 70, 74, 104-105, 108-109, 123, 150-151, 162
 Дібрівка (Золотоніський р-н.) 84
 Дмитрівка (Золотоніський р-н.) 74, 104-105, 109-111, 145-146, 151
 Дніпро р. 67
 Дніпропетровськ (Дніпро) 71
 Добромил 120
 Домантове (Золотоніський р-н.) 47, 80, 103-108, 123, 138-141, 146, 151, 156, 162-163
 Домаха ур. 90
 Драбів 30, 48, 105, 119-120
 Драбівці (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 149, 151, 156, 163
 Дубинка (Іркліївський р-н.) 68
 Дубіївка (Черкаський р-н.) 104-105, 117
 Житомир 120
 Жовнине (Чорнобаївський р-н.) 56

Замочок (Львівщина) 43
 Затроїцьке передмістя (Золотоноша) 126
 Збараж 148
 Звенигородка 30, 75, 160
 Згар р. 110
 Зміові вали 67-69
 Зозулівка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111
 Зозулівське передмістя (Золотоноша) 126
 Золотоноша 8-9, 14, 17-18, 20-26, 29-30, 35, 37-38, 45, 47, 50-51, 57, 59-61, 64-65, 67, 69-70, 75, 88-89, 93, 96, 103-107, 124-163
 Золотоношка р. 46
 Зорівка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151, 153, 156, 163
 Індія 132-133
 Ірдинь (Черкаський р-н.) 104-105, 116
 Ірдинь р. 116
 Іржавець р. 109, 155
 Іржавець х. (Золотоніський р-н.) 109
 Іркліїв (Чорнобаївський р-н.) 104-105
 Італія 85
 Каленики (Золотоніський р-н.) 28, 104-105, 109-111, 150-151, 156, 163
 Кам'янка 30, 48
 Канів 29-30, 45, 47, 48, 71, 88, 94, 103, 118, 120
 Кедина Гора (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151
 Келеберда (Канівський р-н.) 68
 Київ 30, 37, 56, 59, 61, 62, 64, 68-69, 76, 94, 123, 126, 158
 Київська Русь 67-69, 145
 Кирилівка (суч. Шевченкове, Звенигородський р-н.) 120
 Кіровоград (Кропивницький) 56, 94
 Кліщенці (Чорнобаївський р-н.) 49
 Ковалівка (Драбівський р-н.) 90

* Назви населених пунктів та районів наведено станом до ухвалення постанови Верховної Ради України від 17 липня 2020 року «Про утворення та ліквідацію районів».

Ковраець р. 111
Коврай (Золотоніський р-н.) 70, 81, 104-105, 111-112, 147, 151, 156, 163
Коврайські Хутори (Золотоніський р-н.) 104-105, 112-113
Ковтуни (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151
Комарівка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151
Коробівка (Золотоніський р-н.) 68, 104-105, 109-111, 141, 151-153, 156, 163
Корсунь-Шевченківський 48, 88, 120
Кременчук 144
Кременчуцьке водосховище 73, 137
Кривonosівка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111
Кропивна (Золотоніський р-н.) 103-105, 109-111, 148, 150-151, 156, 163
Крупське (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 149, 151, 156, 163
Кумейки (Черкаський р-н.) 104-105, 117

Лебедин (Шполянського р-н.) 120
Леванщина ур. 146
Левченки (Драбівський р-н.) 39-40
Леськи (Черкаський р-н.) 104-105, 117
Лисянка 120
Ліпляве (Канівський р-н.) с. 68
Лозівок (Черкаський р-н.) 104-105, 117
Лукашівка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151
Львівка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111
Лялинці 68

Мажево 135, 145
Майдан ур. 154
Майданівка (Звенигородський р-н.) 120

Маліївка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151
Малотин 73
Мангліс 42
Маркизівка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111
Матвіївка (Золотоніський р-н.) 68, 84, 104-105, 109-111, 146
Медведівка (Чигиринський р-н.) 90, 120
Межиріч (Канівський р-н.) 88
Мелесівка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 153-154
Мельники (Чигиринський р-н.) 90
Миклашевського х. (Чорнобаївський р-н.) 73
Митниця 104-105, 114
Михайлова Гора х. 89, 90
Мицалівка (Золотоніський р-н.) 84, 104-105, 109-111
Мліїв (Городищенський р-н.) 88
Мойсівка (Золотоніський р-н.) 90, 104-105, 109-111
Молдова 38
Моринці (Звенигородський р-н.) 59
Москаленки (Чорнобаївський р-н.) 68
Москва 49, 50, 56, 94
Московка г. 71

Нейсі р. 42
Німеччина 42, 85, 136
Нова Гребля (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111
Новодмитрівка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151
Ново-Липівське 68
Новоселиця (Золотоноша) 126

Одер р. 42, 76
Одеса 54
Олава х. (Чернігівська обл.) 99
Оріхівка р. 152
Орськ 98, 123, 161

Пальміра (Золотоніський р-н.) 104-105, 113
Панське (Іркліївський р-н.) 68

Пекарі (Канівський р-н.) 88
Переяслав 126, 138, 144-145
Пилявці 148
Пирятин 144
Північний Кавказ 42
Підставки (Золотоніський р-н.) 28, 38-40, 93, 104-105, 109-111, 147-148, 151, 156, 163
Пісочен 71, 79, 145
Піщана (Золотоніський р-н.) 46, 57, 71, 145, 156, 163
Піщане (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151
Плешкані (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111
Подебради 76
Подільське (Золотоніський р-н.) 104-105, 112
Полтава 56, 62, 126
Польща 42
Прага 42, 76
Прохорівка (Канівський р-н.) 64, 68, 84, 88-90, 152

Радьківське передмістя (Золотоноша) 126
Рейк'явік 135
Решотки (Решітки) (Золотоніський р-н.) 68
Родень 72
Рось р. 67

Саблине (Кіровоградська обл.) 41
Самовиця 68
Сандомир 42
Санкт-Петербург 56, 65
Сеньківці (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111
Синьookівка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111
Скориківка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151
Слобожанщина 78
Слюжчина Слобідка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111
Сміла 30, 35, 41, 48, 75, 77, 120, 160
Снігіривка (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111

Софіївка (Золотоніський р-н.) 74, 104-105, 109-111
Старо-Липівське 68
Струнківське передмістя (Золотоноша) 126
Суботів (Чигиринський р-н.) 57, 90, 120
Сула р. 67, 110, 144
Супій р., 110, 144-145
Сушки 68-69, 89-90

Талалаївка (Чернігівська обл.) 99
Тальне 30
Тбілісі 42
Тетерів р. 67
Троїцьке передмістя (Золотоноша) 126

Умань 35, 48, 59, 95, 120
Уфа 88

Хабата передмістя (Золотоноша) 126
Ханой 45
Харків 56, 76
Хацьки (Черкаський р-н.) 104-105, 116
Хвилівка (Золотононіський р-н.) 104-105, 109-111
Холодний Яр ур. 90
Худяки (Черкаський р-н.) 104-105, 116-117

Чапаєвка (Золотоніський р-н.) 68, 104-105, 109-111, 142-143, 151
Черкаси 29-30, 35, 37, 48, 60, 72-73, 75, 89-90, 95, 101-105, 113-114, 120, 123-124, 144, 158, 160-163
Чехівка (Чорнобаївський р-н.) 63
Чигирин 30, 48, 57, 62, 90, 120, 138
Чорнобай 30, 47
Чувашія 64

Шабельники (Золотоніський р-н.) 104-105, 109-111, 151
Шепелівське передмістя (Золотоноша) 126

Ярки х. (Золотоніський р-н.) 104-105, 112

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абаєв В. 114, 123, 162
 Авраменко О. 128
 Айзеншток І. 87
 Акацатовий Г. 148
 Альбрехт (Донченко) Ганна 26, 46,
 Андріян Пиляця 154
 Андрущенко (Андрущенко) Я. 84
 Анісов В. 90
 Антонович В. 15, 62, 68, 76-80,
 135, 160
 Аругін В. 25, 47

Бабка М. 46
 Багалій Д. 87
 Байков Й. 25
 Балавенський А. 126
 Балавенський Ф. 94, 95
 Барабой А. 81
 Баранников Г. 25
 Баранников О. 25, 47, 131-134
 Баранников П. 25, 132-134, 159
 Бас І. 46
 Батир І. 55
 Бах О. 47, 49, 135-136, 156, 162
 Бендецький Ізяслав 83
 Бичок Ф. 148
 Білодід І. 58
 Білоконь С. 50
 Білуса Д. 155
 Богун І. 144
 Богухвал Олексич 153
 Бойко І. 25, 45
 Болтін І. 113
 Бондар А. 25
 Бондаренко А. 90
 Бондаренко Н. 22
 Борзяк П. 25, 44
 Борщ М. 20, 63, 101, 157
 Брайчевський М. 68, 71, 82, 160
 Братко В. 55
 Брижак П. 140
 Брик П. 25, 45
 Брюховецький І. 142
 Бугай А. 68
 Бурау І. 13, 157
 Бурій В. 16

Валько Беркович Гольденберг 126
 Василенко М. 139
 Василенко А. 66
 Василенко К. 26, 46
 Василь Мелесь 154
 Ваченко Д. 151
 Ваченко І. 151
 Вдовиченко О. 25, 45
 Вервес Г. 87
 Вергай І. 25, 46
 Вернадський В. 24
 Веселовський С. 117
 Виргун Н. 26, 46
 Вишневецький Я. 106, 138
 Вишневецький Д. 152
 Вітер Перелітний (В. Василенко)
 26
 Владич Л. 95
 Власенко Н. 17
 Власюк П. 26, 46
 Вовк І. 153
 Воловик Я. 60
 Волошин І. 17
 Воронько П. 45
 Воропай П. 144

Г. Л. де Боплан 107, 134, 149-150
 Гавришкевич В. 18
 Гайовий Д. 128
 Галушка С. 140
 Геращенко В. 18
 Гербер А. 64
 Герман П. 144
 Геродот 72
 Глинські 106, 127
 Голиш Г. 17, 20-21, 42-44, 50, 52,
 63, 157
 Голобуцький В. 81
 Головка А. 41
 Гольцев Є. 55
 Гонца І. 102, 118, 121, 123, 162
 Гончар О. 45
 Гончаренко В. 60
 Гончарук П. 14
 Горацій 93
 Гордієнко А. 52

Горький М. 43
 Граков Б. 69
 Гребінка Є. 91
 Гринько Махтей 149
 Гриценко А. 25, 26
 Грушевський М. 39, 77, 80, 82, 88,
 139, 160
 Гук А. 22
 Гулак-Артемівський П. 27, 92, 93,
 119, 161
 Гулак-Артемівський С. 90
 Гумецька І. 101
 Гедзь Ю. 128

Дашкович О. 141
 Демченко І. 148
 Демченко Л. 21
 Деєв М. 23, 157
 Димарець І. 25, 45
 Добров Г. 85
 Добролюбов М. 135
 Довмонт В. 108, 141
 Довмонт П. 130, 138, 141
 Дорош Р. 22
 Дорошенко О. 120
 Дорошкевич О. 87
 Дробний І. 17, 25-27, 37, 51, 157,
 159
 Дрозд Л. 96
 Дрозд С. 97
 Дубина С. 13
 Дудник О. 55
 Думитрашко К. 92, 123, 130, 161
 Дядик Л. 23

Енгельс Ф. 76

Жук Віра 56
 Жук Н. 17
 Жук П. 13
 Жур В. 46, 159

Завійко В. 84
 Зайцев М. 55
 Заславський Я. 144
 Заславський Д. 141
 Злобинець М. 53, 139
 Зміхновський М. 150
 Зозуля Данило 154

Зоря В. 13, 55
 Зудіна Г. 55

Іван Глупченко 154
 Іван Ле 41
 Ігнатенко Демко 150
 Іллінська В. 69
 Іщенко М. 61, 62

Канарський Ю. 41
 Капля А. 18
 Карпенко-Карий І. 94
 Касименко О. 100
 Катерина II 84
 Квітка-Основ'яненко Г. 93
 Кирдода С. 144
 Кирей В. 52
 Кирилук Г. 60
 Кирилук Є. 28, 78, 87, 92, 98, 159
 Кириченко А. 147
 Клименко Т. 20, 22, 157
 Коваленко В. 55
 Коваленко М. 96
 Коваленко Н. 17
 Коваленко С. 121
 Ковбаса А. 153
 Ковтун Я. 27, 97
 Козаченко В. 58
 Козін Ю. 49
 Козоріз В. 22, 120
 Комарецький Л. 93
 Компан О. 100
 Кордуба М. 100
 Корецький Б. 127
 Косар О. 52
 Костомаров М. 80
 Костюкова О. 60
 Котляревський І. 27, 92, 123, 161
 Кот С. 32, 33
 Котович В. 122, 123, 162
 Кочубей В. 150
 Крамаренко В. 16
 Краснобай М. 139
 Краснокутський С. 84
 Кречмер М. 27, 50, 96-99, 123, 161
 Кривенко С. 60
 Кривошея Л. 17
 Крижанівський С. 45
 Кримський А. 46

Кругликов Ю. 108
Кузнецов С. 55
Кукса Д. 142
Кулик В. 16
Куниця С. 84
Курапов В. 55
Курок О. 26
Куць А. 56
Кучера М. 67-70, 145
Кушнір-Марченко Андрій 44
Кушнір-Марченко Кость Федорович 15, 44, 50
Кушнір-Марченко Костянтин 44
Куштан Д. 21-23, 72-73, 113-114

Лазуренко В. 6, 21-22, 25, 157
Лашевський В. 137
Левчик В. 147
Лега Ю. 52
Леман Гарві 84, 85
Ленін В. 26, 47, 76, 83, 97
Леонід Первوماйський 41
Леся Українка 80
Липинський В. 82
Лисенко М. 95
Логінов А. 19
Лубинець А. 64
Лугинець Б. 13
Луначарський А. 83
Лутковський В. 13
Люленко В. 15
Ляпушкін І. 69
Лящ-Тучапський С. 138, 141

Макаренко А. 128
Максимович М. 5, 16, 21, 24, 27, 62, 64, 89-91, 100, 123, 126, 139, 158, 161
Маренич А. 37
Маренич В. 13
Мариновський Ю. 15
Маркович Л. 52
Маркотенко І. 26, 46
Маркс К. 76, 151
Махно Є. 57, 70, 71, 160
Махно Н. 83
Михновець Л. 159
Меженко Ю. 87
Мельниченко В. 20, 21, 51, 61, 63, 96, 157

Мельниченко О. 22
Метельський М. 53
Миронич І. 149
Мицик В. 61
Мишко Д. 126
Мінц І. 58
Мовчанівський Т. 53
Молодик Ф. 140
Москаленко Т. 16, 21
Мужелівський С. 138

Навроцький О. 92, 123, 128, 161
Найден С. 55, 116
Наливайко С. 116
Нартовський Б. 14
Невіровський Д. 80, 84
Негода М. 55
Неділько О. 122
Некрасов М. 84
Непийвода Ф. 23, 56
Нераденко Т. 19
Нехорошев С. 27, 45, 90
Нечипоренко В. 52
Николенко А. 22
Ніколаєв-Осінський Л. 83
Новицький А. 13
Новицький М. 87
Нудьга Г. 92

Оглоблин О. 82
Однороженко О. 131
Озеран В. 14
Онопрій Василенко 78
Опанасенко Я. 148
Острик М. 26
Острозький Я. 141
Острянин Я. 144
Охрім Варнак 82

Павлюк П. 144
Парвідас С. 25, 47, 159
Патласвський І. 128
Патрина Л. 55
Перевальський В. 95
Перехрест О. 52
Петлюра С. 150
Петрашенко О. 71
Петренко І. 25
Петровський Г. І. 83

Петровський М. 81
Пилипенко О. 55
Піка Василь 78, 82
Пільчук І. 93
Пісарев Д. 135
Платківський Я. 146
Подоляка Іван 148
Полішук В. 19, 21, 156
Пономаренко Євдокія Григорівна 38
Пономаренко Єлена 38
Пономаренко М. 38
Пономаренко Надія Василівна 50, 52
Пономаренко Палладій 38
Пономаренко Степан 38
Пономаренко Федір 38-40
Попов О. 82
Попович А. 142
Посацько-Черняхівська Е. 101
Потебня О. 43, 100, 120
Потоцький 117
Похилевич Л. 117, 118
Почепцов В. 21, 107
Прихідько А. 82
Прітченко А. 22
Прокопчук В. 25, 26, 53
Прядко О. 23, 36, 70, 152
Пустовіт Євдокія Андріївна 38

Радкевич І. 128
Рева Н. 147
Редько Ю. 116
Рєєнт О. 20
Рець С. 72
Ржезников В. 26, 46
Рибаков Б. 68
Рибалка В. 84
Рилєєв К. 84
Рильський М. 45
Рідько О. 17
Ротач П. 19, 25, 46, 52, 159
Рубан П. 150

Савченко Я. 151
Сакун К. 120
Сангушко Геронім 115
Сарана Ф. 46, 159
Сачко І. 55

Світличний Г. 147
Сворах С. 44
Семенів І. 128
Семенко І. 26, 46
Семенко М. 26, 46
Сербін В. 149
Середа Є. 90
Сидоров В. 55
Силка О. 22
Симиренко П. 90
Сірокваша Т. 16
Скидан В. 19, 21
Скидан К. 148
Скляренко Оксана 26, 45
Скляренко Ольга 27, 49
Скляренко С. 27, 45, 46, 49
Скворода Г. 112, 136, 137, 147
Слива О. 146
Солонинко В. 14
Соса П. 16, 19, 52, 60-63, 96
Сошенко І. 27, 91, 123, 161
Сталін Й. 76
Стешенко О. 55
Стешенко П. 146
Страшевич В. 16, 21
Стрийковський М. 77
Строкань П. 153
Ступацький В. 148
Суворов О. 84
Сулима І. 147
Сумцов М. 100
Сушинов І. 84
Сухомлин І. 122
Сьомик І. 151

Таран К. 24
Тарасенко Г. 151
Татищев В. 113
Телегін Д. 70-71, 139, 160
Терещенко К. 106, 123, 160
Терещенко С. 53
Терещенко Т. Лебідь 83
Тканко О. 55
Ткаченко М. 87
Тодорський Симон 136
Толочко П. 73
Томара С. 47, 143, 147
Тронько П. 12, 33, 55-58, 62, 157
Трохименко В. 23

**Інтерв'ю з кандидатом історичних наук, доцентом,
головою Золотоніської районної організації НСКУ
Голишем Григорієм Михайловичем**

ТЕМА: «Краєзнавець Михайло Федорович Пономаренко (1920–2010): професійна, наукова та просвітницька біографія»

ІНТЕРВ'ЮЕР: Карабін Б.

ДАТА ПРОВЕДЕННЯ ІНТЕРВ'Ю: 1 березня 2024 року

Анкета респондента

Вік: 75, дата народження 04.03.1949 р.

Науково-педагогічна біографія: У 1970 році закінчив з відзнакою історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка. Від 1970 до 1971 працював учителем історії й німецької мови Річицької середньої школи Ратнівського району Волинської області. Після служби в Збройних Силах від 1972 року — учитель Чапаєвської середньої школи Золотоніського району Черкаської обл., а з 1985 по 1998 роки — директор цього закладу. Упродовж трьох років обіймав посаду заступника голови Золотоніської райдержадміністрації (Черкаська обл.) з політико-правових і гуманітарних питань, а з 2000 року працював у Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького старшим викладачем, доцентом кафедр історії. Викладав загальну історію, спеціальні історичні дисципліни, історію історичної науки, історіографію, етнокультурологію та ін. Від 2008 року й дотепер – директор наукової бібліотеки ім. Михайла Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Повна транскрипція інтерв'ю

1. Розкажіть, будь ласка, про Ваше знайомство з М. Ф. Пономаренком?

Познайомився в 1353 р., коли прийшов для продовження навчання в 3 кл. Золотоніської міської школи №4. Там М. Пономаренко навчав нас німецької мови. Після 1355 р. я навчався в Чапаєвській школі, потім у Полтавському педінституті, працював на Волині, служив у Збройних Силах і контактів з М. Ф. практично не мав. І лише від 1372 р. я спілкувався з ним систематично (зустрічі, комунікації телефоном, через листування тощо).

Троцюк О. 41
Турчак І. 46
Тютюнник Ю. 82

Удовиченко І. 22
Унковський Г. 138

Федір Циганник 154
Федор фон Штофель 111
Федорович Т. 144
Франко І. 100

Хвойка В. 62
Хмельницький Б. 81, 110, 138, 158
Хоменко В. 23, 28, 47
Хорошун І. 56
Храбан Г. 57, 59
Хропаль О. 90
Худаш М. 122
Хуторський П. 128

Цись Олександр Данилович 64
Цілуйко К. 100, 109

Чабан А. 23, 73
Чанцева Л. 23, 157
Чарторійська Г. 127
Червінський О. 55
Чернишевський М. 135
Черняхівський П. 150
Чиж А. 22

Чмир А. 148
Чорновіл В. 17, 51
Чубинський П. 143
Чужий Андрій 78
Чумаченко О. 25, 26
Чучка П. 122

Шараєвська Н. 13
Шарль Сеньобос 79, 161
Шарль-Віктор Ланглуа 79, 161
Шевченко В. 120
Шевченко Т. 13, 27, 33, 45, 59, 60,
78, 84, 87-99, 120, 123
Шевчук Г. 66
Шелухін (Шелухин) С. 83
Шелухіна О. 25
Шеремет О. 52
Шмиголь М. 61
Шовкопляс І. 73
Шубравський В. 159
Шульга І. 53

Щербатюк В. 121

Яковенко О. 55
Ямборська В. 16, 19
Яремко Г. 140
Ярмутьський А. 26, 46
Ярош Д. 55
Ясиновий Я. 26
Яхненко К. 90

2. Навчаючись в школі Ви брали участь у археологічних розвідках, організованих М. Ф. Пономаренком?

Ні, тоді ще я не удостоївся такої честі. Однак брав участь у зборі вже раніше віднайдених артефактів (залишків кераміки, монет, зрештою праці тощо) для експозиції краєзнавчого музею, який тоді створювався.

3. Чи бували Ви вдома у краєзнавця? Як був організований його побут, робочий кабінет?

Я десятки разів бував у його вдома, особливо часто – від 1330-х рр. Мешкав мій учитель у приватному цегляному будинку, який був ним же збудований на його родинному обійсті біля старої батьківської хати. Довгі роки проживав зі своєю мамою, а після її смерті – одинаком. Уже від 1380-х у його житті нарешті з'явилася дружина Надія, яка дуже зворушливо ним опікувалася. Інтер'єр помешкання відзначався великою скромністю: з меблів – лише мінімально необхідне, жодних атрибутів будь-якого натяку на якусь заможність. М. Ф. Пономаренко був прихильний до аскетичного способу життя, вдовольнявся мінімальним. Одяг його був завжди простим, але максимально зручним для того, щоби в будь-яку хвилину, без перевдягань він міг рушити в чергову, часом кількадечну подорож рідним краєм, взявши із собою мінімальний харчовий стандарт. Щодо робочого кабінету, то він займав найбільшу кімнату в будинку, а на робочому столі завжди панував справжній хаос: нагромадження книг із закладками, документів, виписок з архівів, навіть окремих археологічних знахідок. Писав краєзнавець спочатку чорнильною, потім кульковою ручкою, а потім придбав друкарську машинку й сам навчився набирати текст. За біоритмом був «совою» й «жайворонком» водночас: хоча й уставав рано, та проте працював і вночі, ледь не до третіх півнів. Інколи дозволяв собі денний відпочинок.

4. Що можете сказати про його домашню бібліотеку, люблені книги, авторів, письменників та істориків?

Його домашня бібліотека була унікальною, мала кілька тисяч примірників наукової та художньої літератури різних років видання (чимало – ретровидань, наприклад, усі томи «Енциклопедичного словника» Брокгауза й Ефрона, твори XIX – поч. XX ст.). Краєзнавець мав у своєму розпорядженні мало чи не всі енциклопедичні видання. Полиці з книгами були розташовані не лише в робочому кабінеті, але й в інших кімнатах, а підшивки

газет – у старій хаті. Чимало було в його бібліотеці й літератури чужеземними мовами, які він читав у оригіналі. Найбільше любив читати твори Т. Шевченка, М. Максимовича, І. Франка, Л. Українки, М. Грушевського. Власне, він був великим книголюбом, володів технікою швидкочитання, неодмінно занотовував найсуттєвіше із прочитаного.

5. Чи доводилося мати з М. Ф. Пономаренком спільні краєзнавчі проекти, брати участь у конференціях?

Від 1330-х років я брав участь у більшості конференцій разом зі своїм учителем. Щодо спільних краєзнавчих проектів, то вже в 2000 р. побачила світ наша спільна книга «Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1341–1345 рр. : документи, спогади, статті»). У 2008 р. у співавторстві з М. Ф. Пономаренком вийшло об'ємне видання «Подорож Златокраєм».

6. Чи мали Ви розмову з Михайлом Федоровичем про археологічні відкриття на Черкащині в ХХ ст.?

Такі розмови набирали заледве не систематичного характеру. Під час зустрічей, телефонних розмов та в ході листування Михайло Федорович постійно інформував мене про свої нові знахідки артефактів. Своєю чергою я також інформував учителя про результати наших археологічних розвідок (у Чапаєвській школі я очолював гурток юних археологів-нумізматів). З початком роботи в університеті від 2000 р. сприяв Учителю в ідентифікації археологічних знахідок та монет.

7. Чи розповідав Вам Михайло Федорович про участь в роботі з написання тому «Історія міст та сіл Української РСР. Черкаська область»?

Більше того, я став учасником підготовки до друку матеріалів до цього тому за авторством Учителя. Ця робота зводилася до переписування статей з рукописів М. Ф. Пономаренка, які написані дуже нерозбірливим почерком. Уже пізніше він детально розповідав мені про перебіг цієї відповідальної роботи, про свою багатоденну роботу в архівах і бібліотеках, показував мені стоси списаного паперу, робочі й проміжні варіанти. При цьому підкреслював найбільшу трудність роботи: необхідність вкласитися в дуже обмежений формат статей при наявності величезної маси зібраних матеріалів.

8. Чи у розмовах з Вами Михайло Федорович згадував дитинство, юність. Чи акцентував увагу на проблемах колективізації, Голодомору 1932–1933 рр., сталінських репресіях на Черкащині?

Про дитинство і юність, фронтові роки розмов у нас практично не були. Щодо трагічних сторінок історії краю постійно спілкувалися, готуючи матеріали спільних проєктів.

9. Охарактеризуйте М. Ф. Пономаренка як громадсько-політичного діяча.

Краєзнавцю завжди був притаманний високий ступінь громадянської активності, зболені почуття за долю України, її незалежність. Він не був членом КПРС, в роки незалежності виразно демонстрував свою антикомуністичну позицію. Став одним із фундаторів на Золотоніщині Народного Руху України, заснував місцевий осередок УРП. Учасник опозиційного руху, першим у Золотоноші підняв синьо-жовтий прапор, видавав позацензурну газету «Воля». Брав участь у роботі багатьох громадських організацій. Один із головних фундаторів обласної організації краєзнавчої спілки.

Інтерв'ю з Мельниченком Василем Миколайовичем, кандидатом історичних наук, професором, упродовж 2001–2021 років головою Черкаської обласної організації НСКУ

ТЕМА: «Краєзнавець Михайло Федорович Пономаренко (1920–2010): професійна, наукова та просвітницька біографія»

ІНТЕРВ'ЮЕР: Карабін Б.

ДАТА ПРОВЕДЕННЯ ІНТЕРВ'Ю: 1 березня 2024 року

Анкета респондента

Вік: 75, дата народження 01.01.1949 р.

Науково-педагогічна біографія: Петропавлівський державний педагогічний інститут, спеціальність «географія і біологія» (1971). Аспірантура – історія України, Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького (1997). Кандидатська дисертація «Економічні зв'язки між Лівобережною і Україною у другій половині XVII ст.» (Інститут історії України НАН України, 1998). Вчене звання – професор (2012). 1993 – вересень 2023 рр. – асистент, старший викладач, доцент, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. 2007–2013 рр. – декан історико-філософського факультету, директор ННІ історії і філософії. Жовтень 2023 р. – професор кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету.

Повна транскрипція інтерв'ю

1. Василю Миколайовичу, розкажіть, будь ласка, про Ваше знайомство з М. Ф. Пономаренком?

Це було у грудні 1383 року, напередодні установчої конференції обласного краєзнавчого товариства в обласному краєзнавчому музеї в кабінеті заступника директора музею П. П. Соси, який був одним із організаторів конференції. Обговорювали організаційні питання – порядок ведення конференції, проекти доповіді, резолюції, складу правління тощо. Пам'ятаю, що ще були присутні Я. С. Воловик, М. І. Пшеничний, С. І. Кривенко. Г. В. Корнелюк, В. А. Гончаренко.

2. Чи бували Ви вдома у краєзнавця? Як був організований його побут, робочий кабінет?

Бував. Звичайний будинок з присадибною ділянкою по вулиці

Водопійній у Золотоноші. Побут дуже простий, характерний ще для 1350–1370-х рр. Біля будинку город, господарські приміщення. Щодо робочого кабінету (кімнати), то запам'яталася велика кількість книг, журналів, газет. Настільна лампа, старенька механічна друкарська машинка, канцелярське приладдя.

3. Що можете сказати про його домашню бібліотеку, улюблені книги, авторів, письменників та істориків?

Домашня бібліотека нагадувала бібліотеку-архів з елементами музею. Книг дуже багато. Розміщені в робочій кімнаті та в окремій кімнаті на стелажах разом з папками з виписками, рукописами, газетами, ілюстраціями, чернетками тощо.

Книги переважно з історії, а також художня література. Серед них праці М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Аркаса, інших істориків, книги яких уже з'явилися у книгарнях з кінця 1380-х років.

4. Чи доводилося мати з М. Ф. Пономаренком спільні краєзнавчі проекти, брати участь у конференціях?

Звичайно. Найчастіше збиралися у голови обласного краєзнавчого товариства (яке у 1330 р. трансформувалося в обласну організацію ВСК, а потім – в НСКУ) П. П. Соси, а М. Ф. Пономаренко був його заступником. У 1335 р. мене обрали теж заступником голови і ми вдвох допомагали в роботі П. П. Сосі.

Окрім поточних питань найчастіше обговорювали матеріали журналу «Краєзнавець Черкащини» та можливості його видання. Брав участь разом з М. Ф. Пономаренком у конференціях (одна з них – VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність», яка проводилася в Черкасах у 1335 р.), II з'їзді ВСК у Києві, інших заходах.

Одним із проектів була підготовка та видання у Золотоноші ініційованого М. Ф. Пономаренком біо-бібліографічного словника «Краєзнавці Черкащини». Разом з ним готували матеріали для такої ж рубрики у журналі «Краєзнавець Черкащини».

5. Чи організовували Ви для студентів гостьові лекції з М. Ф. Пономаренком?

Запам'яталася лекція-зустріч зі студентами тодішнього історичного факультету ЧДУ в 1338 році. Михайло Федорович свій виступ присвятив актуальним проблемам регіональної історії України на прикладі Черкащини. Вразив присутніх карбованою чіткістю формулювань, енциклопедичною ерудицією,

науковою і водночас дохідливою мовою викладу. Особливо вразило студентів вільне цитування відомих вчених, афоризмів (у тому числі іноземними мовами).

6. Які на Вашу думку праці М. Ф. Пономаренка є визначними з актуальних питань шевченкознавства?

Шевченківська тематика посідала важливе місце у краєзнавчо-просвітницькій роботі М. Ф. Пономаренка, але все-таки він більше захоплювався археологією і власне історією краю. Шевченківській темі присвячено низку переважно просвітницьких статей в районній та обласній пресі. У 1388 р. за його авторством вийшла невелика книга «Шевченко і Черкащина».

Михайло Федорович виступив ініціатором спорудження у Золотоноші пам'ятника Т. Г. Шевченку, брав участь в обговоренні його проекту. Його учні, у яких він викладав німецьку мову, знали шевченківський «Заповіт» німецькою мовою.

7. Чи мали Ви розмову з Михайлом Федоровичем про археологічні відкриття на Черкащині в ХХ ст.?

Археології Михайло Федорович віддавав багато сил і часу, на професійному брав участь в експедиціях і розкопках. Зокрема, на початку 1380-х років досліджував придніпровську частину міста Черкаси (Замкова гора), мав свою думку щодо історії міста і дати його заснування. Він говорив, що тут через його руки пройшло понад тисяча уламків кераміки.

Особливо переймався курганами, які нерідко розорювалися і втрачалися як археологічні пам'ятки.

8. Чи розповідав Вам Михайло Федорович про участь в роботі з написання тому «Історія міст та сіл Української РСР. Черкаська область».

Спеціально ми цю тему не обговорювали, але під час спілкування впродовж багатьох років так, чи інакше її торкалися. Він згадував роботу в архівах і бібліотеках, польові дослідження. За цими спогадами – титанічна і самовіддана робота, наслідком якої стали нариси та довідки про населені пункти Золотоніщини, а також інших районів. Вагомий внесок М. Ф. Пономаренка в археологічну частину видання, яка була найбільш складною і за браком фахівців писалася дуже важко. Однак до його матеріалів (а також Г. Ю. Храбана з Умані) зауважень практично не було. Безумовно, що він був одним з найбільш підготовлених і продуктивних членів обласної редколегії тому.

Співпраця М. Ф. Пономаренка в процесі роботи над томом з членами редколегії – представниками академічної науки, збагатило його досвідом і навиками науково-дослідницької роботи, що стало йому в нагоді у майбутньому.

9. Чи у розмовах з Вами Михайло Федорович згадував дитинство, юність. Чи акцентував увагу на проблемах колективізації, Голодомору 1932–1933 рр., сталінських репресіях на Черкащині?

Звичайно, що серед усього іншого говорили і на ці теми. Вони були ключовими у краєзнавчих дослідженнях, на їх розкриття ми націлювали краєзнавчий актив. І від самого відродження краєзнавчого руху на Черкащині проблеми колективізації, Голодомору 1932–1933 рр., сталінських репресіях посіли важливе місце в діяльності обласної організації Спілки, в тематиці краєзнавчих конференцій, журналу «Краєзнавство Черкащини», численних книгах і статтях черкаських краєзнавців.

10. Які важливі кроки зробив Михайло Федорович для розбудови краєзнавчого руху на Черкащині у 1990-х рр., що отримав звання Почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців?

Заслуги М. Ф. Пономаренка перед краєзнавчим рухом Черкащини і України були настільки очевидними, що присвоєння йому звання Почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців не обговорювалося. Як, до речі, і звання лауреата № 1 обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича.

Безумовно, що на час утворення у 1983 році обласного краєзнавчого товариства, він був визнаним лідером краєзнавства Черкащини і на установчій конференції 3 грудня 1983 року саме він робив головну доповідь. І коли ми обговорювали кандидатуру голови товариства, то бачили його на цій посаді. Однак він попросив, щоб його рекомендували заступником голови, оскільки, проживаючи у Золотоноші, керувати на громадських засадах обласною організацією не реально. Члени обраного на установчій конференції правління погодилися з цим аргументом. А Михайло Федорович до останніх днів сумлінно виконував обов'язки заступника голови обласної організації Спілки. У 1985 році другим заступником обрали мене і далі ми працювали разом.

11. Охарактеризуйте М. Ф. Пономаренка як громадсько-політичного діяча.

У кінці 1980-х років М. Ф. Пономаренко, як і представники інших громадських об'єднань, активно виступав за збереження історико-культурної спадщини. Розуміючи, що це питання не тільки аматорське, а політичне, він брав участь у політичному житті Золотоніщини і Черкащини, роботі і розбудові місцевих осередків політичних партій, передусім Народного Руху України, Республіканської партії України, товариств «Просвіта» і «Меморіал». Учасник протестних акцій – пікетів, мітингів, голодувань. Редагував і поширював у Золотоноші поза цензурну («самвидав») газету «Воля».

В. Мельниченко,
03.03.2024

**СПИСОК ПРАЦЬ КРАЄЗНАВЦЯ
М. Ф. ПОНОМАРЕНКА (1920–2010)
укладений автором особисто**

1. Золотоноша. *Черкаська правда*. 1955. 9 берез.
2. Боротьба трудящих Золотонощини проти іноземних загарбників і внутрішньої контрреволюції. *Радянська Золотоніщина*. 1957. 11 груд.
3. З історії Золотонощини. Боротьба з труднощами відбудовного періоду. *Радянська Золотоніщина*. 1957. 18 груд.
4. З історії Золотонощини. У боротьбі за успішне виконання п'ятирічок. *Радянська Золотоніщина*. 1957. 27 груд.
5. Трудящі Золотонощини в боротьбі за відбудову народного господарства. *Радянська Золотоніщина*. 1957. 20 груд.
6. На дні майбутнього моря. *Черкаська правда*. 1957. 4 серп.
7. Домантів. *Радянська Золотоніщина*. 1957. 8 верес.
8. Боротьба за відбудову і розвиток народного господарства району в повоєнний період. *Радянська Золотоніщина*. 1958. 29 січ.
9. Вклад юних краєзнавців. *Радянська Культура*. 1958. 3 квіт.
10. Друг китайського народу. *Прапор Леніна*. 1959. 16 жовт.
11. Знахідки історичної давнини. *Черкаська правда*. 1959. 16 серп.
12. Знахідки з «Робленої могили». *Український історичний журнал*. 1960. № 6. С. 171.
13. Музейне будівництво на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1960. 22 груд.
14. Перший наш краєзнавець. *Прапор Леніна*. 1960. 11 жовт.
15. Саксаганський на Черкащині. *Черкаська правда*. 1960. 26 листоп.
16. Створення гімназії. *Прапор Леніна*. 1960. 17 верес.
17. Баранникови в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1961. 20 лип.
18. Герб Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1961. 26 верес.
19. Заповіт, Кобзар, Ще треті півні не співали..., Уклін тобі, любий Тарасе!. *Прапор Леніна*. 1961. 18 лют.
20. Золотонісці – доглядачі Шевченкової могили. *Прапор Леніна*. 1961. 7 берез.
21. Золотонісці – ініціатори видання «Кобзаря». *Прапор Леніна*. 1961. 28 лют.
22. Золотоноші – 400 років. *Прапор Леніна*. 1961. 13 квіт.
23. Йому тринадцятий минуло. *Прапор Леніна*. 1961. 28 січ.
24. Пам'ятник Кобзареві в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1961. 15 лип.
25. Поклонник революційної музи Кобзаря. *Прапор Леніна*. 1961. 22 лют.
26. Поштові марки Золотонощини. *Прапор Леніна*. 1961. 12 жовт.
27. Рідкісна знахідка. *Прапор Леніна*. 1961. 11 листоп.
28. Шевченко і Думитрашко. *Прапор Леніна*. 1961. 29 серп.
29. Шевченко про Золотоношу. *Прапор Леніна*. 1961. 9 берез.
30. Богодухівка. *Під прапором Леніна*. 1962. 18 груд.
31. Гельмязів. *Черкаська правда*. 1962. 16 верес.
32. Домантів. *Молодь Черкащини*. 1962. 11 трав.
33. Дравівці. *Під прапором Леніна*. 1962. 29 груд.
34. Золотонісці в армії Кутузова. *Під прапором Леніна*. 1962. 6 верес.
35. Золотоноша. *Молодь Черкащини*. 1962. 26 верес.
36. Золотоноша. *Черкаська правда*. 1962. 27 січ.
37. Козачі полки. *Під прапором Леніна*. 1962. 6 верес.
38. Освіта в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1962. 31 берез.
39. Перша друкарня. *Під прапором Леніна*. 1962. 24 лип.
40. Село Ковтуни. *Під прапором Леніна*. 1962. 30 серп.
41. Село Кропивна. *Під прапором Леніна*. 1962. 11 верес.
42. Чапаєвка. *Молодь Черкащини*. 1962. 20 трав.
43. Черкаський полк. *Черкаська правда*. 1962. 18 жовт.
44. Боженківці з Золотонощини. *Молодь Черкащини*. 1963. 22 лют.
45. Деньги. *Під прапором Леніна*. 1963. 27 серп.
46. Цікаві сторінки історії. *Черкаська правда*. 1963. 14 черв.
47. Крупське. *Під прапором Леніна*. 1963. 5 берез.
48. Прометей України. *Прапор Леніна*. 1963. 5 груд.
49. Чапаєвка. *Під прапором Леніна*. 1963. 8 серп.
50. Великі Канівці. *Під прапором Леніна*. 1963. 11 черв.
51. Т.Г. Шевченко і Золотонощина. *Під прапором Леніна*. 1963. 12 берез.
52. А він живе в серцях людських. *Черкаська правда*. 1964. 1 жовт.
53. Герої не вмирають. *Черкаська правда*. 1964. 9 серп.
54. Кліщинці. *Під прапором Леніна*. 1964. 20 черв.
55. Костянтин Думитрашко. *Українська мова і література в школі*. 1964. № 6. С. 52–53.
56. Костянтин Думитрашко. *Черкаська правда*. 1964. 13 верес.
57. Народжений Жовтнем. *Черкаська правда*. 1964. 13 трав.
58. Перші шевченківські свята. *Прапор Жовтня*. 1964. 12 трав.
59. Село Вереміївка. *Під прапором Леніна*. 1964. 11 квіт.
60. Село Жовнино. *Під прапором Леніна*. 1964. 31 берез.
61. Т. Г. Шевченко і М. О. Максимович. *Черкаська правда*. 1964. 5 січ.
62. Гельмязів. *Під прапором Леніна*. 1965. 16 лют.
63. Дмитрівка. *Прапор Леніна*. 1965. 8 черв.
64. Життя віддане науці. *Черкаська правда*. 1965. 17 січ.
65. З історії народної освіти в районі. *Прапор Леніна*. 1965. 7 груд.
66. Золотоніське підпілля. *Прапор Леніна*. 1965. 11 трав.
67. Каленики. *Прапор Леніна*. 1965. 7 жов.
68. Коврай. *Прапор Леніна*. 1965. 10 серп.
69. Краєзнавче товариство «Слідопит». *Прапор Леніна*. 1965. 27 листоп.
70. Месники Золотоніщини. *Прапор Леніна*. 1965. 15 трав.
71. Підставки. *Прапор Леніна*. 1965. 24 квіт.
72. Піщана. *Прапор Леніна*. 1965. 3 черв.
73. Предок Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1965. 21 серп.
74. Село Хрестителеве. *Світлий шлях*. 1965. 28 груд.
75. Супій набирає сили. *Літературна Україна*. 1965. 6 серп.
76. Хто насипав могилу в степу? *Прапор Леніна*. 1965. 6 квіт.
77. Блакитна поема. *Черкаська правда*. 1966. 30 квіт.
78. Драгоманов на Черкащині. *Черкаська правда*. 1966. 18 верес.
79. Золотоніське збройне повстання. *Прапор Леніна*. 1966. 6 верес.
80. Золотонощина напередодні першої революції в Росії. *Прапор Леніна*. 1966. 15 берез.

81. Переяславське повстання 1666 р. *Черкаська правда*. 1966. 7 лип.
82. Визначний ґрунтознавець. *Прапор Леніна*. 1967. 14 черв.
83. Гідронімікон Золотоніщини. Повідомлення Української ономастичної комісії. 1967. Вип. 2. С. 28.
84. Дніпро у вогні. *Світлий шлях*. 1967. 8 серп.
85. За землю, за волю. *Черкаська правда*. 1967. 20 трав.
86. Звенигора. *Молодь Черкащини*. 1967. 29 листоп.
87. Золотоноша – 300 років тому. *Прапор Леніна*. 1967. 4 трав.
88. Золотоноша – місто театральне. *Прапор Леніна*. 1967. 4, 6 січ.
89. Комісар Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1967. 9 лют.
90. Костомаров і Золотонощина. *Прапор Леніна*. 1967. 16 трав.
91. Любіть своє місто. *Прапор Леніна*. 1967. 8 квіт. (у співавторстві з М. Косар)
92. Ой у полі жито. *Молодь Черкащини*. 1967. 31 берез.
93. Перше травня в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1967. 1 трав.
94. Перші колективні господарства на Золотонощині. *Прапор Леніна*. 1967. 4 квіт.
95. Путівник по Черкащині. Архіви України. 1967. № 3(83). С. 81–83.
96. Сонце української музики. *Молодь Черкащини*. 1967. 22 берез.
97. Соціал-демократичні гуртки в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1966. 22 листоп.
98. Цариця блакиті. *Прапор Леніна*. 1967. 21 жовт.
99. Чигир-трава: Походження назви м. Чигирин. *Молодь Черкащини*. 1967. 17 берез.
100. Більшовики Золотонощини у вогні громадянської війни. *Прапор Леніна*. 1968. 27 черв.
101. Дніпро бурхає. *Світлий шлях*. 1968. 15 серп.
102. Ономастичні відомості з «Історії міст і сіл Української РСР». *Український історичний журнал*. 1968. № 12. С. 94–101.
103. Перша комсомолка Золотонощини. *Прапор Леніна*. 1968. 31 жовт.
104. Сурмач радянської юні. *Прапор Леніна*. 1968. 17 лют.
105. У дні буремні. *Прапор Леніна*. 1968. 24 жовт.
106. Голова ревкому. *Прапор Леніна*. 1968. 4 черв.
107. Золотоніське збройне повстання. *Світлий шлях*. 1968. 9 лип.
108. «Енеїда» на Черкащині. *Черкаська правда*. 1969. 29 черв.
109. Берегти красу. *Черкаська правда*. 1969. 25 берез.
110. Воїнь. *Світлий шлях*. 1969. 2 жовт.
111. Москва, Леніну. Телеграма із Золотоноші. *Черкаська правда*. 1969. 17 серп.
112. Народним музеям – більше уваги. *Український історичний журнал*. 1969. № 9.
113. Супій. *Молодь Черкащини*. 1969. 17 трав.
114. Супій. *Черкаська правда*. 1969. 17 трав.
115. Богатир землі української. *Прапор Леніна*. 1970. 3 жовт.
116. Весна життя. *Прапор Леніна*. 1970. 8 січ.
117. До походження назви Гельмязова. *Прапор Леніна*. 1970. 29 верес.
118. Дореволюційні маівки на Черкащині. *Прапор Леніна*. 1970. 1 трав.
119. Збережемо пам'ятники рідного краю. *Прапор Леніна*. 1970. 23 лип.
120. Знавець чотирнадцяти мов. *Прапор Леніна*. 1970. 21 берез.
121. Золотоніський краєзнавчий музей. *Прапор Леніна*. 1970. 29 груд.
122. Золотоніський народний краєзнавчий музей. *Прапор Леніна*. 1970. 7 лют.
123. Кіндрат Рилєєв і Черкащина. *Прапор Леніна*. 1970. 3 листоп.
124. Ленінські зали. *Прапор Леніна*. 1970. 23 квіт.
125. М. Кропивницький і Золотонощина. *Прапор Леніна*. 1970. 14 трав.
126. М. Г. Іванченко, В. М. Хоменко. Звенигородщина. Архіви України. 1970. С. 80–81.
127. М.В. Гоголь у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1970. 31 жовт.
128. На батьківщині Івана Ле. *Прапор Леніна*. 1970. 4 квіт.
129. На золотоніській сцені. *Прапор Леніна*. 1970. 26 верес.
130. О. П. Баранников у Черкасах. *Молодь Черкащини*. 1970. 21 берез.
131. Поборники волелюбних ідей. *Черкаська правда*. 1970. 18 груд.
132. Повстанський ватаг. *Прапор Леніна*. 1970. 10 берез.
133. Покровитель Шевченкових нащадків. *Шевченків край*. 1970. 13 жовт.
134. Портрет Іллча з насіння. *Прапор Леніна*. 1970. 21 квіт.
135. Скарби Красної гори. *Прапор Леніна*. 1970. 31 жовт.
136. Стежками підпілля. *Прапор Леніна*. 1970. 9 трав.
137. Супій. *Прапор Леніна*. 1970. 19 лют.
138. Теслярський син з Золотоноші. *Культура і життя*. 1970. 20 серп.
139. Фольклор Золотоніщини. *Прапор Леніна*. 1970. 29 груд.
140. Хутір-сад. *Прапор Леніна*. 1970. 15 жовт.
141. Чорнобай. *Світлий шлях*. 1970. 29 жовт.
142. Шляхи звияги. *Прапор Леніна*. 1970. 11 лип.
143. Агатагел Кримський і Чорнобаївщина. *Світлий шлях*. 1971. 14 січ.
144. Вулиця Петровського. *Прапор Леніна*. 1971. 30 листоп.
145. Гімназистка – поетеса. *Прапор Леніна*. 1971. 12 жовт.
146. Джерело історії. *Прапор Леніна*. 1971. 2 берез.
147. Дніпрянський орел. *Прапор Леніна*. 1971. 30 жовт.
148. З історії вулиці Комсомольської. *Прапор Леніна*. 1971. 12 жовт.
149. З історії розвитку медицини в районі. *Прапор Жовтня*. 1971. 27 листоп.
150. З історії розвитку медицини на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1971. 5 жовт.
151. З історії розвитку медицини. *Прапор Леніна*. 1971. 13 лип.
152. З літературної географії Золотоніщини. *Прапор Леніна*. 1971. 10 серп.
153. Змійові вали збудовані антами. *Прапор Леніна*. 1971. 27 лип.
154. Змінюється обличчя планети. *Прапор Леніна*. 1971. 30 січ.
155. Золотоноша – золоте денце. *Прапор Леніна*. 1971. 24 серп.
156. Золотоноша – місто давнє. *Прапор Леніна*. 1971. 12 жовт.
157. Ірклій. *Світлий шлях*. 1971. 4 верес.
158. Каврай. *Прапор Леніна*. 1971. 11 верес.
159. Кризь рогатки царської цензури. *Прапор Леніна*. 1971. 25 лют.
160. Леся Українка на Черкащині. *Прапор Леніна*. 1971. 2 берез.
161. Літопис «Самовидця». *Прапор Леніна*. 1971. 23 верес.
162. Малий Кавказ і Мала Венеція. *Прапор Леніна*. 1971. 17 черв.
163. Михайло Драгоманов і Гулак-Артемівський. *Колгоспні лани*. 1971. 5 жовт.
164. Михайло Драгоманов і Микола Лисенко. *Світлий шлях*. 1971. 20 верес.

165. Надроснящина – колыска Русі. *Черкаська правда*. 1971. 20 лип.
166. Передмістя Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1971. 29 трав.
167. С. Д. Скляренко в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1971. 25 верес.
168. С. Д. Скляренко про Піщану. *Прапор Леніна*. 1971. 31 серп.
169. Свідок історії. *Прапор Леніна*. 1971. 23 листоп.
170. Село в якому жив Г. С. Сковорода. *Черкаська правда*. 1971. 2 жовт.
171. Сонце на Золотоношею. *Прапор Леніна*. 1971. 23 верес.
172. Співець Жовтня. *Прапор Леніна*. 1971. 17 лип.
173. Фольклорист С.С. Нехорошев. *Прапор Леніна*. 1971. 29 квіт.
174. Франко і Золотоніщина. *Прапор Леніна*. 1971. 7 верес.
175. Боровиця. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. Київ, 1972. С. 669–676 (у співавторстві з Г. Міхненко).
176. Покровитель Шевченкових родичів. *Черкаська правда*. 1972. 12 берез.
177. Боян України. *Прапор Леніна*. 1972. 23 берез.
178. Виставка в бібліотеці. *Прапор Леніна*. 1972. 14 листоп.
179. Вознесенське. *Прапор Леніна*. 1972. 11 лип.
180. Вулиця Червона. *Прапор Леніна*. 1972. 11 січ.
181. Вшановано великого мислителя. *Прапор Леніна*. 1972. 2 груд.
182. Г.С. Сковорода у фольклорі. *Прапор Леніна*. 1972. 4 листоп.
183. Гідронім Супой. *Альманах «Супой»*. Золотоноша, 1972. С. 7.
184. Золотоніщина у творчості Євгена Гребінки. *Прапор Леніна*. 1972. 14 берез.
185. Золотоноша. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. Київ, 1972. С. 257–273.
186. І. Ф. Тимківський. *Прапор Леніна*. 1972. 5 серп.
187. Історія міст і сіл Черкащини. *Прапор Леніна*. 1972. 8 серп.
188. Кожному селу – музейну кімнату. *Прапор Леніна*. 1972. 1 лип.
189. М.О. Некрасов і Т.Г. Шевченко. *Прапор Леніна*. 1972. 11 січ.
190. Марко Вовчок у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1972. 25 лип.
191. Мислитель-гуманіст. *Прапор Леніна*. 1972. 5 груд.
192. Михайло Кречмер і Тарас Шевченко. Збірник праць XIX наукової шевченківської конференції. Київ. 1972.
193. Найповніше видання творів. *Прапор Леніна*. 1972. 2 груд.
194. Народження міст. *Черкаська правда*. 1972. 4 жовт.
195. Незламний кирило-мефодійовець. *Світлий шлях*. 1972. 23 груд.
196. Палкий поборник дружби народів. *Прапор Леніна*. 1972. 30 груд.
197. Пам'ятки природи на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1972. 31 жовт.
198. Пісочен – місто літописне. *Прапор Леніна*. 1972. 11 січ.
199. Піщана. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. Київ, 1972. С. 281–289.
200. Праця гідна подиву. *Черкаська правда*. 1972. 10 лип.
201. Природа Золотоніщини. *Прапор Леніна*. 1972. 21 верес.
202. Рідна природа. *Прапор Леніна*. 1972. 12 верес.
203. Створимо герб Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1972. 25 берез.
204. Суботів. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. Київ, 1972. С. 688–695. (співавторстві з Л. Степаненко)
205. У степах переяславських. *Прапор Леніна*. 1972. 2 груд.
206. Унікальний заповідник. *Прапор Леніна*. 1972. 12 жовт.
207. Черкаська область. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська

- область. Київ, 1972. С. 9–87. (у співавторстві з А. Горкун, С. Кузнецовим, Ф. Непийводою та ін)
208. Чи був Шевченко у Золотоноші? *Прапор Леніна*. 1972. 24 жовт.
209. Чигирин. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. Київ, 1972. С. 655–668. (у співавторстві з Ф. Непийводою)
210. Ялина О. М. Баха. *Прапор Леніна*. 1972. 25 січ.
211. Вікопомне возз'єднання. *Прапор Леніна*. 1973. 8 лют.
212. Гідронім Сула. *Альманах «Супой»*. Золотоноша, 1973. С. 5.
213. Гордість Золотоніщини. *Прапор Леніна*. 1973. 1 верес.
214. Григорій Сковорода і Василь Капніст. *Прапор Леніна*. 1973. 6 берез.
215. Жовтнева хвиля. *Прапор Леніна*. 1973. 7 листоп.
216. Марко Вовчок на Черкащині. *Черкаська правда*. 1973. 22 груд.
217. Михайло Максимович і Тарас Шевченко. *Шевченків край*. 1973. 22 листоп.
218. Молодь вивчає історію рідного міста. *Прапор Леніна*. 1973. 6 берез.
219. Поет-громадянин. *Прапор Леніна*. 1973. 13 верес.
220. Село над Дніпром. *Черкаська правда*. 1973. 6 жовт.
221. Сторінка історії. *Прапор Леніна*. 1973. 29 листоп.
222. Учений-енциклопедист. *Прапор Леніна*. 1973. 22 листоп.
223. Ансамбль «Дружба». *Прапор Леніна*. 1974. 3 січ.
224. Герой 1812 року. *Прапор Леніна*. 1974. 16 листоп.
225. Джеджелій – полковник кропивнянський. *Прапор Леніна*. 1974. 26 січ.
226. Дослідник Золотоніщини. *Прапор Леніна*. 1974. 24 груд.
227. Золотоніська заслужена. *Прапор Леніна*. 1974. 9 лют.
228. Золотоніщина – великому Кобзарю. *Прапор Леніна*. 1974. 12 берез.
229. Золотоноша в поезії. *Прапор Леніна*. 1974. 2 лип.
230. Золотоноша. Дніпропетровськ, 1974. 80 с.
231. Золотоноша. *Черкаська правда*. 1974. 1 груд.
232. Кидок крізь ніч. *Прапор Леніна*. 1974. 17 жовт.
233. Лев Жемчужников на Чорнобаївщині. *Світлий шлях*. 1974. 3 груд.
234. Маївка в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1974. 1 трав.
235. Народний месник. *Прапор Леніна*. 1974. 12 жовт.
236. Осінній сад Миколи Бажана. *Прапор Леніна*. 1974. 10 жовт.
237. Письменник з Черкащини. *Молодь Черкащини*. 1974. 17 жовт.
238. Пушкін і Золотоніщина. *Прапор Леніна*. 1974. 6 черв.
239. Село над Дніпром. *Черкаська правда*. 1974. 7 груд.
240. Семен Скляренко – перекладач І. С. Нікітіна. *Прапор Леніна*. 1974. 3 жовт.
241. Степан Васильченко на Драбівщині. *Прапор Жовтня*. 1974. 18 лип.
242. Степан Васильченко на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1974. 17 верес.
243. Степан Васильченко на Чорнобаївщині. *Світлий шлях*. 1974. 30 лип.
244. Телеграма Іллічу. *Прапор Леніна*. 1974. 20 квіт.
245. Черкаси в житті Панаса Мирного. *Серп і Молот*. 1974. 27 черв.
246. Шалений Павло. *Прапор Леніна*. 1974. 16 берез.
247. Шевченківські дні на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1974. 16 берез.
248. Щедрий талант. *Молодь Черкащини*. 1974. 5 жовт.
249. Як обирали колись. *Прапор Леніна*. 1974. 15 черв.
250. Артилерист Андрущенко. *Прапор Леніна*. 1975. 22 квіт.
251. Дзеркало історії. *Прапор Леніна*. 1975. 31 лип.

252. Дослідник минулого. *Світлий шлях*. 1975. 13 верес.
253. Земляк Шевченка. *Серп і Молот*. 1975. 30 січ.
254. Іван Ле на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1975. 22 берез.
255. Лицар народної пісні. *Шевченків край*. 1975. 13 верес.
256. Максимович і декабристи. *Прапор Леніна*. 1975. 15 лип.
257. На бистрині життя. *Прапор Леніна*. 1975. 29 квіт.
258. Олександр Поджіо. *Серп і молот*. 1975. 29 листоп.
259. Панас Мирний і Золотонощина. *Прапор Леніна*. 1975. 31 лип.
260. Папірня у Драбові. *Прапор Жовтня*. 1975. № 64.
261. Осяяний Кобзарем. *Шевченків край*. 1975. 27 верес.
262. Піонер романтизму. *Молодь Черкащини*. 1975. 30 січ.
263. Піонер романтизму. *Світлий шлях*. 1975. 27 січ.
264. Повага і любов Кобзаря. *Черкаська правда*. 1975. 26 груд.
265. Провісники свободи. *Шевченків край*. 1975. 25 груд.
266. Творче єднання. *Ленінським шляхом*. 1975. 30 жовт.
267. Шевченко перекладач «Слова о полку Ігоревім». *Шевченків край*. 1975. 11 жовт.
268. Десятеро з корабля революції. *Черкаська правда*. 1975. 1 листоп.
269. Революція 1905–1907 років на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1975, 1, 8, 13, 20, 25 лют.; 4, 13, 15, 20, 27, 29 берез.; 3, 12, 15, 17 квіт.
270. Олекса Капніст, декабрист із Золотоніщини. *Прапор Леніна*. 1975. 25 груд.
271. Сергій Волконський. *Уманська зоря*. 1975. 3 груд.
272. Краса твоя Золотоніщина. *Прапор Леніна*. 1975. 4 січ.
273. Іван Лев в Черкасах. *Серп і Молот*. 1975. 5 квіт.
274. Київська козаччина. *Ленінським шляхом*. 1975. 6 верес.
275. Скільки Золотонош у нашій країні? *Прапор Леніна*. 1975. 6 верес.
276. Село на Супої. *Прапор Леніна*. 1975. 9 січ.
277. Микола Веремко. *Молодь Черкащини*. 1975. 10 лип.
278. В Умані. *Черкаська правда*. 1975. 12 серп.
279. «Білий світ» Івана Дробного. *Прапор Леніна*. 1976. 18 верес.
280. Будівничий української культури. *Прапор Леніна*. 1976. 25 верес.
281. Борець за нове. *Прапор Леніна*. 1976. 18 листоп.
282. «Буревісник» на Черкащині. *Молодь Черкащини*. 1976. 16 листоп.
283. «Буревісник» і Золотоніщина. *Прапор Леніна*. 1976. 26 жовт.
284. Гулак-Артемівський П. П. Шевченківський словник. У двох томах. Київ, 1976. Т. 1. С. 145–161. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn12.htm>
285. Золотоноша. Шевченківський словник. У двох томах. Київ, 1976. Т. 1. С. 225–243. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn16.htm>
286. Історія міст і сіл в навчально-виховній роботі. Радянська освіта. 1976. № 2. С. 81–84.
287. Комбриг Богунський. *Прапор Леніна*. 1976. 28 верес.
288. Кречмер (Кретчмер) Михайло Адамович. Шевченківський словник. У двох томах. Київ, 1976. Т. 1. С. 314–339. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn20.htm>
289. Легендарний начдив. *Прапор Леніна*. 1976. 23 груд.
290. На бистрині життя. *Молодь Черкащини*. 1976. 23 груд.
291. Незламність. *Прапор Леніна*. 1976. 23 верес.

292. Северин Гошинський на Черкащині. *Серп і Молот*. 1976. 21 серп.
293. Село на Супої. *Черкаська правда*. 1976. 19 берез.
294. Упорядкували садибу музею. *Прапор Леніна*. 1976. 22 квіт.
295. Юрій Коцюбинський у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1976. 25 груд.
296. Щирий друг Кобзаря. *Черкаська правда*. 1976. 18 лип.
297. Над річкою Золотоношкою. *Літературна Україна*. 1976. 1 жовт.
298. Революцією покликаний. *Прапор Леніна*. 1976. 4 листоп.
299. Білоруське слово на просторах України. *Прапор Леніна*. 1976. 5 черв.
300. Музей бойової слави. *Прапор Леніна*. 1976. 7 верес.
301. Село героїв. *Прапор Леніна*. 1976. 7 груд.
302. Грім над бескидами. *Прапор Леніна*. 1976. 8 квіт.
303. Розвідниці. *Прапор Леніна*. 1976. 8 трав.
304. Перший комісар Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1976. 9 верес.
305. Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1976. 17, 19, 22, 24, 26, 29 черв.
306. Адмірал-герой. *Прапор Леніна*. 1977. 1 лют.
307. Богуславець. *Прапор Леніна*. 1977. 28 лип.
308. Боець революції. *Зоря комунізму*. 1977. 25 січ.
309. Боротьба проти німців і гетьманців. *Світлий шлях*. 1977. 25 жовт.
310. Бубнівська Слобідка. *Прапор Леніна*. 1977. 20 вересня.
311. Відозва. *Прапор Леніна*. 1977. 7 листоп.
312. Він штурмував зимовий. *Прапор Леніна*. 1977. 5 листоп.
313. Вознесенське. *Прапор Леніна*. 1977. 24 листоп.
314. Встановлення радянської влади. *Світлий шлях*. 1977. 22 жовт.
315. Гайдамаки у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1977. 29 берез.
316. Глібов і Чорнобаївщина. *Світлий шлях*. 1977. 28 лип.
317. Джерело любові. *Прапор Леніна*. 1977. 14 лип.
318. Дмитро Іванович Шандра. *Прапор Леніна*. 1977. 11 черв.
319. Дочка Жовтня. *Прапор Леніна*. 1977. 19 лип.
320. Життя – мов зірки спалах. *Прапор Леніна*. 1977. 1 листоп.
321. Життя ветерана. *Прапор Леніна*. 1977. 17 груд.
322. Жовтень на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1977. 3, 8, 13, 17, 24, 27 верес; 1, 4 жовт.
323. За землю і волю. *Зоря комунізму*. 1977. 20 верес.
324. Звідки пішла назва Антипівка? *Прапор Леніна*. 1977. 29 берез.
325. Класова боротьба в час двовладдя. *Світлий шлях*. 1977. 13 жовт.
326. Комісар Костянтин Воскресенський. *Прапор Леніна*. 1977. 18 січ.
327. Лебідь із - над Сули. *Прапор Леніна*. 1977. 25 жовт.
328. Лютнева революція. *Світлий шлях*. 1977. 20 верес.
329. Маївка. *Прапор Леніна*. 1977. 1 трав.
330. Музей і школи. *Прапор Леніна*. 1977. 17 груд.
331. Напередодні лютневої революції. *Світлий шлях*. 1977. 8 верес.
332. Начдив-16. *Прапор Леніна*. 1977. 15 жовт.
333. Невтомна Жуковська. *Прапор Леніна*. 1977. 8 груд.
334. Папірня у Тальному. *Колос*. 1977. 16 квіт.
335. Перлина України. *Прапор Леніна*. 1977. 23 серп.
336. Село героїв. *Черкаська правда*. 1977. 24 берез.
337. Сильніший від смерті. *Прапор Леніна*. 1977. 6 січ.
338. Співець рідної природи. *Прапор Леніна*. 1977. 28 лип.
339. Стоянка давніх людей. *Прапор Леніна*. 1977. 30 черв.

340. Червоний кіннотник. *Прапор Леніна*. 1977. 26 берез.
341. Чигиринська змова. *Зоря комунізму*. 1977. 4 жовт.
342. Чигиринська справа. *Серп і молот*. 1977. 4 жовт.
343. Чому село зветься «Богдани»? *Прапор Леніна*. 1977. 30 черв.
344. Шевченківська енциклопедія. *Прапор Леніна*. 1977. 29 берез.
345. Бій за Мошурів. *Колос*. 1978. 14 груд.
346. «Гроза Золотоніщини». *Прапор Леніна*. 1978. 18 трав.
347. «Партизан Іван Калашник». *Прапор Леніна*. 1978. 23 лют.
348. Барви життя. *Черкаська правда*. 1978. 20 серп.
349. Буцька козацька сотня. *Промінь комунізму*. 1978. 31 груд.
350. Вогонь серця жіночого. *Прапор Леніна*. 1978. 21 берез.
351. Г. Квітка-Основ'яненко і М. Максимович. *Прапор Леніна*. 1978. 30 листоп.
352. Гельмязів. *Прапор Леніна*. 1978. 15 серп.
353. Деньги. *Прапор Леніна*. 1978. 19 верес.
354. Експонати розповідають. *Прапор Леніна*. 1978. 16 груд.
355. Золотоніська повітова більшовицька організація. *Прапор Леніна*. 1978. 27 черв.
356. Київська козащина. *Черкаська правда*. 1978. 18 серп.
357. Кропивнянський козацький полк. *Прапор Леніна*. 1978. 28 груд.
358. Мелодії «Дружби». *Прапор Леніна*. 1978. 31 груд.
359. Маньківська козацька сотня. *Промінь комунізму*. 1978. 26 груд.
360. Навроцький О.О. Шевченківський словник. У двох томах. Київ, 1978. Т. 2. С. 17–37. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn26.htm>
361. Нове видання УРЕ. *Прапор Леніна*. 1978. 20 квіт.
362. Незабутня осінь. *Прапор Леніна*. 1978. 23 верес.
363. Перевальський Василь Євдокимович. Шевченківський словник. У двох томах. Київ, 1978. Т. 2. С. 75–90. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn29.h>
364. Переяславська Рада. *Прапор Леніна*. 1978. 16 листоп.
365. Правофланговий літератури. *Прапор Леніна*. 1978. 14 жовт.
366. Романтик революції. *Шполянські вісті*. 1978. 18 лют.
367. Село над Супоєм. *Черкаська правда*. 1978. 16 черв.
368. Так повідомляло інформбюро. *Світлий шлях*. 1978. 26 верес.
369. Центр визвольної боротьби. *Зоря комунізму*. 1978. 16 груд.
370. Цибулівська козацька сотня. *Зоря комунізму*. 1978. 23 груд.
371. Учений-ботанік. *Прапор Леніна*. 1978. 19 верес.
372. Фольклорист Ф. І. Лавров. *Прапор Леніна*. 1978. 14 берез.
373. Шевченківські дні в музеї. *Прапор Леніна*. 1978. 14 берез.
374. Бій за Мошурів. *Колос*. 1978. 14 груд.
375. Художник із Кропивни. *Прапор Леніна*. 1978. 19 серп.
376. Чигиринський козацький полк. *Зоря комунізму*. 1978. 26, 28, 30 груд.
377. Командарм Василенко. *Прапор Леніна*. 1976. 6 січ.
378. Черкаси у визвольній війні 1648–1654 років. *Серп і молот*. 1978. 21 груд.
379. Гнат Хоткевич у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1978. 3 січ.
380. Бесіди про Гдослідник. І. Петровського. *Прапор Леніна*. 1978. 4 лют.
381. Другий з'їзд РСДРП і Золотоніщина. *Прапор Леніна*. 1978. 4 лип.
382. Образ В.І. Леніна в поезії. *Прапор Леніна*. 1978. 5 січ.

383. Громи 1648 року. *Зоря комунізму*. 1978. 5 груд.
384. Голос правди і добра. *Черкаська правда*. 1978. 6 січ.
385. Підставки. *Прапор Леніна*. 1978. 8 черв.
386. Г.І. Петровський і Золотоніщина. *Прапор Леніна*. 1978. 9 лют.
387. Лев Толстой і Золотоніщина. *Прапор Леніна*. 1978. 9 верес.
388. Син землі. *Прапор Леніна*. 1978. 12 груд.
389. Комсомолія Золотоніщини. *Прапор Леніна*. 1978. 29 серп.; 5, 21, 26, 28 верес.; 3, 5, 10, 12, 17, 21, 24 жовт.
390. Звитяжний 1648-й. *Серп і молот*. 1978. 7, 9 груд.
391. Броварки. *Прапор Леніна*. 1979. 20 жовт.
392. Бій за Скориківку. *Прапор Леніна*. 1979. 13 лют.
393. Ад'ютант комбрига. *Прапор Леніна*. 1979. 31 лип.
394. Вільхи. *Прапор Леніна*. 1979. 27 жовтня.
395. Золотоніщина у визвольній війні 1648–1654 років. *Прапор Леніна*. 1979. 1 лют.
396. Золотоніщина у Північній війні. *Прапор Леніна*. 1979. 21 серп.
397. Кедина Гора. *Прапор Леніна*. 1979. 24 листоп.
398. Кесар Білиловський. *Прапор Леніна*. 1979. 21 квіт.
399. Ковтуни. *Прапор Леніна*. 1979. 25 серп.
400. Комарівка. *Прапор Леніна*. 1979. 15 груд.
401. Лисянщина у Визвольній війні 1648–1654 років. *Червоний Жовтень*. 1979. 4 січ.
402. Маньківщина у Визвольній війні 1648–1654 років. *Промінь комунізму*. 1979. 6, 9 січ.
403. Перемігши смерть. *Прапор Леніна*. 1979. 24 лют.
404. Пам'ять віків. *Шевченків край*. 1979. 18 січ.
405. Підставки. Піщана. *Прапор Леніна*. 1979. 22 верес.
406. Поетеса української сцени. *Прапор Леніна*. 1979. 15 листоп.
407. Родина Хмельницьких. *Зоря комунізму*. 1979. 27 лют.
408. Смілянщина у Визвольній війні. *Червоний стяг*. 1979. 17 січ.
409. Слово про Тоню Мартинову. *Прапор Леніна*. 1979. 31 лип.
410. Скориківка. *Прапор Леніна*. 1979. 29 верес.
411. Пам'яткам археології – постійну увагу: (З досвіду роботи секції пам'яток Черкаської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури). Черкаси, 1979. Плакат (у співавторстві з Є. Вардою).
412. Уманський полк. *Уманська зоря*. 1979. 31 січ.
413. Універсальний мислитель. *Прапор Леніна*. 1979. 25 верес.
414. Шабельники. *Прапор Леніна*. 1979. 13 жовт.
415. Шполянщина у визвольній війні 1648–1654 років. *Шполянській вісті*. 1979. 11 січ.
416. Учений із Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1979. 30 жовт.; 1 листоп.
417. Екскурсовод. *Прапор Леніна*. 1979. 1 лют.
418. Кропивна. Коробівка. *Прапор Леніна*. 1979. 1 верес.
419. Зорівка. *Прапор Леніна*. 1979. 4 серп.
420. «Искра» на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1979. 6 груд.
421. З глибини віків. *Авангард*. 1979. 6 верес.
422. Чапаєвка. *Прапор Леніна*. 1979. 6 жовт.
423. «Современник» і Черкащина. *Прапор Леніна*. 1979. 7 серп.

424. Ранні слов'яни на берегах Дніпра. *Прапор Леніна*. 1979. 7 серп.
425. Крупське. *Прапор Леніна*. 1979. 8 верес.
426. Пліч-о-пліч з братами. *Прапор Леніна*. 1979. 9 січ.
427. Розкриття таємниці двох могил. *Прапор Леніна*. 1979. 9 жовт.
428. Деньги. *Прапор Леніна*. 1979. 10 лип.
429. Захоплюючі романи Вадима Собка. *Прапор Леніна*. 1979. 10 лип.
430. Згар. *Прапор Леніна*. 1979. 10 листоп.
431. Поезія на полотні. *Прапор Леніна*. 1979. 10 лип.
432. Каврай. *Прапор Леніна*. 1979. 11 серп.
433. Тут ходили Богданові полки. *Трудова слава*. 1979. 11, 13 січ.
434. «Искра» в Умані. *Прапор Леніна*. 1980. 23 груд.
435. «Правда» і Золотоніщина. *Прапор Леніна*. 1980. 22 квіт.
436. «Університети» П. Череваня. *Прапор Леніна*. 1980. 17 січ.
437. Беранже в перекладах золотонісців. *Прапор Леніна*. 1980. 1 листоп.
438. Більшовик. *Черкаська правда*. 1980. 24 лип.
439. Богдан Залеський і наш край. *Серп і Молот*. 1980. 20 груд.
440. Ветеран партії. *Прапор Леніна*. 1980. 26 черв.
441. Відблиски «Искры» на Черкащині. *Черкаська правда*. 1980. 25 берез.
442. Г.І. Петровський у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1980. 22 листоп.
443. Дарунок друзів. *Прапор Леніна*. 1980. 8 берез.
444. Декабрист Семен Краснокутський. *Прапор Леніна*. 1980. 12 черв.
445. Дорога знахідка. *Прапор Леніна*. 1980. 22 квіт.
446. Експедиція «Зміюві вали». *Прапор Леніна*. 1980. 17 січ.
447. Зміюві вали. *Прапор Леніна*. 1980. 14, 16 серп.
448. Канівщина. *Прапор Леніна*. 1980. 2 лют.
449. Коли Золотоноша стала містом? *Прапор Леніна*. 1980. 26 черв.
450. Краю мій. *Черкаська правда*. 1980. 8 черв.
451. Кривоносівка. Львівка. *Прапор Леніна*. 1980. 12 січ.
452. Ленінська газета «Искра». *Прапор Леніна*. 1980. 23 груд.
453. Ленінські праці на Черкащині. *Черкаська правда*. 1980. 1 лип.
454. Малинівщина. *Прапор Леніна*. 1980. 16 лют.
455. Маліївка. Маркизівка. *Прапор Леніна*. 1980. 22 берез.
456. Мати міст руських. *Прапор Леніна*. 1980. 26 черв.; 5, 10, 12 лип.
457. Мелесівка. Матвіївка. *Прапор Леніна*. 1980. 29 берез.
458. Мицалівка. *Прапор Леніна*. 1980. 17 трав.
459. Найвища хвиля колективізації. *Прапор Леніна*. 1980. 1 квіт.
460. Нова Гребля. *Прапор Леніна*. 1980. 19 квіт.
461. Пісочен. *Прапор Леніна*. 1980. 27 верес.
462. Плешкані. *Прапор Леніна*. 1980. 31 трав.
463. Подільське. *Прапор Леніна*. 1980. 7 черв.
464. Поки не пізно. *Черкаська правда*. 1980. 19 серп.
465. Портрет з насіння. *Прапор Леніна*. 1980. 22 квіт.
466. Почесний громадянин Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1980. 21 жовт.
467. Розстріляна юність. *Прапор Леніна*. 1980. 10 черв.
468. Сеньківці. *Прапор Леніна*. 1980. 14 черв.
469. Синьооківка. *Прапор Леніна*. 1980. 28 черв.
470. Слюжчина Слобідка. *Прапор Леніна*. 1980. 26 лип.
471. Снігирівка. *Прапор Леніна*. 1980. 21 черв.
472. Софіївка. *Прапор Леніна*. 1980. 12 липня.

473. Танки рвалися на захід. *Прапор Леніна*. 1980. 9 трав.
474. Телеграма Іллічу. *Прапор Леніна*. 1980. 26 квіт.
475. Траурна листівка. *Прапор Леніна*. 1980. 22 квіт.
476. У вогні війни. *Прапор Леніна*. 1980. 23 верес.
477. Ф. І. Лавров на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1980. 18 груд.
478. Флотилія на Дніпрі. *Прапор Леніна*. 1980. 27 листоп.
479. Хвилівка. *Прапор Леніна*. 1980. 1 листоп.
480. Чигиринщина 20-ті роки. *Зоря комунізму*. 1980. 24 черв.
481. Шевченко в Золотоноші? Так! *Прапор Леніна*. 1980. 22 берез.
482. Шевченко і Чигиринщина. *Зоря комунізму*. 1980. 9 берез.
483. «Косачі, Лисенки, Старицькі». *Прапор Леніна*. 1981. 26 лют.
484. «Найкращий цвіт нашого Надбережжя». *Прапор Леніна*. 1981. 2 черв.
485. «Яке се ймення чарівне». *Прапор Леніна*. 1981. 28 лют.
486. Археологічна експедиція «Славутич» на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1981. 12 верес.
487. Боровий або Боров. *Зоря комунізму*. 1981. 19 листоп.
488. В сім'ї вольній, новій. *Прапор Леніна*. 1981. 7 берез.
489. Великий Кобзар на Чигиринщині. *Молодь Черкащини*. 1981. 10 берез.
490. Вікно в історію. *Прапор Леніна*. 1981. 17 січ.
491. Гельмязів – не Мажево. *Прапор Леніна*. 1981. 31 груд.
492. Голова вуличкому. *Прапор Леніна*. 1981. 12 черв.
493. Городище над Василицею. *Прапор Леніна*. 1981. 12 листоп.
494. Дочка партії. *Прапор Леніна*. 1981. 12 верес.
495. Зберегти підвалини історії. *Пам'ятники України*. 1981. 3 (49). С. 4.
496. Зв'язки Каменяра з нашими земляками. *Прапор Леніна*. 1981. 8 верес.
497. Золотоніський Макаренко. *Прапор Леніна*. 1981. 17 січ.
498. Зустріч у Вереміївці. *Світлий шлях*. 1981. 26 листоп.
499. Ідейна боротьба навколо Кобзаря. *Прапор Леніна*. 1981. 5 берез.
500. Історична осінь. *Прапор Леніна*. 1981. 22 верес.
501. Києвознавець. *Прапор Леніна*. 1981. 25 черв.
502. Кобзар у Чигирині. *Зоря комунізму*. 1981. 14 берез.
503. Командир партизанського загону. *Прапор Леніна*. 1981. 7 трав.
504. Леся Українка і Чигиринський край. *Зоря комунізму*. 1981. 25 лют.
505. Любов і шана всенародна. *Прапор Леніна*. 1981. 7 берез.
506. Максимович у столиці України. *Прапор Леніна*. 1981. 24 верес.
507. Місто фортеця. *Прапор Леніна*. 1981. 9 квіт.
508. Народники у Шполі. *Шполянські вісті*. 1981. 4 квіт.
509. Одна з найстаріших. *Прапор Леніна*. 1981. 29 січ.
510. П. Г. Тичина і Чигиринщина. *Зоря комунізму*. 1981. 9 лип.
511. П. Г. Тичина на Черкащині. *Молодь Черкащини*. 1981. 27 січ. №12.
512. Поезії нашого земляка. *Прапор Леніна*. 1981. 7 лип.
513. Поет із Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1981. 8 серп.
514. Поетичне бачення світу. *Черкаська правда*. 1981. 16 січ.
515. Принцип перейменування вулиць. *Прапор Леніна*. 1981. 9 квіт.
516. Про походження міста Канів. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 70–73.
517. Родоначальник українського романтизму. *Колгоспні лани*. 1981. 16 квіт.
518. Сім'я борців за владу. *Прапор Леніна*. 1981. 29 черв.
519. Скарб у Межиріччі. *Прапор Леніна*. 1981. 14 лют.
520. Співець Жовтня. *Прапор Леніна*. 1981. 23 черв.

521. Співець Русі. *Прапор Леніна*. 1981. 24 верес.
522. Співець свободи. *Прапор Леніна*. 1981. 12 лютого.
523. Старий базар. *Прапор Леніна*. 1981. 9 квітня.
524. Чигиринщина в 30-ті роки. *Зоря комунізму*. 1981. 24 верес.
525. «Благословенні ви сліди». *Прапор Леніна*. 1982. 4 груд.
526. Басейн Тясмину за Русі. *Зоря комунізму*. 1982. 31 лип.
527. Ветеран в строю. *Черкаська правда*. 1982. 31 лип.
528. Відгуки про поета. *Прапор Леніна*. 1982. 31 серп.
529. Вклад золотонісців в об'єднання радянських республік. *Прапор Леніна*. 1982. 7 січ.
530. Герой Бородини. *Прапор Леніна*. 1982. 11 верес.
531. Городище «Камінці». *Світлий шлях*. 1982. 20 лип.
532. Городище під Черкасами. *Серп і молот*. 1982. 30 січ.
533. Гроза басмачів. *Прапор Леніна*. 1982. 9 лют.
534. Ентузіаст. *Черкаська правда*. 1982. 12 лют.
535. Етимологічні етюди. Поляни. Київ. *Наша культура*. 1982. № 3. С. 18 – 20.
536. Змійові вали. *Шевченків край*. 1982. 22 трав.
537. Золотоніський краєзнавчий музей. Дніпропетровськ, 1982. 64 с.
538. Золотоношка. *Прапор Леніна*. 1982. 13 берез.
539. Із життя М. Максимовича. *Прапор Леніна*. 1982. 10 серп.
540. Каврайські Хутори. *Прапор Леніна*. 1982. 24 серп.
541. Київ, Щек, Хорив і їхня сестра Либідь. *Прапор Леніна*. 1982. 18 трав.
542. Книжкові скарби бібліотек. *Прапор Леніна*. 1982. 16 берез.
543. Літературна Золотоніщина. *Прапор Леніна*. 1982. 24 лип.
544. Митниця: (Р-н м. Черкаси. Звідки ця назва?). *Серп і Молот*. 1982. 8 квіт.
545. Невтомний краєзнавець. *Черкаська правда*. 1982. 30 черв.
546. Нова археологічна експедиція в Черкасах. *Прапор Леніна*. 1982. 6 лип.
547. Одне з найдавніших. *Серп і Молот*. 1982. 8 квіт.
548. Ой крикнули козаченьки. *Черкаський край*. 1982. 21 лип.
549. Революціонер гартований. *Світлий шлях*. 1982. 18 верес.
550. Славний син Росії. *Прапор Леніна*. 1982. 29 лип.
551. Солдат батьківщини. *Прапор Леніна*. 1982. 24 серп.
552. Соратник корифеїв. *Світлий шлях*. 1982. 20 листоп.
553. Співець знедолених. *Прапор Леніна*. 1982. 2 берез.
554. Учитель Григорія Сковороди. *Прапор Леніна*. 1982. 9 лип.
555. Чигиринський воєвода. *Зоря комунізму*. 1982. 6 черв.
556. Бузуків. *Серп і Молот*. 1983. 21 квіт.
557. В степу над Ірклієм. *Світлий шлях*. 1983. 3 верес.
558. Видний революційний діяч Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1983. 28 лип.
559. Від Волги до Берліна. *Прапор Леніна*. 1983. 19 листоп.
560. Відлуння 11 з'їзду РСДРП на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1983. 12 лип.
561. Гастрольні маршрути «Мартина Борулі». *Черкаська правда*. 1983. 29 верес.
562. Гордість Катеринопільщини. *Авангард*. 1983. 23 квіт.
563. Дещо про її чоловіка. *Прапор Леніна*. 1983. 26 листоп.
564. З Леніним у серці. *Прапор Леніна*. 1983. 19 лип.
565. Заритий талант. *Прапор Леніна*. 1983. 9 серп.

566. Звенигородське староство. *Шевченків край*. 1983. 1 берез.
567. Золотоніщина моя. *Прапор Леніна*. 1983. 15 листоп.
568. Комуніст Терещенко (Лебідь). *Прапор Леніна*. 1983. 6 серп.
569. Краєзнавець. *Прапор Леніна*. 1983. 10 березня.
570. Майстер книжкової графіки. *Прапор Леніна*. 1983. 12 лют.
571. Музей у Кліщинцях. *Світлий шлях*. 1983. 18 черв.
572. На берегах Золотоношки. *Прапор Леніна*. 1983. 6 груд.
573. Напря́м – Дніпро. *Молодь Черкащини*. 1983. 20 верес.
574. Пам'ять Жовнина. *Черкаська правда*. 1983. 29 трав.
575. Пісня назавжди. *Черкаська правда*. 1983. 13 лют.
576. Поети Золотоніщини – співці Жовтня. *Прапор Леніна*. 1983. 15 січ.
577. Поетичний лицар революції. *Прапор Леніна*. 1983. 13 верес.
578. Слово і образ. *Черкаська правда*. 1983. 6 берез.
579. Таємниця століть. *Черкаська правда*. 1983. 13 берез.
580. Фольклорист Ф.І. Лавров. *Прапор Леніна*. 1983. 17 берез.
581. Холодне. *Прапор Леніна*. 1983. 15 жовт.
582. «Плуг» у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1984. 19 черв.
583. Видатний зодчий України. *Серп і молот*. 1984. 14 трав.; 24 берез.
584. Відданість землі. *Світлий шлях*. 1984. 17 берез.
585. Воїн і поет. *Прапор Леніна*. 1984. 20 верес.
586. Воїн із Дібрівки. *Прапор Леніна*. 1984. 25 жовт.
587. Геронимівка. *Серп і Молот*. 1984. 25 лют.
588. Гірський Тікич. *Колос*. 1984. 2 серп.
589. Гнилий Тікич. *Колос*. 1984. 16 серп.
590. Гоголь і Черкаси. *Серп і молот*. 1984. 31 берез.
591. Група РСДРП у Тальному. *Колос*. 1984. 6 верес.
592. Гуморист Юхим Гедзь. *Прапор Леніна*. 1984. 3 лип.
593. Дахнівка. *Серп і Молот*. 1984. 4 серп.
594. Дорошенко Петро Дорошович. *Колос*. 1984. 12 лип.
595. З історії вшанування Кобзаря. *Прапор Леніна*. 1984. 27 берез.
596. Захисник одеського неба. *Прапор Леніна*. 1984. 25 серп.
597. Зворушлива дружба. *Прапор Леніна*. 1984. 12 квіт.
598. Зорі над Дніпром. *Серп і молот*. 1984. 31 жовт.
599. Книжка про Черкаси. *Серп і молот*. 1984. 24 січ.
600. Кобзар на Городищині. *Колгоспні лани*. 1984. 10 берез.
601. Кобзар у Черкасах. *Серп і молот*. 1984. 22 берез.
602. Корифей української сцени і Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1984. 15 трав.
603. Краса рідної землі. *Черкаська правда*. 1984. 31 січ.
604. Лауреат Шевченківської премії. *Прапор Леніна*. 1984. 31 трав.
605. Максимович про Черкаси. *Серп і молот*. 1984. 22 верес.
606. Максимович у Черкасах. *Серп і молот*. 1984. 15 верес.
607. Михайлова Гора. *Прапор Леніна*. 1984. 15 верес.
608. На берегах Тясмину. *Трудова слава*. 1984. 8 верес.
609. Найближчий спадкоємець Котляревського. *Прапор Леніна*. 1984. 7 черв.
610. Олександр Лан. *Колгоспні лани*. 1984. 29 верес.
611. Письменик, воїн, патріот. *Прапор Леніна*. 1984. 2 серп.
612. Під грім гармат. *Прапор Леніна*. 1984. 18 верес.
613. Піонер слов'янської фольклористики. *Прапор Леніна*. 1984. 17 квіт.

614. Плуг у Медведівці. *Зоря комунізму*. 1984. 11 серп.
 615. Плуг у Черкасах. *Серп і молот*. 1984. 7 лип.
 616. Поет-академік і Черкащина. *Серп і молот*. 1984. 9 жовт.
 617. Район Черкас на карті Боплана. *Серп і молот*. 1984. 10 берез.
 618. Співець села. *Шполянський вісті*. 1984. 5 лип.
 619. Співець селянської праці. *Прапор Леніна*. 1984. 13 жовт.
 620. У небі над Москвою. *Прапор Леніна*. 1984. 29 листоп.
 621. Фундатор краєзнавства на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1984. 13 верес.
 622. Хацьки. *Серп і Молот*. 1984. 19 трав.
 623. Червоний вершник. *Прапор Леніна*. 1984. 24 січ.
 624. Шполянщина очима турка. *Шполянській вісті*. 1984. 23 черв.
 625. Броня міцна і танки наші бистрі. *Прапор Леніна*. 1985. 16 берез.
 626. Герб – паспорт міста. *Прапор Леніна*. 1985. 24 серп.
 627. Жовтнева хвиля. *Черкаська правда*. 1985. 22 жовт.
 628. Дубіївка. *Серп і Молот*. 1985. 19 жовт.
 629. Згадаймо, як це було. *Прапор Леніна*. 1985. 21 верес.
 630. Золотоніські відблиски у «Слові о полку Ігоревім». *Прапор Леніна*. 1985. 24 груд.
 631. Ірдинь. *Серп і Молот*. 1985. 24 серп.
 632. Історик, археолог, нумізмат. *Прапор Леніна*. 1985. 15 лют.
 633. Корифей українського театру. *Прапор Леніна*. 1985. 28 верес.
 634. Очима яничара. *Зоря комунізму*. 1985. 20 лип.
 635. Худяки. *Серп і Молот*. 1985. 18 трав.
 636. Лебединське селянське заворушення. *Шполянській вісті*. 1985. 2 лип.
 637. Понтонер. *Прапор Леніна*. 1985. 7 трав.
 638. Герб Звенигородки. *Шевченків край*. 1985. 9 лип.
 639. Грудневе збройне повстання. *Черкаська правда*. 1985. 11 груд.
 640. Батальйон наступав на захід. *Прапор Леніна*. 1985. 12 січ.
 641. Зорі назустріч. *Черкаська правда*. 1985. 23, 24 січ.
 642. Перший натиск бурі. *Прапор Леніна*. 1985. 7, 12, 26, 28, лют.; 7, 19, 23 берез.
 643. «Північне сяйво» над Черкащиною. *Прапор Леніна*. 1986. 27 листоп.
 644. «Соловки Ви, Соловки». *Златокрай*. 1998. 26 лют.
 645. Антипівка. *Прапор Леніна*. 1986. 20 груд.
 646. Богдани. *Прапор Леніна*. 1986. 27 груд.
 647. Будище. *Серп і Молот*. 1986. 3 лип.
 648. Бужин. *Зоря комунізму*. 1986. 1 квіт.
 649. Вергуни. *Серп і Молот*. 1986. 14 черв.
 650. Видатний математик. *Прапор Леніна*. 1986. 10 трав.
 651. Герби Черкащини. *Молодь Черкащини*. 1986. 23 серп.
 652. Гетьман з Черкас. *Черкаська правда*. 1986. 9 жовт.
 653. Гоголь їде через Дніпро. *Черкаська правда*. 1986. 7 груд.
 654. Городище. *Черкаська правда*. 1986. 2 лют.
 655. Жаботинська козацька сотня. *Трудова слава*. 1986. 26 лип.
 656. Золотоніщина на карті Боплана. *Прапор Леніна*. 1986. 9 січ.
 657. Зусиллям археологів. *Черкаська правда*. 1986. 17 лип.
 658. Кумейки. *Серп і Молот*. 1986. 11 січ.
 659. Леськи. *Серп і Молот*. 1986. 31 трав.

660. Лозівок. *Серп і Молот*. 1986. 7 черв.
 661. Місто дивиться у завтра. *Прапор Леніна*. 1986. 20 верес.
 662. Місто над Дніпром. *Прапор Леніна*. 1986. 3, 24 лип.; 5, 14, 16, 21, 23, 28 серп.; 4, 6, 9, 11, 13, 16 верес.
 663. Мужність гвардійця. *Прапор Леніна*. 1986. 23 верес.
 664. Найближчий спадкоємець Івана Котляревського. *Прапор Леніна*. 1986. 3 черв.
 665. Поле зору поета. *Прапор Леніна*. 1986. 18 січ.
 666. Фортеця над Дніпром. *Серп і молот*. 1986. 16 серп.
 667. Фортеця на Дніпрі. *Серп і молот*. 1986. 10 лип.
 668. Богуславець. *Прапор Леніна*. 1987. 10 січ.
 669. Бубнівська Слобідка. *Прапор Леніна*. 1987. 17 січ.
 670. Вік – десять сторічч. *Черкаська правда*. 1987. 11 січ.
 671. Вознесенське. *Прапор Леніна*. 1987. 31 січ.
 672. Гельмязів. *Прапор Леніна*. 1987. 14 лют.
 673. Геній народжується в борні. *Прапор Леніна*. 1987. 21 берез.
 674. Герой Бородіно. *Прапор Леніна*. 1987. 5 верес.
 675. Гладківщина. *Прапор Леніна*. 1987. 21 лют.
 676. Дмитрівка. *Прапор Леніна*. 1987. 18 квіт.
 677. Драбівці. *Прапор Леніна*. 1987. 25 квіт.
 678. Жовтень на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1987, 15, 20, 25 серп.; 1, 10, 22, 26 верес.
 679. Звенигородське збройне повстання. *Черкаська правда*. 1987. 9 груд.
 680. Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1987. 23 трав.
 681. Зорівка. *Прапор Леніна*. 1987. 30 трав.
 682. І Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства. *Прапор Леніна*. 1987. 12 листоп.
 683. Каленики. *Прапор Леніна*. 1987. 13 черв.
 684. Коврай. *Прапор Леніна*. 1987. 6 черв.
 685. Коврайські Хутори. *Прапор Леніна*. 1987. 11 лип.
 686. Ковтуни. *Прапор Леніна*. 1987. 27 черв.
 687. Коробівка. *Прапор Леніна*. 1987. 18 лип.
 688. Кропивна. *Прапор Леніна*. 1987. 25 лип.
 689. Крупське. *Прапор Леніна*. 1987. 1 серп.
 690. Лукашівка. *Прапор Леніна*. 1987. 15 серп.
 691. Маршрут через Золотоношу. *Прапор Леніна*. 1987. 29 січ.
 692. Новодмитрівка. *Прапор Леніна*. 1987. 22 серп.
 693. Підставки. *Прапор Леніна*. 1987. 29 серп.
 694. Піщане. *Прапор Леніна*. 1987. 5 верес.
 695. Скориківка. *Прапор Леніна*. 1987. 19 верес.
 696. Сонце Росії на берегах Дніпра. *Прапор Леніна*. 1987. 6 черв.
 697. Степовий Вітер. *Прапор Леніна*. 1987. 6 січ.
 698. Суворов на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1987. 30 черв.
 699. Чапаєвка. *Прапор Леніна*. 1987. 24 верес.
 700. Шабельники. *Прапор Леніна*. 1987. 28 верес.
 701. Бен Степан. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід, ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Ба-

- жана, 1988. Т. 1: А–Г. С. 134–148. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule11.htm>
702. Борзяк Дмитро Семенович. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1: А–Г. С. 208–225. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule16.htm>
703. Бутурлін Петро Дмитрович. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1: А–Г. С. 248–258. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule19.htm>
704. Варнак Охрім. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1: А–Г. С. 272–287. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule21.htm>
705. Віргуш Наталя Василівна. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1: А–Г. С. 317–328. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule24.htm>
706. Гаптар Максим Лукич. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1: А–Г. С. 384–299. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule29.htm>
707. Гедзь Юхим. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1: А–Г. С. 134–148. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule30.htm>
708. Драбів. Звідки ця назва? *Прапор Жовтня*. 1988. 6 верес.
709. З історії рідного краю. *Прапор Жовтня*. 1988. 13, 15 верес.; 13 жовт.
710. Золотоніське збройне повстання. *Прапор Леніна*. 1988. 9 лип.
711. Комдив Федін. *Черкаська правда*. 1988. 10 черв.
712. Особлива Наддніпрянська. *Прапор Леніна*. 1988. 23 лют.
713. Про назву міста Черкаси. *Український історичний журнал*. 1988. № 6. С. 53–57.
714. Реквієм над Золотоношею. *Молодь Черкащини*. 1988. 2, 8 трав.
715. Розгадка таємниці «Змійових валів». *Черкаська правда*. 1988. 20 берез.
716. Твій вік Сагунівко. *Серп і молот*. 1988. 14 січ.
717. Художник із Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1988. 1 верес.
718. Черкаська Хатинь. *Молодь Черкащини*. 1988. 10, 16 жовт.
719. «Борітесь-поборите»: Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка у 1919 р. на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1989. 25 лют.
720. Виявлено під Коробівкою. *Черкаська правда*. 1989. 30 серп.
721. Іван Іванович Лепсе. *Прапор Леніна*. 1989. 23 верес.
722. Котляревський на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1989. 9 верес.
723. Краєзнавство і перебудова. *Прапор Леніна*. 1989. 21 верес.
724. Лесина зірка на черкаському обрії. *Молодь Черкащини*. 1989. 7, 13 серп.
725. Малював Золотоношку. *Черкаська правда*. 1989. 21 січ.
726. Між Золотоношею і Дніпром. *Прапор Леніна*. 1989. 23 верес.
727. Перший біограф поета. *Черкаська правда*. 1989. 8 лют.
728. Пісня, якої не вбити. *Черкаська правда*. 1989. 31 січ.
729. Промовисті факти. *Прапор Леніна*. 1989. 23 верес.
730. У пошуках народних скарбів. *Черкаська правда*. 1989. 27 квіт.
731. Утеча від жаху. *Молодь Черкащини*. 1989. 28 жовт.
732. Черкаські видання. *Черкаська правда*. 1989. 28 лют.
733. Чорні дими над селами. *Черкаська правда*. 1989. 10 лют.
734. Шевченко і Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1989. 26 січ.
735. Шевченко і Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1989. 8 берез.
736. Шевченко і Черкащина. *Зоря комунізму*. 1989. 8 берез.
737. Шевченко і Черкащина. Черкаси, 1989. 52 с.
738. Автокефалія на Черкащині. *Молодь Черкащини*. 1990. 10–16 вересня.
739. В борні за свободу. *Черкаська правда*. 1990. 4 серпня. (у співавторстві з П. Сосом).
740. Великий або залізний гетьман. *Прапор Леніна*. 1990. 25 серп.
741. Географічна енциклопедія України. *Прапор Леніна*. 1990. 7 серп.
742. Гордість Золотоніщини. *Прапор Леніна*. 1990. 17 листоп.
743. Демченко Яків Григорович. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. Київ : «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2. Д–К. 576 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule40.htm> (у співавторстві з П. Ротачем)
744. Дергач Василь Олексійович. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2: Д–К. С. 32–48. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule41.htm>
745. Дикий Антін Васильович. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2: Д–К. С. 48–65. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule42.htm> Ю.В.
746. Дробний Іван Семенович. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2: Д–К. С. 96–114. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule45.htm>
747. Духовність і бездуховність. *Прапор Леніна*. 1990. 20 жовт.
748. Заньковецька в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1990. 13 січ.
749. Злобинець (Злобинців) Михайло Олександрович. УЛЕ, 1990. Т. 2. С. 272 – 273. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule56.htm>
750. Кладовице. *Прапор Леніна*. 1990. 18 серп.
751. Коваленко Микола Васильович. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2: Д–К. С. 488–510. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule69.htm>
752. Краєзнавець Черкащини. *Прапор Леніна*. 1990. 27 жовт.
753. Краєзнавство на Черкащині. *Краєзнавець Черкащини*. 1990. Вип. 1. С. 4–16.
754. Місто моє золоте. *Прапор Леніна*. 1990. 15 верес.

755. Наталка Волошка. *Прапор Леніна*. 1990. 25 жов.
756. Перша книжка поета. *Прапор Леніна*. 1990. 27 груд.
757. Письменники Черкащини: біобібліографічний покажчик. Черкаси, 1990. 84 с. (у співавторстві з Л. Волинець, М. Пшеничним)
758. Поет із Підставок. *Черкаська правда*. 1990. 22 листоп.
759. Свято «Дні козацької слави». *Прапор Леніна*. 1990. 9 серп.
760. Скільки Золотоноша на карті. *Прапор Леніна*. 1990. 15 верес.
761. Співець сучасності. *Черкаська правда*. 1990. 30 січ.
762. Творець радянської школи індологів. *Краєзнавець Черкащини*. 1990. С. 47–50.
763. Черкащина – колиска козацтва. *Прапор Леніна*. 1990. 28 лип.
764. Шевченко в Золотоноші. Т. Г. Шевченко і Переяславщина. Переяслав-Хмельницький, 1990. С. 78–80.
765. Відродження духовності та національне самоусвідомлення українського народу. *Краєзнавець Черкащини*. 1991. № 2. С. 63–65.
766. Герб Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1991. 14 верес.
767. Головне вогнище українського козацтва. V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»: Тези доповідей та повідомлень. Кам'янець-Подільський, 1991. С. 115–156.
768. Золотоніщина. Черкаси, 1991. 76 с.
769. Краєведение на Черкащині в дооктябрський період. *Ист. Краєведение в СССР; вопросы теории и практики: сб. науч. ст. Киев, 1991. С. 125–131.*
770. Літературна географія Шевченкового краю. *Краєзнавець Черкащини*. 1991. № 2. С. 52–55. (у співавторстві з Л. Волинець, М. Пшеничним)
771. Українське козацтво. *Краєзнавець Черкащини*. 1991. № 2. С. 35–43.
772. Черкаси: таємниця топоніма. *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 67–76.
773. «За Україну, я нене, гину!». *Златокрай*. 1992. 25 лип.
774. «Золотоноша немає історії?». *Златокрай*. 1992. 28 лип.
775. «Ой, крикнули козаченьки». *Златокрай*. 1992. 11 лип.
776. Антін Богунський. Никифор Борисяк. *Златокрай*. 1992. 19 трав.
777. Вулиця Леніна. *Златокрай*. 1992. 18 лип.
778. Вулиця Шевченка. *Златокрай*. 1992. 18 серп.
779. Гордість Золотоноші. *Златокрай*. 1992. 19 верес.
780. Денезька сотня. *Златокрай*. 1992. 29 серп.
781. Дніпрова чайка. *Златокрай*. 1992. 21 листоп.
782. Добро і зло в двобої. *Златокрай*. 1992. 15 лют.
783. Домантівська сотня. *Златокрай*. 1992. 22 верес.
784. Захистити права народу. *Златокрай*. 1992. 20 жовт.
785. Золотоніська повітова Українська Рада. *Златокрай*. 1992. 12 серп.
786. Золотоніська сотня. *Златокрай*. 1992. 12 верес.
787. Золотоніський козацький курінь. *Златокрай*. 1992. 3 листоп.
788. І стара, і юна. *Златокрай*. 1992. 17 жовт.
789. Історія України в орієнтованих питаннях до екзамену в загальноосвітніх школах за 1991–1992 навчальний рік. Золотоноша, 1992. 68 с.

790. Конгрес – це єдність. *Златокрай*. 1992. 11 серп.
791. Костянтин Думитрашко. *Златокрай*. 1992. 28 трав.
792. Кошовий із Золотоноші. *Златокрай*. 1992. 26 верес.
793. Красна гірка. *Златокрай*. 1992. 9 трав.
794. Красногірський монастир. *Златокрай*. 1992. 16 черв.
795. Крізь призму історії. *Златокрай*. 1992. 29 верес.
796. Кропивнянська сотня. *Златокрай*. 1992. 22 серп.
797. Кропивнянський полк. *Златокрай*. 1992. 13 серп.
798. Лицар України. *Златокрай*. 1992. 10 верес.
799. Ліпльвська сотня. *Златокрай*. 1992. 5 листоп.
800. Літературна географія Шевченкового краю. *Краєзнавець Черкащини*. 1992. № 3. С. 33–47 (у співавторстві з Л. Волинець, М. Пшеничним)
801. М. В. Лисенко у Золотоноші. *Златокрай*. 1992. 21 берез.
802. Максим Кривоніс. *Златокрай*. 1992. 27 черв.
803. Михайло Грушевський. Хвилон Джеджелій. Троєщина. *Златокрай*. 1992. 4 черв.
804. На полі бородинському. *Златокрай*. 1992. 8 верес.
805. Назва вулиць – наша історія. *Златокрай*. 1992. 12 трав.
806. Народники у Синьооківці. *Златокрай*. 1992. 6 серп.
807. Нердлінний скарб Красної гірки. *Златокрай*. 1992. 28 січ.
808. Нова. *Златокрай*. 1992. 17 листоп.
809. Олексій Савицький. *Златокрай*. 1992. 26 трав.
810. Переяславське повстання. *Златокрай*. 1992. 13 жовт.
811. Пів душі – світлої, а пів – темної. *Златокрай*. 1992. 19 груд.
812. Піщанська сотня. *Златокрай*. 1992. 8 жовт.
813. Півість про Підставки. *Златокрай*. 1992. 6 черв.
814. Поет-гулагівець. *Златокрай*. 1992. 12 верес.
815. Полковник з Кропивни. *Златокрай*. 1992. 10 листоп.
816. Пра-Україна на ...Золотоніщині. *Златокрай*. 1992. 16 трав.
817. Професор кримінального права. *Златокрай*. 1992. 24 листоп.
818. Садова. *Златокрай*. 1992. 17 верес.
819. Святе почуття національної єдності. *Златокрай*. 1992. 1 лют.
820. Сквородинські місця. *Златокрай*. 1992. 10 груд.
821. Співець знедолених. *Златокрай*. 1992. 26 листоп.
822. Струнківська. *Златокрай*. 1992. 3 жовт.
823. Т. Г. Шевченко про Золотоношу. *Златокрай*. 1992. 7 берез.
824. Хмельниччина на Черкащині. *Краєзнавець Черкащини*. 1992. Вип. 3. С. 5–9.
825. Червоне і чорне в житті поета. *Златокрай*. 1992. 1 лют.
826. Чигиринський полковник. *Черкаський край*. 1992. 3 черв.
827. Що в тій назві? *Златокрай*. 1992. 18 квіт.
828. «Я син Вкраїни дорогої». *Златокрай*. 1993. 2 лип.
829. IV Універсал УНР. *Златокрай*. 1993. 23 січ.
830. Бій під Красним. *Златокрай*. 1993. 20 трав.
831. Великдень. *Златокрай*. 1993. 17 квіт.
832. Гайдамацький ватажок. *Черкаський край*. 1993. 5 серп.
833. Гайдамацький рух на Кам'янщині. *Трудова слава*. 1993. 5 черв.

834. Гайдамацькі повстання на Лівобережжі. *Златокрай*. 1993. 28 лип.
835. Гайдамаччина. *Златокрай*. 1993. 21 лип.
836. Голодомор –33 на Золотоніщині. *Златокрай*. 1993. 11 верес.
837. Горбатого могила виправить. *Златокрай*. 1993. 11 берез.
838. Золотоніський район. *Златокрай*. 1993. 4 берез.
839. Іван Майовий. *Златокрай*. 1993. 1 трав.
840. Київ бомбили, нам об'явили. *Златокрай*. 1993. 4 верес.
841. Колії на Лівобережжі. *Черкаський край*. 1993. 12 серп.
842. Крим. *Златокрай*. 1993. 17 лип.
843. Людина з легенди. *Златокрай*. 1993. 8 трав.
844. Ми були, є і будемо! *Златокрай*. 1993. 21 серп.
845. Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини, Черкаси. 1993. 368 с. (співуклад.)
846. Окупаційний режим у нашому краї. *Златокрай*. 1993. 8 верес.
847. Пам'ятник Кобзареві у Золотоноші. *Златокрай*. 1993. 6 берез.
848. Під козацькими стягами. *Златокрай*. 1993. 12 черв.
849. Регіони країни: Донбас. *Златокрай*. 1993. 18 серп.
850. Репресії на Золотоніщині. *Златокрай*. 1993. 25 лют.
851. Сергій Шелухін. *Златокрай*. 1993. 31 лип.
852. Славний кошовий. *Черкаський край*. 1993. 17 лют.
853. Слобожанщина. *Златокрай*. 1993. 13 листоп.
854. Слово рідне, мово рідна. *Златокрай*. 1993. 20 лют.
855. Творець школи лінгвістів. *Златокрай*. 1993. 18 трав.
856. Україна як територія. *Златокрай*. 1993. 14 лип.
857. Учитель гімназії, земський гласний. *Златокрай*. 1993. 5 січ.
858. Черкаси – видавці «Кобзаря». *Златокрай*. 1993. 13 квіт.
859. Черкащина як історична територія. Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Луцьк, 1993. С. 132–133.
860. Чорна ніч фашизму. *Златокрай*. 1993. 15 верес.
861. «І танки наші бистрі». *Златокрай*. 1994. 21 верес.
862. «Каврай» чи «Коврай». *Златокрай*. 1994. 19 листоп.
863. Від безладдя до влади. *Златокрай*. 1994. 28 груд.
864. Гордість Золотоноші. *Златокрай*. 1994. 30 листоп.
865. Державотворчі процеси на Черкащині. Українська козацька держава. Київ–Черкаси. 1994. С. 104–106.
866. З історії осад. *Златокрай*. 1994. 31 серп.
867. Золотоніська контрреволюційна повстанська організація. *Златокрай*. 1994. 22 жовт.
868. Золотоніщина як територія. *Вісник Золотоніщини*. 1994. 29 жовт.
869. Конференція музейників. *Златокрай*. 1994. 26 листоп.
870. Котляревський у переказах. *Златокрай*. 1994. 10 верес.
871. Літописці. *Златокрай*. 1994. 3 груд.
872. Максим Кривоніс. *Златокрай*. 1994. 21 груд.
873. Ми були, є і будемо! *Златокрай*. 1994. 24 серп.
874. На користь Вкраїні. *Златокрай*. 1994. 11 трав.
875. Партизан Золотоноша. *Златокрай*. 1994. 21 верес.
876. Педагог, краєзнавець, публіцист. *Златокрай*. 1994. 29 жовт.

877. Скворода у Кавраї. *Златокрай*. 1994. 10 листоп.
878. Топонімія в Шевченкових «Гайдамаках». Питання історичної ономастики України. Київ, 1994. С. 169–181.
879. Трагедія у Панському. *Златокрай*. 1994. 7 груд.
880. Чим завинив кандидат. *Златокрай*. 1994. 11 черв.
881. Шолом Алейхем: мир вам. *Черкаський край*. 1994. 26 лют.
882. «Київ бомбили, нам об'явили»... пам'ять». *Златокрай*. 1995. 11 січ.
883. «Наливайко і Павлюк». *Златокрай*. 1995. 4 січ.
884. «Ой висипав Хмель із міха». *Златокрай*. 1995. 20 верес.
885. Благовіщенський монастир. *Златокрай*. 1995. 5 квіт.
886. Всеукраїнський форум краєзнавців. *Златокрай*. 1995. 15 лип.
887. Герб Золотоноші. *Златокрай*. 1995. 23 верес.
888. Дзеркало душі і дзеркало світу. *Златокрай*. 1995. 27 груд.
889. Домонти. *Златокрай*. 1995. 22 листоп.
890. Єврейство у Золотоноші. *Златокрай*. 1995. 6 верес.
891. Заява демократичного об'єднання «Золотоніщина». *Златокрай*. 1995. 18 січ.
892. Зоре моя – Зорівко степова. *Златокрай*. 1995. 28 черв.
893. Історичне краєзнавство на Черкащині. VII Всеукраїнська наукова конференція: «Іст. краєзнавство традиції та сучасність». Ч. 2. Київ, 1995. С. 459–461.
894. Козацтво. *Златокрай*. 1995. 16 серп.
895. Лебідь Максим Максимович. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 1995. Т. 3. К – Н. 496 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule82.htm>
896. Літературна Полтавщина. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1995. Т. 3: К–Н. С. 187–207. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule85.htm>
897. Матяш Микола Іванович. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1995. Т. 3: К–Н. С. 306–324. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule91.htm>
898. Назаренко Іван Дмитрович. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1995. Т. 3: К–Н. С. 441–467. URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule98.htm>
899. Найдавніша в Золотоноші. *Златокрай*. 1995. 13 груд.
900. Нацистський окупаційний режим на Черкащині. Велич подвигу народного. Тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Черкаси, 1995. С.86–90.
901. Не тільки села, а й кутки. *Златокрай*. 1995. 29 лип.; 2 серп.
902. Незалежність. *Златокрай*. 1995. 29 листоп.
903. Свавілля чинить конференція. *Златокрай*. 1995. 25 листоп. (у спів-авторстві з А. Мареничем)

904. Творець української держави. *Златокрай*. 1995. 23 серп.
905. Тріумф і трагедія. *Златокрай*. 1995. 13, 27 верес.; 4, 11, 18, 25 жовт.; 1 листоп.
906. У Богуславці над Згаром. *Златокрай*. 1995. 22 лип.
907. Фундатор краєзнавства на Черкащині. *Златокрай*. 1995. 21 черв.
908. Хмельницький і Черкащина. *Шевченків край*. 1995. 29 серп.
909. Хмельниччина на Черкащині. Холодний Яр. 1995. № 2. С. 11–13.
910. Штурм Глогау. *Златокрай*. 1995. 1 лют.
911. Вулиця Незалежності. Благовіщенська. Садовий проїзд. *Златокрай*. 1996. 25 квіт.
912. Вулиця Никифора Борисяка. *Златокрай*. 1996. 24 лют.
913. Дослідник Чукотки. *Златокрай*. 1996. 10 берез.
914. Зозулівка. *Златокрай*. 1996. 25 трав.
915. Золотоноша, або Глинщина. *Златокрай*. 1996. 21 верес.
916. Ікар і єпископ в одній іпостасі. *Златокрай*. 1996. 24 лип.
917. Кирило-Мефодіївське товариство. *Златокрай*. 1996. 10 лют.
918. Конституція Руси-України. *Златокрай*. 1996. 21 серп.
919. Кримський і Золотоноша. *Златокрай*. 1996. 27 січ.
920. Новоселівська. *Златокрай*. 1996. 10 квіт.
921. Пильнуймо «п'ята колона»! *Златокрай*. 1996. 6 квіт.
922. Січові стрільці. *Златокрай*. 1996. 30 квіт.
923. Топонімія в «Гайдамаках». *Краєзнавство Черкащини*. 1996. Вип. 5. С. 85–94.
924. Голодомор 1932–1933 рр. на Золотоніщині. *Вісник Золотоніщини*. 1997. 1, 22 берез.
925. Один із найталановитіших. *Златокрай*. 1997. 19 листоп.
926. «Гуляв Еней над Супоєм». *Златокрай*. 1998. 24 жовт.
927. Борітесь – поборите. *Златокрай*. 1998. 27 берез.
928. Визвольна війна 1648–1654 років. *Златокрай*. 1998. 4 листоп.
929. Вишневещина. *Златокрай*. 1998. 29 лип.
930. Герб освяє місто. *Златокрай*. 1998. 22 лип.
931. Гришківка. *Златокрай*. 1998. 15 лип.
932. Далі носа свого не бачу. *Златокрай*. 1998. 14 січ.
933. Золотоніщина – ювіляр. *Вісник Золотоніщини*. 1998. 20 черв.
934. Ковтуни. *Златокрай*. 1998. 26 верес.
935. Літописець України. *Вісник Золотоніщини*. 1998. 12 верес.
936. Максимович і Тимківщина. *Златокрай*. 1998. 31 жовт.
937. Назва зникла: корова злизала. *Златокрай*. 1998. 5 верес.
938. Не Чапаєвка, а Богущківка. *Вісник Золотоніщини*. 1998. 1 серп.
939. Пальмира чи Пальміра. *Златокрай*. 1998. 27 трав.
940. Поет із-над Золотоношки. *Златокрай*. 1998. 10 жовт.
941. Протест. *Златокрай*. 1998. 15 квіт.
942. Супой. *Златокрай*. 1998. 20 лип.
943. У Золотоніських степах. *Златокрай*. 1998. 21 січ.
944. Універсали. *Златокрай*. 1998. 31 січ.
945. Ярки. *Златокрай*. 1998. 8 серп.
946. Антипівка. *Златокрай*. 1999. 15 груд.

947. Благовіщенський монастир. *Златокрай*. 1999. 21 квіт.
948. Благовіщенський монастир: його історії – 280 років. *Златокрай*. 1999. 12 трав.
949. Богущкова Слобідка. *Златокрай*. 1999. 23 квіт.
950. Війна і мир у вогні. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 2 жовт.
951. Вільхам – 400 років. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 26 черв.
952. Вільхи. *Златокрай*. 1999. 20 груд.
953. Вогняний–19. *Златокрай*. 1999. 16 лип.
954. Гросмейстер із Золотоноші. *Златокрай*. 1999. 22 черв.
955. До так званого 425-річчя друкарства в Україні. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 5 черв.
956. Дожовтнева преса Золотоніщини. *Златокрай*. 1999. 5 лют.
957. Дочка вченого. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 3 квіт.
958. Кладовищенська церква. *Златокрай*. 1999. 8 черв.
959. Книжечка про Домонтів. *Златокрай*. 1999. 16 квіт.
960. Медицина в краї. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 24 лип.
961. Мелесівка. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 29 жовт.
962. Миколаївська церква. *Златокрай*. 1999. 2 лип.
963. На підступах до Дніпра. *Златокрай*. 1999. 22 верес.
964. Ойконім Домонтів. Slavica в Baltica в ономастиці України: зб. наук. праць / Відп. ред. І.М. Железняк. Київ, 1999. С. 144–146.
965. Отаман Зелений. *Златокрай*. 1999. 23 лип.
966. Під чорними прапорами. *Златокрай*. 1999. 30 квіт.; 12 трав.
967. Символ України. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 29 трав.
968. Червоні громлять зелених. *Златокрай*. 1999. 10 верес.
969. Шевченко і Золотоніщина. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 1 лют.
970. Щирий патріот України. *Златокрай*. 1999. 3 листоп.
971. Герб – плагіат. *Златокрай*. 2000. 15 груд.
972. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: Документи. Статті. Статті / упорядники Г. М. Голиш. М. Ф. Пономаренко. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2000. 240 с.
973. Краєзнавець-подвижник. *Златокрай*. 2000. 28 січ.
974. Народ з любов'ю називає її українським соловейком. *Нова Доба*. 2000. 8 лют.
975. Цінна книжечка. *Златокрай*. 2000. 10 листоп.
976. Вільне козацтво на Золотоніщині. *Вісник Золотоніщини*. 2001. 27 жовт.; 24 листоп.
977. Герб України. *Вісник Золотоніщини*. 2001. 18 серп.
978. Голод 32–33 років. *Вісник Золотоніщини*. 2001. 8 груд.
979. Золотонощина в осадах. *Золотоноша*, 2001. 74 с.
980. Комбриг Богунський. *Жорна*. Черкаси, 2001. Кн. 2. С. 128–132. (у співавторстві з О. Бондар).
981. Перші сторінки літопису Золотоноші. *Вісник Золотоніщини*. 2001. 22 верес.
982. Постать великого гетьмана. *Златокрай*. 2001. 31 груд.
983. Проповідник і краєзнавець. *Нова Доба*. 2001. 2 черв.
984. Шкодунівка. *Вісник Золотоніщини*. 2001. 11 серп.

985. Дорога від війни до миру. *Вісник Золотоніщини*. 2003. 14 червня.
 986. Історик із Золотоноші – учень славетного Антоновича. *Вісник Золотоніщини*. 2003. 1 лют.
 987. Історична територія. Сміла, 2003. 19–25 лют.
 988. Письменник із Золотоноші. *Вісник Золотоніщини*. 2002. 23 листоп.
 989. Піддубний і Золотоніщина. *Вісник Золотоніщини*. 2002. 17 серп.
 990. Роздол. *Вісник Золотоніщини*. 2003. 5 квіт.
 991. Фольклорист Ф. І. Лавров. *Світлий шлях*. 2003. 22 лют.
 992. Холодноярська республіка. Черкаський край – земля Богдана і Тараса; Культурологічний збірник. Київ: Українські пропілеї. 2003. С. 594–605.
 993. Черкащина часів Богдана Хмельницького. *Шевченків край*. Київ, 2005. С. 54–56.
 994. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району. Черкаси: Вертикаль, 2008. 572 с. (у співавторстві з Г. Голиш, Л. Голиш).

* При публікації своїх матеріалів М. Пономаренко також використовував псевдоніми О. Весняний, М. Весняний, О. Дніпрянець, М. Дніпрянець, П. Михайленко, О. Черкасенко.

Примітка:

При укладанні списку праць М. Пономаренка використано матеріали:

***Фондів бібліотек України (в т. ч. електронний доступ):**

1. Матеріали сайту «Ізборник». URL: <http://litopys.org.ua/ulencycl/ule38.htm>
2. Наукової бібліотека імені М. Максимовича Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.
3. Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
4. Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Т. Шевченка.

*** Архівних фондів:**

1. Державного архіву Черкаської області.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АУ	Журнал «Архіви України»
АН УРСР	Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
АН СРСР	Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ВСК	Всеукраїнська спілка краєзнавців
ГПУ	Головне політичне управління
ДАЧО	Державний архів Черкаської області
ІМІС	Історія міст і сіл Української РСР (1966–1974)
ІМІСЧО	Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область (1972)
НАН України	Національна академія наук України
НБУВ	Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
НРУ	Народний Рух України
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
ОУН	Організація українських націоналістів (1929)
УЛЕ	Українська літературна енциклопедія
УПА	Українська повстанська армія (1942–1960)
УРЕ	Українська радянська енциклопедія
УТОПІК	Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАМЛМ України	Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України
ЦДІА України	Центральний державний історичний архів України

Наукове видання

БОГДАНА КАРАБІН

**КРАЄЗНАВЕЦЬ МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ
ПОНОМАРЕНКО (1920–2010): ПРОФЕСІЙНА, НАУКОВА
ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Монографія

Технічний редактор, дизайн обкладинки
Оригінал-макет С. Г. Кандич

С. А. Кандич

Підписано до друку 26.11.2025.
Формат 60х84/16. Друк офс. Папір офс.
Обл. вид. арк. 13,90. Умов. друк. арк. 13,65.
Зам. № 3443. Наклад 100 прим.

Видавництво Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка.
41400, м. Глухів, Сумська обл., вул. Києво-Московська, 24,
тел/факс (05444) 2-33-06.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №678 від 19.11.2001.

Карабін Богдана Вікторівна (нар. 1994) – українська історикиня, дослідниця регіональної історії. У 2016 році здобула повну вищу освіту за спеціальністю «Історія», закінчивши Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Упродовж 2017–2024 років навчалася в аспірантурі Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка за спеціальністю 032 «Історія та археологія». 27 червня 2024 року захистила дисертацію, присвячену професійній, науковій та просвітницькій діяльності краєзнавця Михайла Федоровича Пономаренка, та здобула ступінь доктора філософії в галузі гуманітарних наук. Авторка 8 фахових наукових статей (з них 1 – у співавторстві) та 16 матеріалів наукових конференцій, присвячених дослідженню життя та діяльності краєзнавця М. Ф. Пономаренка. Сфера наукових інтересів: історія Черкащини, військова історія, історія повсякдення та біографістика.